

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ХАЛҚ ТАЪЛИМИ ВАЗИРЛИГИ
А. ҚОДИРИЙ НОМИДАГИ ЖИЗЗАХ ДАВЛАТ ПЕДАГОГИКА
ИНСТИТУТИ

Тасдиқлайман:
Ўқув ишлари проректори
проф. Н. Алимов

2014 йил 30 август

Ижтимоий фанлар кафедраси

Маданиятшунослик фанидан

МАЪРУЗАЛАР МАТНИ

Жиззах – 2014

1-МАВЗУ

МАДАНИЯТШУНОСЛИК ФАНИНИНГ ПРЕДМЕТИ ВА ВАЗИФАЛАРИ.

Маъруза режаси:

- 1.Маданиятшунослик фанининг мақсади, тадқиқот предметива вазифаси.
- 2.Маданият тушунчаси, таркибий тузилиши ва функциялари
3. Моддий ва маънавий маданият.

Таянч тушунчалар

Маданий мерос, мерос механизми, ворислилик, маданий тараққиётда миллийлик ва умуминсонийлик.

Маданият, маънавият, индивидиум, социум, қонуният, зиёлилик, интеллект, функция, менталитет.

Моддий ва маънавий маданият, сиёсий ва ҳуқуқий маданият, иқтисодий маданият, ахлоқий-эстетик маданият, ижодий салоҳият, қадрият, цивилизация, коммуникатив функция, ижтимоий моҳият, дилетант.

Маданиятшунослик-маданият ривожланишининг энг умумий қонуниятларини ўрганади. Унинг манбаи инсоният яратган барча маданий қадриятлардир. Маданиятшуносликнинг асосий вазифасига инсоннинг табиат, жамият билан биргаликдаги фаолиятини ҳамда кишиларнинг маънавий турмушига оид барча жараёнларни тадқиқ қилиш киради. Унинг тадқиқот манбаи бўлиб:

- инсон яратган санъат соҳаси;
- кишиларнинг муомала воситаси бўлган тил;
- жамият бойлиги ва мезони бўлмиш билим;
- ижтимоий муносабатлар ва ижтимоий ташкилотлар;
- жамиятда содир бўлувчи демографик ва этник жараёнлар хизмат қилади.

Маданиятшунослик умумназарий фан ҳисобланиб, унга хос бўлган хусусият - инсоннинг маданий ҳаёти ходисасини тартибли тизимга солиб ёндашиш ҳисобланади. Шунингдек, маданият гуманитар билимларни ўзида мужассам қилган ҳолда намоён бўлиши билан бирга билишнинг ўта мураккаб объекти ҳамдир.

Маданият- бу инсонларнинг ижодий фаолияти туфайли яратилган моддий ва маънавий бойликлар мажмуигина бўлиб қолмай, айти пайтда у жамият тараққиётининг даражасини ҳам ифодалайди, яъни, жамиятдаги билим, мезон ва қадриятларнинг йи²индиси маданиятда гавдаланади. Маданиятни ўрганишда объектив қонуниятлар, ходисалардаги сабабий бо²лиқлик ҳақидаги анъанавий тасаввурлардан фойдаланмаслик ҳам мумкин. Умумий бир соҳа сифатида маданиятга системали ёндашув бир-бирига таъсир этувчи турли маданият соҳаларининг ўзига хос хусусиятларини қисмларга бўлиб эмас, балки уларни яхлит тасаввур қилиш имкониятини беради. Системали ёндашув тадқиқотнинг жуда кўп услубларидан фойдаланишга имкон яратади. Яъни, айрим бир услублар билан олинган натижаларни бошқаларига қарама-қарши қўймасдан ва мутлақолаштирмасдан ҳулоса чиқаришга асос бўлади.

Айнан, системали ёндашув маданиятга ўзига хос шаклда муносабат билдирган ҳолда кишилар ҳаёт фаолияти соҳаларини ҳам тушуниш имконини беради. Булардан маданият соҳалари, маданият институтлари ташкил топиб, улар аниқ тузилмага ва аниқ вазифаларга эга бўлган ҳолда ижтимоий муносабатлар тамойили, коммуникация, маданий намуналарни ташкил қилиб маданият тизимини белгилайди.

Маданиятшунослик фанининг қуйидаги бўлимлари мавжуд:

1. Маданият фалсафаси- маданиятдаги мураккаб ва кўпмақсадли жараёнларни таҳлил қилишда ёндашувнинг энг умумий тамойилларини намоён қилиб, қиёсий таҳлил, таснифлашга асосланади. Маданиятни фалсафий англаш, фалсафий асослаш билан боʻлиқ материалистик, позитивистик, объектив идеалистик ва бошқа кўплаб қарашлар мавжуд. Уларнинг ҳар бирида инсоннинг табиат ва ижтимоий гуруҳ (социум) оламида жисмоний, маънавий ва рухий ҳаёт фаолиятининг шаклланиши ва ривожланишини назарий тушунтириш усуллари ва ўзига хос тахлилий услублари ишлаб чиқилган.

2. Маданиятнинг тузилиш шакли (морфологияси)- инсонга боʻлиқ бўлмаган ва жамиятда мустақил мавжуд бўлган маданиятнинг ўзига хос шакли унинг тадқиқот предмети ҳисобланади. Маданият ривож жамиятнинг ички қонуниятларига ўзаро боʻлиқдир, деб ҳисобловчи маданият морфологияси таққослаш, таҳлил ва бошқа услублар асосида маданият ривожланишининг манбаи ва омилларини очишга уринади. Унинг мавжудлик даври у ёки бу маданиятнинг пайдо бўлишидан то инқирозигачадир.

3. Маданият социологияси- бирон бир жамиятдаги мавжуд маданиятнинг аниқ жараёнларини ўрганиш билан шуғулланади; бу ҳар хил социологик ахборотларни тўплаш, қайта ишлаш ва таҳлил қилиш билан боʻлиқ бўлган маданият жараёнини эмприк (тажриба) тадқиқ қилишда маълум маданият шароитида кишиларнинг ўзаро муносабатларида, социомаданият тоифаларида намоён бўлади.

4. Маданият тарихи – ҳар бир маданиятни ноёб ва асл ходиса сифатида ўрганади; шунингдек, турли маданиятларни ўзаро таққослайди, уларнинг ўзаро муносабати ва ўзаро таъсири, замон ва макондаги уларнинг фарқларини маданий тараққиётидаги ўзига хос ва умумий томонларни тадқиқ этади.

5. Маданият экологияси – замонавий инсон ҳаёт фаолиятининг барча соҳаларини: инсоннинг индивидуал ҳаётини, жамият ҳаёти, табиат билан ўзаро муносабатларини қамраб олади. Бу маданиятшунослик тадқиқотидаги энг янги фаол ривожланаётган соҳалардан бири.

Маданиятшунослик фанининг асосий муаммоси инсон ҳисобланади, зеро маданият – бу инсон яратган нарсалардир. Маданиятшунослик инсоннинг олам билан фаол муносабатини ва бу муносабатлар унинг ҳаёт тарзида намоён бўлишини, шахснинг ижтимоий ва маданий ролини, маданиятлар типологиясини ўрганади.

Маданиятшунослик фани маданиятни илмий изохлаб, унинг умумтарихий мазмуни ва маъносини белгилайди, ижтимоий-тарихий билимлар тизимидаги ўрни ва мавқеини асослайди.

«Маданият» атамаси ҳозирги замон илмий адабиётларда ранг-баранг маъноларда ифодаланган. «Маданият» ва «Культур» атамалари мутахассислар фикрига кўра айни маънони англатиб, лотинча «ишлов бериш», «парвариш қилиш» маъносини англатган. Кейинчалик «маърифатли бўлиш», «тарбияли», «билимли бўлиш» мазмунида ишлатилган. Ўзбек тилида кенг ишлатиладиган «Маданият» атамаси арабча «маданий»-«шаҳарлик» деган маънони билдиради. Агар америкалик маданиятшунос олимлар А. Кребер ва К. Клакхонларнинг 1952 йилдаги маълумотларига кўра маданият ходисасига берилган таъриф 164 та бўлса, сўнгги адабиётларда бу рақам 400 дан ортиқни¹ ташкил этади.

Маданият ходисаси тавсифида жуда кўп изохлар мавжуд «инсониятни яшаш усули; ижтимоий инсоннинг тўлақонли фаолияти», «инсон томонидан яратилган муҳит», «яхлит социал организм», инсоният яратган моддий ва маънавий қадриятлар мажмуи; сунъий-иккинчи табиат; инсон ижодий фаолияти маҳсули; умуман жамият; жамиятнинг маънавий ҳолати; жамият сифати; шартли белгилар тизими йиғиндиси; меъёр ва андозалар ва ҳоказо.

Фарбий Европада маданият тушунчаси XVIII асрнинг охиридан эътиборан ҳозирги мазмунини касб этган бўлса-да, фақат XX асрга келиб ижтимоий ва гуманитар фанлар категориал тизимидан мустаҳкам ўрин олди. Кишилиқ жамиятини бекиёс қўламга эга бўлган ва доимий равишда ўзгариб боровчи маълумотларни муайян тартибга солишга ёрдам берувчи, умумлаштирувчи тушунчаларга бўлган эҳтиёжи маданият тушунчасини кенг тарқалишига сабаб бўлди. қадимги Римда «Маданият»- тушунчаси «ҳаётни маънавий

жихатдан янада яхшилашга ва тозалашга қаратилган ²амхўрлик» деган маънода ҳам фойдаланилган. Маълумотларга кўра, машхур Рим файласуфи-нотик Цицерон ҳам «рухият маданияти» атамасини ишлатган. Европа халқларида XVIII асрнинг охирларигача «Маданият» атамаси ақлий-ахлоқий маданият тушунчаси билан ёнма-ён ишлатилган. Кўриниб турибдики, «Маданият» тушунчаси хилма-хил талқинига қарамай қадимдан ҳозирги кунгача ўз моҳиятини ўзгартирмаган².

Ҳозирги даврдаги маданиятнинг илмий тушунчаси инсоният томонидан яратилган ва яратилиши давом этаётган маънавият, рухиятнинг ўзига хослигини англаши натижасида вужудга келди. Инсоният «Табиий» турмуш тарзи асосида яшаган даврда: яъни териб истеъмол қилиш, ов қилиш, балиқ тутиш, чорвачилик ва дехқончилик билан шу²улланган вақтларида маданият тў²рисидаги фикрнинг ту²илиши мунозаралидир. Оддий, бир маромда ривожланувчи жамиятда инсон ўз маданияти билан «қўшилиб» яшаган. Урф одатлар, эътиқодлар, ҳаётнинг моддий ва ижтимоий шакллари ундан фарқ қилмаган. Маданиятнинг автономияси намоён бўлиши учун муайян даражада техниканинг ривожланиши ва меҳнатнинг ижтимоийлашувига эришиш талаб этилади. Шу асосда маданият аста-секинлик билан инсониятдан тобора кўпроқ мустақил бўлиб боради. Инсоннинг эса маданиятга тобеълиги ортади. Ҳозирги постиндустриал жамиятлардаги экологик, маънавий ва ахлоқий соҳалардаги мавжуд муаммолар фикримизнинг далилидир. Шунинг учун маданиятни феномен сифатида идрок этиш, унинг ривожланиш қонунларини тушуниш ва шу тушунчалар асосида маданиятни бошқаришга ўрганиш зарурият бўлиб қолади.

Инсоният жамияти доимий ривожда бўлиб, у ўзгариб такомиллашиб боради. Турли тарихий даврларда ва хилма-хил маданиятларда одамлар дунёни ўзгача англайдилар ва қабул қиладилар, ўзларига хос равишда тасаввурлари ва билимларини ҳосил қиладилар. Биз ҳозирги даврдаги мавжуд муаммоларга ўхшаш бўлган тўсиқларни ўтмишда одамлар қандай қилиб енгиб ўтганларини ўргана бориб ўтмишга саволлар билан мурожаат қиламиз, ўтмиш бизга жавоб қайтаради ва шу билан ўтмиш, ҳозирги замон ва келажак ўртасида доимий мулоқот бўлиб туради.

Маданият – жамиятнинг махсули, ижтимоий ҳаётнинг энг муҳим жабҳаларидан биридир. Маданиятсиз жамият бўлмаганидек, маданият ҳам жамиятдан ташқарида мавжуд бўлмайди. Мураккаб ижтимоий воқелик сифатида маданиятнинг ўзига хос хусусияти шундаки, у инсоният авлодларининг меҳнати ва билимларини ўзига сингдириб олади, сақлайди ва доимий бойитиб боради. Маданият ижтимоий ҳаётнинг ворислиги, қадриятларини тўплаши ва уларни келгуси авлодларга етказиб бериш билан бо²лиқ бўлган соҳаларни ифодалайди.

Ижтимоий ҳаётнинг таркибий қисми сифатида маданиятни жамиятда тутган ўрни, жамиятнинг мазмунига ва таҳлил қилинаётган ижтимоий борлиқнинг хусусиятларга бо²лиқдир. Ижтимоий жараён, кишиларнинг хатти-ҳаракати, яъни социал фаолияти маданий идеалларни, қадриятларни, нормаларни қарор топтирилиши ёки барҳам берилишида восита вазифасини, шунингдек кишиларнинг ижтимоий ва шахсий муносабатларининг шахслараро ва гуруҳлараро алоқалари шакли вазифасини ҳам бажаради.

Маданият ижтимоий ҳаётнинг таркибий ва функционал жабҳаларида ифодаланади. Шу жихатдан жамият маданиятни вужудга келтиради. Жамиятда вужудга келган маданият қанчалик мураккаблашиб бойиб борса, унинг инсонга ва жамиятга таъсири мукамаллашиб ва нисбий мустақиллиги кучайиб боради. Масалан, Антик жамият аллақачон ўтмиш, тарихга айланган бўлса-да, унинг маданияти ҳозирги кунда ўз аҳамиятини сақлаб келмоқда ёки биз бу давр маданиятини ўша вақтдагига нисбатан кўпроқ биламиз. Шунинг учун маданиятга жамиятнинг махсули, фаолият услуби сифатида қаралса-да, ҳар бир жамиятни у ёки бу конкрет маданиятнинг шаклланиш манбаи тарзида ҳам қараш мумкин.

Ижтимоий тараққиёт фаолият билан маданиятнинг ўзаро муносабатларида ўзгаришларга олиб келади. Анъанавий ва индустриал жамиятларда инфор­мацион фаолият мустақил сохани ташкил этган бўлса, «компьютер инқилоби» шароитида инфор­мациялар, билимлар ишлаб чиқарилиши, янги технологиялар яратиш алоҳида турдаги фаолият сифатида шаклланди, инфор­мация қимматбаҳо товарга айланди. Инфор­мацион фаолиятдаги билимлар синтези тизимидаги мураккаб ўзгаришлар муҳим қарор топган 2о­ялар ва қадриятларга таъсир этмоқда. Маънавий маданият инфор­мациялари захиралари тўпланиши оқибатида цивилизация тараққиётида ташкилотчи ва ҳаракатга келтирувчи факторга айланди. Бунинг оқибатида фаолият ва маданиятнинг ўзаро муносабатларида ўзгаришлар бошланди. Агарда дастлаб маданият фаолиятнинг мазмунига тўлиқ бо­2лик бўлган бўлса, цивилизация жараёнлари оқибатида фаолият маданиятни тобора кўпроқ иштирокида шаклланиши кузатилмоқда.

Жамият тараққиётида тарихий инерциянинг катта таъсирини ҳам ҳисобга олиш керак. Инерциянинг таъсирида инсоният бажарилиши лозим бўлган вазифалардан тамоман бошқа нарсалар билан маш2ул бўлади. Чунки жамоа тафаккури қийинчиликлар билан қайта курилади. Моддий бойликларни қисқа вақт ичида йўқ қилиш ва ёки бузиб ташлаш мумкин, лекин маънавий қадриятлардан тезда воз кечи­б унинг янгисини қабул қилиб бўлмайди. Россия ва советлар империяларининг миллий маънавий қадриятларимиз, урф-одатларимиз ва анъналаримизни «замонавийлаштириш» соҳасида олиб борган сиёсати оқибати нима билан тугаганлиги кўпчиликка маълум.

Биз маданият ва ижтимоий фаолият бир-биридан мустақил мавжуд бўлмаслиги, маданиятнинг тараққиёти масалаларини қисқача кўриб чиқдик, энди маданиятнинг шахс фаолиятидаги ўрни ва аҳамияти масаласига тўхтасак.

Маданият ва шахс нафақат мазмунан бир-бирига яқин бўлган, балки ички ва ташқи томонлари жихатидан ўзаро мос келувчи тушунчалардир. Шахс муайян маданий муҳитда яшайди ва фаолият кўрсатади.

комусий олам Абу Наср Фаробий «Бахт саодатга эришув ҳақида» рисо­ласида инсон камолатида жамоанинг роли катта эканлигини таъкидлаб шундай дейди: «Камолатга бир кишининг ўзи ёл2из (бировнинг ёки кўпчиликнинг ёрдамисиз) эришуви мумкин эмас. Хар бир инсоннинг ту2ма табиатида ва унга лозим бўлган хар қандай иш ва ҳаракат жараёнида бошқа бир инсон ёки кўпчилик билан муносабатда бўлиш, ўзаро алоқа қилиш ҳиссиёти бор, одамзод жинсидан бўлган хар қандай инсоннинг ахволи шу: у хар қандай камолатга эришувида бошқаларнинг кўмаклашувларига ва улар билан бирлашишга муҳтож ёки мажбурдир». Унинг фикрича, инсон ўз-ўзидан бахтли ҳам бўлолмайди, камолатга ҳам эришолмайди. «Бу на­рса унинг ҳаракатларига, меҳнатига, касб-хунар эгаллашига, билимига ва фозил жамиятда яшашга бо2лик», дейди. «Давлатнинг вазифаси инсонларнинг бахт-саодатга олиб боришдир, бу эса илм ва яхши ахлоқ ёрдамида қўлга киритилади». Фаробий давлатни етук шахс (монархия), етук ҳислатларга эга бўлган бир неча шахслар (аристократия) ва сайланган шахслар (демократия) ёрдамида бошқариш шакллари­ни қайд этади. Фаробий жамият ўз ривожига етукликка томон интилиши, шунинг учун кураш олиб бориши ва ниҳоят фозил жамият, фозил ша­хар даражасига кўтарилиши ҳақида фикр юритади.³

Индивид ижтимоий турмуш ва маданиятга қай тарзда жалб қилинганлигига, унинг табиий имкониятлари, ҳаракати, ҳиссиёти, тафаккури социал-аҳамиятли мазмун билан тўлдирилганлигига ва маданий шакл касб этганлигига қараб шахс сифатида қарор топади. Маданият индивидуал ва ижтимоий ҳаёт билан узлуксиз бирликни ташкил топган вақтгача мавжуд бўлади.

Маданият кишиларга тана аъзолари, инстинктлар ёки ту2ма истеъдод каби табиатдан берилмайди, хар бир индивид ўзининг шахсий тажрибаси асосида, мустақил равишда бевосита те­варак атрофдаги кишиларнинг, жамиятнинг ва ўтган авлодларнинг тўплаган тажрибаларини ўзлаштиради.

Индивидуум ижтимоий амалиёт махсули бўлган маданиятни ўзлаштириш билан бирга унга акс таъсир этади. Шахснинг шаклланиши жараёнида маданиятнинг моддий дунёсини ҳам бойитади. Шунингдек инсон маданият нормаларига амал қилган ҳолда нафақат табиатни ва жамиятни, балки, шахсий «табиати»ни ҳам ўзгартиради. Маданият шахснинг ички дунёси мазмунига, «иккинчи табиати»га айланади.

Шахснинг маданият билан ўзаро муносабати ҳеч қачон тўлиқ ва уй²ун бўла олмайди. Ижтимоий ва индивидуал ҳаёт, шунингдек маданият стихияси бир-бири билан мос келмаслиги мумкин. Маданият доимо инсон билан чамбарчас бо²лиқ бўлади ва усиз яшай олмайди. Лекин воқеликнинг мураккаб, яхлит бирлиги сифатида у ўз ривожланиши қонунларида ва борлиққа нисбатан мустақилдир. У маданий меросни ўзида мужассамлаштирган конкрет социал гуруҳларнинг маънавий ҳаётига нисбатан бойроқ ва чуқурроқдир. Маданият доимо қадриятларнинг энг йирик захираси, тажрибалар хазинаси бўлиб қолади. Инсоният авлодлари ундан фойдаланадилар ва унга ўз хиссаларини қўшадилар.

Юқорида айтиб ўтганимиздек, индивид билан маданият ўртасидаги муносабат мураккаб жараён ҳисобланади. Индивидни ижтимоий ҳаётда фаол иштирок этишига имкон берувчи психо-социал ва маданий дунёқараши ижобий ва салбий қарашларнинг йи²индисидан ташкил топади. Инсонга ишчанлик, фидоийлик, матонат, ўткир зехн билан бирга калтафаҳмлик, ялқовлик, шафқатсизлик, ўз манфаатларини тў²ри тушуна олмаслик, ҳақиқий қадриятларни сохтасидан ажрата билмаслик иллатлари ҳам ҳосдир. Шунинг учун маданиятни нафақат қадрлаш ва сақлаш, балки танқидий ўрганиш талаб этилади.

қайд этилган сабаблар таъсирида муайян ишлаб чиқариш усули ҳукмронлиги шароитидаги тарихан таркиб топган ижтимоий ва маданий муҳитда жамият билан индивид ўртасида нисбатан ўзгарувчан мувозанат бўлади. Бу мувозанатни ҳосил бўлишида маданиятнинг иштироки салмоқлидир. Маданият шахсга таъсир этади ва унинг психологик ҳолатини шакллантиради, шахснинг характерида ва дунёни билишида муқим ўрнашиб қолади.

Шахс маданият билан қуйидаги соҳаларда муносабатда бўлади:

биринчидан, маданият таъсир этиш объекти сифатида уни ўзлаштиради;

иккинчидан, маданий қадриятларни ташувчи ва ифодаловчиси сифатида конкрет маданий муҳитда фаолият кўрсатади;

учинчидан, маданий ижодиёт субъекти сифатида маданиятни ривожлантиради.

Маданият ва шахснинг ўзаро муносабатлари, унинг шахс ҳаётида тутган ўрни тў²рисидаги мулоҳазаларимизга ҳулоса қилиб, шуни айтиш мумкинки, табиат стихияли қонуниятлар асосида ривожланиб борса, инсоннинг ички дунёси, ички «табиати» ни шакллантириш мақсадли, йўналтирилган асосда ташкил этилиши мумкин, бунда маданият инсониятга шундай имкониятни яратувчи муқим воситалардан бири бўлади.

Маданиятшунослик курси тарих, фалсафа, социология, этнография, социал психология каби бир қатор фанларнинг кесишувида вужудга келган, янги социал гуманитар фан ҳисобланади. Унинг изланиш объекти ижтимоий воқелик бўлган маданият ва инсон ҳаёти услуги ҳисобланади. Унда маданиятнинг вужудга келиши, ривожланиши, жамиятда амал қилиниши билан бо²лиқ масалалар тў²рисида, маданият қоидалари институтларнинг, қадриятларнинг жамият ҳаёти ва ривожланишидаги ўрни, ўзаро алоқалари жараёнлари ўрганилади.

Форобий «Ақл маънолари ҳақида» рисоласида, ақл, бир томондан рухий жараён, иккинчи томондан ташқи таъсир – таълим-тарбиянинг натижаси эканлигини уқтиради. Форобий фикрича, ақл фақат инсонгагина хос бўлган ту²ма қувват-рухий куч билан бо²лиқ.

Форобийнинг ақл, умуман билиш ҳақидаги таълимотида мантиқ (логика) илми муқим ўрин тутди. «Мантиқ санъати кишига шундай қонунлар ҳақида маълумот берадики, бу қонунлар воситасида ақл чиниқади, инсон со²лом фикр юритишга ўрганади», - деб ёзган эди у. Форобий мантиқ илми билан грамматика ўртасидаги муштаракликни қайд этади: мантиқнинг ақлга муносабати грамматиканинг тилга муносабати кабилдир. Грамматика

одамлар нутқини тарбиялагани каби, мантиқ илми ҳам тафаккурни ҳақиқий йўлдан олиб бориш учун ақлни тўғирлаб туради.

Фаробий логикаси мусулмон Шарқидаги сўнгги мантиққа оид фикрларнинг ривожига катта туртки берди. Унинг билиш, мантиқ, ақл ҳақидаги фикрлари инсон ҳақидаги таълимоти учун хизмат қилади. Ақлга эга бўлиш, билимли, мантиқли бўлиш билан чегараланмай, у маълум ахлоқий принципларга, ахлоқий маданиятга эғалик билан яқунланиши керак. Негаки ҳар бир даврда ҷамият ахлоқи ҷамият маданияти деган мезон билан баҳоланар экан, маданиятли инсонни ахлоқсиз, эътиқодсиз, имонсиз ва ақлсиз тасаввур қилиш қийин.

Фаробий: «Ақлли деб шундай кишиларга айтиладики, улар фазилатли, ўтқир мулоҳазали, фойдали ишларга берилган, зарур нарсаларни кашф ва ихтиро этишга зўр истеъдодга эга, ёмон ишлардан ўзини четга олиб юрадилар. Бундай кишиларни оқил дейдилар. Ёмон ишларни ўйлаб топиш учун зехн-идроққа эга бўлганларни ақлли деб бўлмайди, уларни айёр, алдоқчи деган номлар билан атамоқ лозим»⁴.

Фаробий ўрта асрлар шароитида биринчи бўлиб ҷамиятнинг келиб чиқиши, мақсад ва вазифалари ҳақида изчил таълимот яратди. Бу таълимотда маданиятли ҷамиятнинг кўп масалалари- давлатни бошқариш, таълим-тарбия, ахлоқ, маърифат, диний эътиқод, уруш ва яраш, меҳнат ва бошқалар қамраб олинган.

Курснинг асосий масаласи бу инсон тўғрисидаги, унинг табиати ва имкониятлари тўғрисидаги масаладир. Табиатнинг мавжудлик қонуни хилма-хил бўлганидек, инсоннинг ички табиати, яъни маданияти ҳам табиий муҳит, ижтимоий борлиқ ва тарихий даврлар таъсирида доимий равишда ўзгариб туради. Бу ўзгариш фақат илғарилаб бориш, янги кадриятларнинг вужудга келишидангина иборат эмас, Бу бирон-бир соҳадаги бузилишлар, инқирозий аломатларнинг кучайиши билан ҳам характерланиши мумкин. Ҳозирги замон илмий техника тараққиётининг табиий муҳитга, маънавий ҳаётга ва бошқа соҳаларга салбий таъсири фикримизнинг далилидир.

Маданиятшунослик курси маданий тарихий даврларни таҳлил қилишда билишнинг уч босқичини табиий бирликда олиб қарашга ҳаракат қилади.

А) Конкрет даврнинг яхлит қиёфасини, яъни унинг бадиий образини яратишга интилади;

Б) Инсоният борлигининг умумий динамикасида даврнинг маънавий ўрнини аниқлайди (ижтимоий онг тарихида, фанда, санъат ва фалсафада ўрганилувчи даврга берилган баҳонинг эволюциясини ҳам ўз ичига олади).

В) Конкрет даврнинг «мазмун»ни таҳлил қилади, яъни унинг ҳозирги давр тафаккурида қандай ўринга эга эканлигини, унинг муаммоларини бизга қандай таъсир этишини, бизга қайси томонлари билан яқинлигини, ҳозирги вазиятнинг қайси социал ва индивидуал камчиликлари унда актуаллашганлигини кўрсатади.

Маданият типлари тарихий даврларга қараб ўзгариб туради. Даврларнинг алмашилиши билан маданиятда ҳам сифат ўзгаришлари юз беради. Конкрет тарихий даврда яшаган кишиларнинг дунё тўғрисидаги тасаввурлари, билими, маънавий кадриятлари тўғрисида атрофлича маълумотга эга бўлишимиз учун биз шу даврнинг маданиятига мурожаат қилишимиз лозим. Шунинг учун маданиятшунослик фани турли халқларнинг маданий ривожланиш тарихини жаҳон маданий тараққиётининг таркибий қисми сифатида ўрганиш билан бирга конкрет тарихий даврнинг ижтимоий тараққиётда тутган маънавий ривожланиши босқичлари, умумий қонуниятлари, ўзига хос хусусиятларини ҳам ўрганади.

Маданиятшунослик тингловчиларни турли тарихий даврлар маданиятлари ва социал гуруҳларнинг урф-одатлари, турмуш тарзи тўғрисидаги билимлар билан бойитади. Тарихий ва гуманитар билимларни тартибга келтиради, ижтимоий турмуш воқеликларини ягона мазмун асосида англашга ёрдам беради. Кўплаб бетакрор ва мустақил маданиятлардан ташкил топган жаҳон цивилизациясининг бирлиги ва хилма-хиллигини кўрсатади. Кишиларнинг фуқаролик ва маънавий етукликка эришишларида, фикрлар ва

кадриятлар плюрализмини кўра билишда фан тараққиётини тўғри баҳолаш қобилиятини ҳосил қилишда муҳимдир.

«Инсон энг олий даражадаги тарихий мавжудотдир. Инсон тарихий даврда, тарихий давр инсонда мужассам» (Н. Бердяев). Негаки, ҳар қандай даврнинг хусусият ва даражаси маданият ривожин билан ўлчанади.

Маданиятшунослик фани муҳим тарбиявий вазифани ҳам бажаради. Инсонда зиёилик хиссини тарбиялаш курснинг диққат марказида туради. Киши қанчалик зиёли бўлса- деган эди Д.С. Лихачев- у шунча кўп тушунади ва ўзлаштиради, унинг дунёқараши ва қабул қилиш доираси шунчалик кенгайди. Кишининг маданий савияси қанчалик тор бўлса, у ҳамма янгиликларга ва «жуда эски»ликка нисбатан шунчалик бефарқ бўлади. Ўзининг эски одатлари билан яшайди. Дунёқараши тор бўлиб, ҳамма нарсага шубҳа билан қарайди. Ўтмишнинг маданий кадриятларини ва ўзга миллатлар маданиятларини билиш, уни сақлаш, кўпайтириш, эстетик қимматларини қабул қила билишнинг ривожланиб бориши маданий тараққиётнинг энг муҳим воситалардан бири бўлиб ҳисобланади. Инсоният маданияти ривожланиши тарихи бу нафақат янги, балки эски маданий қимматларни излаб топиш тарихидир. Шунингдек, ўзга маданиятларни билиш, маълум маънода гуманизм тарихи билан қўшилиб кетади. Бу бошқа халқларга нисбатан ҳурмат, тўғри маънодаги бардошлилик, тинчлик тилаш демакдир⁵.

Зиёилик тушунчаси илмий ва оддий онг даражасида таърифланиши жихатидан фарқ қилади. Оддий онг даражасида интелегентлилик деганда олий маълумотга эга бўлган, асосан, ақлий меҳнат билан шуғулланувчи, билимли кишилар тушунилади.

Илмий тушунишда зиёилик бу маълумот даражасига, билимга, эрудицияга боғлиқ эмас деб талқин қилинади. Инсон хотирасидан маҳрум бўлса, маълумоти бўлмаса ҳам агар у ўзга маданият кишиларини, санъат асарларининг кенг ва хилма-хил соҳаларини ва ўзгалар оғъаларини тушуниш лаёқатини сақлаб қолса, интеллектуал ҳаётга мослашиб кетса- бу интелегентлилик ҳисобланади. Демак, зиёилик бу руҳий ҳолат бўлиб, айрим кишиларга табиатдан берилса-да, лекин инсон унга тинимсиз меҳнат ва изланишлар орқали эришади.

Маданиятшунослик фанининг яна муҳим вазифаларидан бири бу кишида ижодий қобилиятни ривожлантиришдир. Маданият фақатгина моддий ва маънавий қимматлар йиғиндисидан иборат эмас, балки ижодий фаолиятдир. Маданиятшунослик янги маълумотлар бериш билан бирга ёшларда маданият воқеликлари билан муносабатда бўлиш малакасини ҳосил қилади. Хилма-хил маълумотлар бериш билан бирга тингловчиларда илмий тафаккур қилиш услублари узликсизлиги, мантиқийликни шакллантиради.

Курснинг тарбиявий функциясини тадбиқ этилиши, уни билиш функцияси билан қўшиб ўрганилишини талаб этади. Тарихий даврлар маданиятини ўрганиш маданиятларни қарама-қарши қўйиш, уларга баҳо бериш, фарқ қилиш мақсадларига эмас, балки янгиликни ўрганиш, бошқа маданиятлар қимматларидан баҳраманд бўлишига хизмат қилади. Бу вазифаларни бажаришда маданиятшунослик курси тарихий антропология-маданиятга яхлит феномен, дунё ва ҳаётни идрок этиш усули сифатида муносабатда бўлади.

Тарихий антропологиянинг энг муҳим тушунчаларидан бири бу менталитетдир. «Менталитет» - бу маданиятга тааллуқли бўлган кишиларда у ёки бошқа муҳитнинг муайян «ақлий воситалар йиғиндиси», «психологик мослама»ларнинг мавжудлигини билдиради. Улар инсонга ўзгаришнинг табиий ва социал борлигини мустақил қабул қилиши ва идрок этишига шарт-шароитлар яратади. Бетартиб узук-юлуқ тушунчалар ва таъсирлар тафаккур орқали қайта ишланади, нисбатан тартибли дунё манзарасига айланади. Бу манзара инсон ҳагги-ҳаракатида ўчмас из қолдиради. Бир социал ва маданий умумийликнинг тегишли бўлган, тарихий жараёнининг субъектив томони ҳисобланувчи идрок ва ҳис қилиш услублари тарихнинг объектив жараёнига қўшилади.

Хозирги замон маданиятшунослик фани «маданият» тушунчасини қўлланишига қараб куйидагича ўрганади: а) Индивидуал-шахс маданияти; б) гурухий маданият-миллий, синфий, табақавий, касбий, оилавий; в) макон ва замонда чекланган муайян типдаги жамият маданияти; г) инсоният маданияти.

Маданиятни қўлланиш жихатидан турларга бўлиш мунозарали бўлса-да, биз уларнинг мавжудлигини инкор қила олмаймиз. Ижтимоий тараққиётларнинг тафовутларини йўқотмайди, балки, аксинча, унинг хилма-хиллигини янада кенгайтиради. Шунинг учун уларни тобора чуқурроқ ўрганиш маданият тўғрисидаги тасаввуримизни кенгайтириб боришига хизмат қилади.

Маданият тушунчаси қўлланиш жихатидан хилма-хил бўлгани каби, кундалик ҳаётда (оддий онг) ва фанда ҳам турли мазмун касб этади. Биз «муомала маданияти», «меҳнат маданияти», «хатти-ҳаракат маданияти» каби иборалардан фойдаланамиз ва уларга кўникиб қолганмиз. Кундалик ҳаётда маданиятдан воқеликни баҳолаш тушунчаси сифатида ва шахснинг маълумотлилиги, хушмуомалалиги, озодалилиги, вазминлиги каби хусусиятлари билан боғлаб, тушунтиришга одатга айланган. Маданиятли киши тушунчасига кўшиб ишлатилувчи сифатлар жуда кенг бўлиб, уни қўллаш жамиятнинг умумий маданий даражаси ва шахснинг социал статусига боғлиқдир. Хозирги даврда «ишлаб чиқариш маданияти», «хизмат кўрсатиш маданияти», «дам олиш маданияти» ва бошқалар тўғрисида кўп гапирилмоқда. Бу иборалар орқали маданият деганда ижтимоий институтларнинг самарали фаолият кўрсатишлари тушунилади. Баъзан маданият тўғрисидаги тасаввурлар шаҳарлар турмуш тарзи, кинотеатрлар, театрлар ва кутубхоналарга тез-тез бориб туриш «маданий» кишилар билан дўстлашиш ва чиройли нарсалар билан боғлиқ деб фикр қилинади. Рўзномаларда, статистик маълумотларда «иқтисод ва маданият», «фан ва маданият», «сиёсат ва маданият» иборалари кўп ишлатилади, бунда маданият маънавий усткурма ёки ахлоқ ва санъат соҳалари билан чекланган. Илмий нуқтаи назардан иқтисодни, сиёсатни ва фанни маданиятдан ташқари турувчи соҳа деб ҳисоблаш ҳақиқатдан йироқдир. Шунингдек, классик кадриятлар ва санъатнинг буюк намуналари, идеал ва юксак интилишлар маданиятга тааллуқли соҳалар бўлиб, оддий, кундалик нарсалар унга ётдир деган фикрлар асоссиздир. Кундалик ҳаётда маданиятга фақат кадриятлар йиғиндиси сифатида қаралиши ҳам тўғри эмас, чунки маданиятда инсониятга зарарли бўлган, эскилик қолдиқлари, тўлиқ текшириб кўрилмаган «янгиликлар» каби салбий нарсалар ҳам ўзлаштирилиши мумкин. Кундалик ҳаётда ва фанда маданият атамасидан фойдаланиш тўғрисидаги мулоҳазаларни хулоса қилиб шуни айтиш мумкинки, маданият энг кенг маънода инсонни ўраб турган табиатдан, ижтимоий муносабатларда ва бевосита ўзида стихияли равишда вужудга келган тайёр маълумотлардан фойдаланишни, онгли равишда ажратиб олишни тақозо этади. Маданият табиатдан фарқ қилади, анъаналар, рамзлар, тил, бевосита тақлид қилиш ва амалий ўрганиш орқали авлоддан-авлодга сингдирилади. Маданият шахс томонидан, унинг социал жихатдан шаклланиши жараёнида ўзлаштирилади ва асосан кенг тарқалган ва кўпчилик қабул қилган ахлоқ, тафаккур ва хис қилишнинг парчаларидан ташкил топиб, индивидуал ҳаракатлар хиссаси бунда жуда камдир.

Маданиятни илмий тушуниш оддий онгдан куйидагиларга кўра фарқ қилади. Биринчидан, у жуда кенг бўлиб кишилар фаолиятининг барча услубларини, ижтимоий ҳаётнинг барча шакллариини ўз ичига олади.

Иккинчидан, кундалик ҳаётда хиссий беэзаб кўрсатилган ва қиммат жихатларга урғу берилган тасаввурлардан фарқ қилиб, фанда тавсифий таъриф бериш билан чекланади.

Оддий онгда маданиятни тушунишнинг хусусияти бевосита унда амалий иштирок этилишига боғлиқлигидадир. Маданий воқеликларга инсон бефарқ муносабатда бўла олмайди. Унинг кадриятларга муносабати ва хиссий эмоционал тасаввурлари болалик даврида тўплаган тажрибасидан бошланади ва кишининг жамиятда тутган ўрнига, ёшига, мавқеига ҳам боғлиқдир. Шу нуқтаи назардан у ўзига бегона бўлган урф-одатлар ва хатти-ҳаракатларга нисбатан эҳтиёткорлик билан муносабатда бўлади.

Фан эса бевосита умумий аҳамиятга эга бўлган, объектив ҳақиқатга мос тушунчалардан фойдаланиши керак.

1. қадрият (аксиологик) ўлчови асосидаги таъриф. Бунда маданият инсоният томонидан яратилган моддий ва маънавий қимматларнинг йиғиндисидан иборат деб талқин этилади. Маданият инсон фаолиятидан ташқарида мавжуд эмас. Баҳолаш қадрият нуқтаи назаридан воқеликни таҳлил қилиш фаолиятининг табиий ва зарур бўлган шартидир. Маданият нимада намоён бўлишидан қатъи назар муайян қадрий ўлчовга эга бўлади. Маданият тушунчаси тараққиёт, тарих, инсон инсонпарварлик каби категориялар билан бир қаторда туради. Инсоннинг фаолият натижаси, муайян қадриятларга эга бўлган воқелик предметли аксиологик таърифнинг негизини ташкил этади. У кишиларнинг ишлаб чиқариш, ижтимоий ва ақлий фаолиятни қамраб олади. Бу таъриф қамчиликлардан ҳам холи эмас. У воқеликни яхлит идрок этишга, натижаларни механик ҳисобга олишга асосланган. Бундай ёндошув воқеликка субъектив баҳо беришга имконият яратади. Аксиологик ёндошув доирасида маданият фаолият натижаси-ўтмишга айланиб қолиб, ўтмиш ва ҳозирги замон билан табиий алоқалар бузилиши мумкин. қадрий ёндошувнинг заиф томонларини кўрсатиш бошқа даврга ҳос бўлган қимматлар тизимидан воз кечишини аниқлатмайди.

2. Маданиятни «фаолият» тушунчаси асосида таърифлаш. Маданиятнинг умумий табиатини идрок этишга қилинган ҳаракат туфайли маданиятни кишиларнинг ижодий фаолияти жараёни сифатида тушуниш вужудга келди. Фаолият категорияси ўрганиш объекти инсон бўлган фанлар ҳаракатини интеграция қилиш учун қулай имконият яратади. Маданиятни ижодий фаолият ва инсон фаолиятининг ўзига ҳос услуби сифатида таърифлаш концепцияси бир қатор муҳим масалаларда бир-бирини тўлдиради. Жамият нафақат қайта қуришга, балки анъаналарни, маданий ёдгорликларни сақлаб қолишга ҳам муҳтождир. Жамиятнинг амалий ва назарий, моддий ва маънавий каби ҳар қандай фаолияти ижодий соҳа билан бирга ўзида фаолият кўрсатиш ва маданиятнинг ўзлаштириш аспектларини мужассамлаштиради. Ижодиёт фаолият кўлами қанча катта бўлса, маданиятнинг ишлаб туриши функцияси ва келгуси авлодларга етказиб бериш учун зарур бўлган фаолият кўлами шунча кенг бўлади. Фаолият мақсадли йўналтирилган активликдир. Инсон қанчалик фаол ҳаракат қилса, шунчалик маданиятнинг «чегаралари» йўқолиб боради. Бу чегаралар вақт, макон ва қиммат ўлчовларига эга. Фақатгина белгиланган вақт интервалида инсон фаолияти натижаларини тўғри тасаввур қилиш ва уларни режалаштириш мумкин. Фаолият натижаси, бошланишидан қанчалик йироқ бўлса, шунчалик уни маданиятга муносабати ноаниқлашиб боради. Маконда ва қиймат чегараларида ҳам худди шундай хусусиятлар мавжуд. Интенсив фаолият чегараларни кенгайтиради, лекин бунда вужудга келувчи воқеликлар мавжуд маданият учун бегона ва хатарли бўлиши ҳам мумкин. Шунингдек, ушбу ёндошувга ҳос бўлган маданиятнинг тирик асосидан фалсафий абстракциялар дунёсига ўтишга интилиши, ҳозирги даврга ҳос бўлган технократик тафаккур таъсирини кучайишига олиб келади. Ушбу таърифнинг кучли томонлари мавжудлигига қарамасдан, амалда у тарихий-маданий изланишлардан йироқ бўлиб қолмоқда.

Информацион таъриф маданиятни «барча ирсий бўлмаган информациялар йиғиндиси», уни ташкил этиш ва сақлаш услублари сифатида таърифлаб, маданият информациялар омбори эмас», у ниҳоятда мураккаб ташкил этилган механизм бўлиб, у информацияни доимий равишда энг фойдали ва қулай услубларни ишлаб чиққан ҳолда сақлайди, янги информацияларни қабул қилади, уларни қайта маълумотларга айлантиради, уларни белгиларини бир тизимдан бошқасига ўтказди, деб изоҳлайди.

«Барча ирсий бўлмаган информациялар йиғиндиси» деганда биз мисол учун хотирани тушунишимиз мумкин. Чунки хотира механик мазмунга эга эмас, балки ижодий жараён ҳисобланади. Хотиранинг энг муҳим маънавий аҳамияти шундаки, у вақт тўсиғини енғади ва ўлимга қарши туради. Умумий хусусиятларга мувофиқ биз маданиятни хотира билан қиёслашимиз мумкин. Бунда биз алоҳида олинган шахснинг хотирасини эмас, балки жамият хотирасини назарда тутамиз.

Ю.М. Лотманнинг фикрича бир қатор қоидалар, чеклашлар сифатида намоён бўлувчи ташкилий вазият маданиятни белгиловчи хусусияти ҳисобланади. К. Леви-Строснинг фикрига кўра, «қаерда қоида бўлса, шу ерда маданият бошланади. Инсон табиатидаги барча умумийлик табиатга тегишли бўлади ва стихияли автоматизм билан характерланади,

мажбурлаш нормалари билан белгиланувчи сифатлар маданият соҳасига тегишли бўлиб ўзида нисбийлик ва хусусийликни мужассамлаштиради»⁶.

Ю.М. Лотман таъкидлайдики, «маданият энтропияси» информацияга айлантиришнинг энг мукаммал механизмидир. Бу механизм информацияни сақлаши ва узатиши билан бирга унинг кўламларини кенгайтиради. ўз-ўзини доимий равишда мукаммаллаштириши ва ривожлантириб бориши унинг қонунидир. Шунинг учун маданият бир вақтда ҳам стабиллик ҳам динамизм хусусиятларини намоиш қилиши керак. Шу маънода маданият тирик организм ва санъат асарларига хос бўлган хусусиятларига эга. Маданиятни инсоният томонидан яратилган яхлит бадиий асар сифатида қабул қилишимиз лозим.

Хулоса сифатида шунини айтиш керакки, Маданиятшунослик курси гуманитар фанлар қаторида олий ўқув юртларида ўрганилиши ҳозирги давр талабига мос келади. Жамият ҳаётидаги мавжуд муаммоларни фақат иқтисодий, сиёсий тадбирлар ва ҳуқуқ-тартиботни мустаҳкамлаш билангина тўла ҳал қилиб бўлмайди. Бунинг учун жамиятнинг маънавий ҳаётини ҳам қайта қуриш талаб этилади. «Маънавият йўқ жойда- деган эди Президент И.А. Каримов- ҳеч қачон бахт-саодат бўлмайди».

Маданиятшунослик талабаларга жаҳон маданияти ва унинг таркибий қисми бўлган ўзбекистон маданиятини ривожланиш тарихи, хусусиятлари, ўзаро алоқадорлиги муаммолари ва истиқболлари тўғрисида билим, кўникма ва малакаларни бериш билан айна пайтда, миллий маданиятга ва ўзга миллатлар маданиятларига, қадриятларига уларни ҳурмат руҳида тарбиялашда, маданият ёдгорликларига ижодий муносабатда бўлишларида, маънавий жихатдан ривожланишларида кўмаклашади.

Маданий жараённинг ўзига хослиги шундаки, маданият ходисаси ҳар доим шакл ва мазмун, борлиқ ва муносабат, нарсанинг мавжудлиги ва унинг рамзий мазмуни уй²унлигига эга бўлади. Моддий маданият ва маънавий маданият-маданиятнинг асосий икки соҳаси бўлиб, бир-бири билан ўзаро алоқада, ўзаро таъсирда ва бир-бирини тақазо қилган ҳолда ривожланади. Моддий маданият ҳар доим маълум бир маънавий маданиятнинг тимсоли ҳисобланади, ўз навбатида маънавий маданият ҳам қайсидир нарса, белги, тасвир, рамзларда моддий уй²унликда мужассам бўлади.

Моддий маданиятнинг маънавиятдан тарихан айрилиги фақат инсоният тараққиётининг бошлан²ич давларигагина ҳосилдир. Жамиятда маънавий фаолият махсус соҳага айланган ахлоқий мезонлар, дин, санъат, ҳуқуқ, сиёсат, фан шаклланиб, маълум доирадаги кишилар бу соҳа билан шу²уллана бошлади.

Узоқ вақтлар фанда маданият деганда фақат маънавий маданият назарда тутилди. Негаки, борлиқни ҳақиқат, яхшилик, гўзаллик белгилайди деб ҳисоблашган. Шунинг учун, биринчи ўринда илмий тадқиқотларнинг асоси фан ахлоқ, нафосат бўлиб келди. Натижада, жамиятнинг моддий ҳаётини, унинг иқтисодиётини ўрганишга эътибор берилмади. Моддий маданият тадқиқот учун қизиқарсиз, ҳисобланган.

Индустриал жамиятининг вужудга келиши, унинг техникавий тараққиёти ва технологияларини тезда алмашиши маданиятшуносларни инсониятнинг барча моддий маданиятини ўрганишга мажбур қилди.

Кишиларнинг амалий қайта ўзгартирувчилик фаолияти, уларни ижтимоий ишлаб чиқариш ва такрорий ишлаб чиқариш билан бо²лиқлиги моддий маданиятнинг ўзига хос соҳаларга бўлиниши маданиятшуносликда муайян тадқиқотларга зарурият ту²дирди.

Моддий маданиятнинг **биринчи қатга соҳаси** бу меҳнат қуроллари ишлаб чиқаришнинг барча воситалари, турар жойлар, алоқа воситалари, техника қурилмалари. Хуллас, сунъий шароитда яратилган нарсаларнинг барчаси, шунингдек моддий маданиятнинг бу қисми ишлаб чиқариш техника маданияти ёки жамият ҳаётининг моддий техника асоси деб аталади. Ишлаб чиқарувчи техника маданиятининг махсус қисмини ишлаб чиқариш технологиялари, меҳнат фаолиятида иштирок этувчиларнинг ижодий кўлами, уларнинг техник билими, ишлаб чиқариш маданияти, жисмоний ва рухий имкониятлари ташкил қилади.

Моддий маданиятнинг **иккинчи соҳаси** ижтимоий ҳаёт ва унинг барча тармоқларининг меъёрий ҳаракатини таъминловчи кўплаб ижтимоий институтлар, ташкилот ва муассасалар фаолияти билан боʻлиқ. Бу турли ҳокимият тузилмалари ва унга муносиб бошқарув шакллари, ижтимоий ташкилотлар, таълим, ёш авлодни тарбиялаш ва таълим бериш, соʻлиқни сақлаш ва дам олиш, бўш вақт ва кўнгил очиш муассасалари тизими каби барча ижтимоий институтлар амалда жамият маданиятини сақлайди, ўзгартиради ва қайта шакллантиради.

Моддий маданиятнинг **учинчи соҳаси** (ишлаб чиқарувчи ва қайта ишлаб чиқарувчи) инсоннинг ўзи ҳисобланади. Моддий маданиятнинг бу соҳаси нафақат инсониятни шунчаки биомавжудотлик муаммоларини тадқиқ қилмасдан, балки авлодларнинг ўзаро муносабатлари муаммоларини ҳам таҳлил қилади.

Инсон улʼайиши ва жамоага мансублиги мезонидан бошқа жамият маданияти аъзоси сифатида шаклланиши мумкин. Икки хил, баъзан инсонни икки турдан ҳам кўпроқ маданиятга мансублиги уни кўп томонлама, турли маданий оламга мансуб қилади. Аммо, бунда маълум ҳавф ҳам яширин бўлади. Яъни, улʼаювчи авлод жамиятга аралашуви жараёнида бегона маданиятларнинг аралашуви ёшларни ўзининг маданият манбаидан айрилишига, ўз этник анъаналарини тушунмаслигига олиб келади. ўз миллий маданиятидан маҳрум киши манкуртга айланади ва ҳар қандай маданиятга ҳам бефарқ муносабатда бўлади. Шунинг учун мерос, маданиятнинг узлуксиз анъанавий янгилиниш жараёнини таъминлаш ўта муҳим.

Моддий маданиятнинг учинчи соҳаси доирасига инсон ҳаёт фаолиятининг генетик (ирсий), жисмоний (соматик), тиббий-биологик хусусиятлари ҳақидаги, жамиятда юзага келадиган ва тарихий тараққиётнинг ўзига хос хусусиятлари акс этувчи маданий анъаналар ва соʻлом одатларга тўғри келадиган инсоннинг тартибли овқатланиш ва турмуш тарзи ҳақидаги билимлар мажмуи бўлган инсон экологияси муаммолари ҳам мансуб.

Умуман, моддий маданиятга меҳнат маданияти, ишлаб чиқариш маданияти, турмуш маданияти, экологик маданиятлар киради. Ишлаб чиқариш воситалари моддий маданиятнинг муҳим қисмидир. Замонавий техника ютуқлари жамият моддий маданиятнинг асосини белгиловчи жиҳатдир. Маиший турмушдаги истеъмол буюмлари ҳам ҳар бир халқнинг моддий ҳаёт даражасини белгилайди. Шу ўринда моддий маданият ишлаб чиқариш ва истеъмол буюмларининг оддий мажмуидангина иборат бўлмай, уларни ижодий ўзлаштириш, янгидан яратиш, улардан мукамал фойдаланиш усуллари ҳамдир. Бунда ижодий салоҳият, малака ва ʼоя янгидан моддийлашиб, шахс, жамият, миллат, халқ, давлат умуминсоний мазмун ҳам касб этади.

Моддий маданият муайян тарихий даврда жамиятда мавжуд бўлган буюмларни моддий ишлаб чиқариш фаолиятининг барча соҳаларини ва натижаларини ўз ичига олади.

Тарихий даврларда маданиятнинг кенг кўламли ривожини цивилизация тушунчасида ҳам ифодаланади. Цивилизация ижтимоий ва моддий маданият тараққиёти босқичини билдириб, моддий маданиятнинг турдош номидир. Ҳозирги даврда цивилизация инсониятга бегона бўлган объектларни қайта ўзгартиришни билдиради, маданият эса инсоннинг фазилати ва ҳолати, ташқи дунёга боʻлиқлиги ёки эркинлигининг мезонидир. Немис олими О. Шпенглер, цивилизация тафаккурни бир қолипга солиб кўяди, умум қабул қилган ҳақиқатларни мутлоқлаштиради, деб ҳисоблайди. Бундан ташқари, цивилизацияни урбанизацияга, ҳатто оламни ноинсонлаштиришга олиб келади, Цивилизация ва фан ўзлигича маънавий тараққиётни таъминлай олмайди, бу ерда ақлий, ахлоқий ва эстетик ютуқларни мужассам қилган маънавий тузилма зарур деган фикрлар мавжуд.

Маънавий маданият анча илгаритдан ўрганила бошланган. Инсоният тарихининг бошларидан кишилар маънавий маданиятни белгилашга, унинг шаклланиш сабабларини аниқланишга, маънавий бойлик ижодкори ва яратувчилари қандай сифатларга эга бўлишлари кераклиги ва маънавий ижодкорлик жараёнини тушунтиришга уринганлар.

Илгари мавжуд бўлмаган маданият ходисасини вужудга келтиришга хизмат қилувчи ижодий кучлар ҳаёлат, фантастик тадқиқотларга эътиборларини қаратади. Инсондаги барча қобилият табиатан мавжуд бўлиб, унинг шаклланиши инсоннинг пайдо бўлиш давридан бошланган. Инсондаги аجدодлардан қолган ёввойилик хусусиятлари табиат билан доимий ўзаро ҳамкорликда, уни ўзлаштириши давомида йўқолиб, билими ривожланиди. Ундаги жисмоний ва рухий жиҳатлар такомиллашиб, интеллектуал ва ҳиссий имкониятлар кучайиб бори. Инсон жисмоний, фикрий ва ҳис қилувчи мавжудод сифатидаги дастлабки давриданок ўзига хос дунёсини ярата бошлади: Моддий ва идеал дунёси таракқиётининг ҳар бир даврида фикрлаш ва ҳис қилиш тарзининг махсус ақлий тасаввур тизими тўпланди. Бунда барча умуминсоний маданият сингари турли халқлар томонидан яратилган мустақил маданиятлар манбаи ҳам мавжуд. Инсоннинг идеал дунёси- бу узлуксиз ҳаракат шаклининг бениҳоя ранг-баранглиги, мураккаб меъёр, муносабатлар даражасига эга бўлган образлар ривож ва вазифаси, типларнинг воқелик билан алоқасидир.

Маънавий фаолиятнинг турли шакллари мавжуд, бироқ, уларнинг барчаси илк бутунлик элементлари бўлиб қолади. Фан, дин, фалсафа, санъат, ахлоқ, ҳуқуқ, сиёсат, мафкура, миллий ўзлик маънавий маданиятнинг аниқ шакллари ҳисобланади. Алоҳида шаклдаги маънавиятнинг хусусияти махсус тузилиш ва маълум вазифалар мажмуидан иборат, ҳар бирининг ўзига ҳослигида ифодаланади. Маънавий маданиятнинг айрим шакллари (фан, санъат) «чегараланганликда» фарқланади, яъни маънавий маданиятнинг аниқ соҳасига айланади, бошқа шаклларида (ахлоқий, эстетик) фаолиятнинг барча турлари қоришиб кетади. Маданиятдаги ҳайратланарли функционал ҳаққонийлик шуки, унда ҳеч бир ортиқча, шунчаки нарса йўқ, барча маданият ходисаси ўзаро фойдали умумий алоқадорликда кечади. Тадқиқотчилар маданиятнинг турли функцияларини кўрсатадилар. Жумладан:

Оламни ўзлаштириш ва қайта ўзгартириш; бунда у мавжуд нарсаларнинг жисмоний талабларини, шунингдек ижоддаги ҳаётини талабларни қондириш зарурати билан боʻлиқ.

Химоя-мослашув вазифаси; жамият ва атроф-муҳит ўртасидаги мувофиқликни сақлаш. Ушбу функция узок вақт кийин табиий шароитларда барча янги химоя воситаларини ишлаб чиқишда ва кўниктиришда (олов, турар жой, кийим, дехқончилик ва ҳок.) одамнинг омон қолишини таъминлайди. Кейинги вақтларда ўта жиддий бўлиб турган муаммо табиатни химоя қилувчи воситаларни яратиш, бунда экологик мезон, экологик тафаккурнинг кенг қўламда ёйилишини амалга ошириш зарур.

Сигнификатив функция (белгилаш, рўйхатга олиш мазмунида):- мазмун, маъно, ном, белгилар қўламини ишлаб чиқиш воситасида дунёнинг қиёфасида, воқеликни белги тизимининг яратилиши. Сизгилар ҳам, ташқи идрок ҳам, на шуурнинг бевосита кечинмалар ҳолидаги йи²индиси ҳам йўналишни аниқлаш тизимини инсонга таъминлаб бермайди. Бу вазифани маълумотларни ўзида сақламасдан, назарий моделлар ва ахборотлар билимини тўплашни вужудга келтириш учун фақат материал бўлиб хизмат қилувчи мазмун бажаради. **Ахборотларни ўзлаштириш ва йи²иш функцияси** хабарларни йи²иш ва сақлаш воситаси табиий хотира ёки хабарларни нарсаларга ёзиш (қўлёзмалар, картиналар, пластинкалар, китоблар, кинотасмалар, охонабо ёки рақамли ёзувлар) бўлиши мумкин. Ҳар қандай ҳолатда ахборотларни ташкил қилиш, унинг қадри ва мазмуни бўйича тартибга солишнинг маълум усули ва белгилар тизими зарур. ҳозирги даврда тил белгилар тизимининг кенг қўллами ва ўта аҳамиятлиси бўлиб қолмоқда.

Коммуникатив функция (алоқа алмашув)- моҳиятни аниқлашда билимлар, фикрлар, маънавий кучларни алмашлаш. Ижтимоий ҳаёт доимий равишда энергия, ахборот, ўзаро амалий ҳамкорликни тақозо қилади, негаки, фақат турли типларнинг муносабати (анъанавий, функционал-аҳамиятли, шахслараро, ишлаб чиқарувчи, маърифий-маданий) жамиятнинг тузум сифатида мавжудлигини ва унинг кейинги таракқиётини таъминлашга қодир.

Нормативийлик функция (мезон-меъёрий)- кишилар хулқини тартибга солиш, уларнинг кучини бир меъёрда ва жамиятни бир бутунликда саклаш мақсадида мувофиқлаштириш. Меъёр-қоида қандайдир ҳаракат ёки қандайдир предметлар, нарсаларни яратиш соҳасида аниқ кўрсатмадир. Онгли равишда ўрнатилган ёки кўп асрлик анъаналарга таянувчи мажбурий, тақиқловчи меъёрлар мавжуд (хукукий, ахлокий меъёрлар), бироқ уларнинг мазмуни бор жамиятни барбод қилмаслик учун кишилар фаолиятини тартибга солиш, аниқ чегаралар билан белгилаш.

Рухий ёки «лойихавий» мўътадиллик- байрамлар, диний маросимлар, ўйин, томоша жараёнларида рухий зўриқишларни бартараф қилиш. қонқарсиз истаклар, рўёбга чиқмайдиган ниятлар, амалда тақиқланувчи жанжаллар мавжудлиги рухий зўриқишлар пайдо бўлишига олиб келиб, нафақат маълум бир шахс саломатлигига зарар етказди, балки, оммавийлик касб этиб, жамият ҳаракатини издан чиқариши мумкин. Шунинг учун маданиятда кераксиз хиссиётдан ҳалос бўлиш механизми ишлаб чиқилган.

Хуллас, кишилар яратган моддий ва маънавий қадриятлар, бойликлар уларнинг қобилиятлари, муносабатлари ва мохиятли кучлари намоён бўлишидан иборат. Инсон маданият соҳасида бу маънавий қадриятларга ўз муносабатини билдирадиган экан, айтилган вақтда, ўзи ривожланидиган, ўзи ўзгариб турадиган мохият сифатида ҳам намоён бўлади. Демак, маданият нарсалар шаклида, инсон фаолиятининг тайёр маҳсулотлари шаклида ва инсоннинг жонли қобилиятлари, билимлари шаклида яшаб туради.

Кишилар ижтимоий тажриба жараёнида зарурий моддий шарт-шароит ва ҳаёт воситаларини яратиш билангина қифояланмай, айтилган чоғда ўз онгини ҳам такомиллаштиради. Ижтимоий онг шакллари (дунёқараш, ахлоқ, ҳуқуқ, эстетик онг) вужудга келтирадилар ёки маънавий ишлаб чиқариш фаолиятини амалга оширадилар. Буларнинг мажмуи маънавий маданият соҳасини ташкил этади.

Маънавий маданият кишилар маънавий ижодкорлиги фаолиятлари натижалари-тасаввурлар, ²оялар, илмий билимлар, диний қарашлар, санъат соҳалари, ахлокий ва ҳукукий меъёрларни ишлаб чиқаришдан ҳосил бўлади. Бундай маънавий қадриятлар ўзича пайдо бўлмайди, балки муайян тараққиёт босқичида ўзаро муносабатга кирадиган кишилар томонидан яратилади. Маънавий маданият – маънавий ижоднинг шунчаки маҳсулоти бўлмай, балки ижодий фаолиятни амалга оширадиган кишилар ўртасидаги муносабатни ҳам билдиради. Шунингдек, маънавий маданият таълим ва фан соҳаси билан боғланган илмий фаолият ва билим олиш жараёни билан узвий бўлган билиш маданиятини, ахлокий ва эстетик маданиятни ўз ичига олади. Натижада, маънавий маданият ўзаро узвий боғлиқда инсон маънавий фазилати ва фаолиятининг нарсаларда моддийлашган шаклида, инсон томонидан яратилган маънавий қадриятлар шаклида (илм, санъат, ҳуқуқ, ахлоқ қоидаларида) мавжуд бўлади.

Маданиятнинг қуйидаги функциялари бевосита шахс билан боғлиқ:

- **«Гоминизация»** - уру²дошлик хусусиятларини ўрганиш. Маданият «ақлли одам» учун хос бўлган-нутқ, нарсаларни рамзий ифодалаш (ёки мавҳум тафаккур) хусусиятларини ҳар бир одам ўрганишга имкон яратади. **-Социализация-** (умумлаштириш)- жамият ҳаёти учун унинг ҳақиқий аъзоси сифатида зарур ҳисобланган маълум миқдордаги шартларни ўзлаштириш. Бу функция идрок, тафаккур, нутқ, сўзларни қўлланилиши, оҳанги, имо-ишора ва шама, типик ҳодисаларга муносабат тарзи, шунингдек, талаб ва қадрият йўналишлари тизимини шакллантириш каби андозавий усулларнинг мустаҳкамланиши билан боғлиқ.

- **Инкультурация** - аввало ўз халқининг, кейин эса умуминсоний маданий меросга (аралаштириш) муносабатда бўлиш (Бу жараёни муҳофафза қилишга алоҳида мавзу бағишланади).

- **Индивидуализация** - маданият маълум шахслар қобилияти, иқтидори, хусусиятини ўта ривожлантиришга мўлжалланган. Шахс маданияти қолган барча маданиятлар доирасида- (жамият, инсоният) энг асосий бўлин бўлиб, бу ҳар бир аниқ шахс маданиятининг баркамоллик даражасига жамият ёки бутун инсоният маданияти боғлиқ бўлишини билдиради.

Хар қандай жамият маънавий маданиятнинг таркибий қисми, бой билим олами бўлиб, у инсонни қаерда яшаши ва ҳаракат қилишини, умуман, дунёдаги ва жамиятдаги ўрнини белгилашга ёрдам беради. Маданий қадриятлар инсон учун ўта шахсий моҳият ва мазмун касб этиб, инсон у орқали бошқа кишилар билан, бутун жамият билан муносабат ўрнатади. қадриятлар жамиятга манзур бўлувчи ахлоқ шакллари яратишда ва англашда инсонга ёрдам беради. Таҳсинга лойиқ жойи шундаки, инсонда бошқаларга нисбатан мунозарали эмас, балки мулойим муносабат шаклланади. Мунозаралар тузилган ҳолларда жамиятни мустаҳкамлашга муносиб бўлган бартараф қилишнинг қулай усуллари топилади.

Жамият, аввало тарихнинг муайян бир тараққиёти босқичида табиатдан ажралиб чиққан моддий дунёнинг таркибий қисми бўлиб, ривожланувчи кишилар ҳаётий фаолиятларининг мажмуидир. Шунингдек, жамият кишилиқ тарихининг муайян босқичи ёки ижтимоий тизимнинг аниқ типи. Ишлаб чиқариш муносабатларининг мажмуи ижтимоий муносабатлар дейилувчи жамиятни, яъни тарихий тараққиётнинг муайян босқичидаги жамиятни вужудга келтиради.

Шахс билан жамиятнинг ўзаро муносабатлари турли тарихий даврларда турлича бўлиб, шахс маданияти жамият маданиятини белгилайди ва шахс маданияти ҳам ўз навбатида муайян бир жамият маданиятида шаклланади. Хар бир жамият шахс маданиятини камол топтиришда ўзининг меъёрий қадриятларини белгилайди ва шахснинг маънавий эҳтиёжларини таъминлайди.

Жамият билан шахснинг ўзаро муносабати, шахснинг эркинлиги, унинг ҳуқуқ ва бурчлари, инсоний қадриятлар ҳақидаги муаммо барча тарихий даврлардаги муҳим масала ҳисобланган.

Инсон табиатнинг олий маҳсули бўлиб, унинг моҳияти барча ижтимоий муносабатлар йиғиндиси билан белгиланади. Инсон айна пайтда ҳам тарихий тараққиётнинг маҳсули, ҳам унинг субъектидир. Ижтимоий муносабатлар инсонни ижтимоий вужудга айлантиради, дунёқарашини шакллантиради. Инсон ишлаб чиқариш жараёнида фақат нарсалар яратиб қолмай, ўзини, ўз шахсиятини ҳам қайта яратади. Бу жараёнда инсон ўзини такрор ижод қилади ва шу жихатдан у ижтимоий мавжудотдир.

Одамларнинг ижтимоий моҳияти шахсда мужассамлашган ҳолда ўз ифодасини топади. Шахс одамнинг ижтимоий моҳияти ва ижтимоий фаолиятининг ифодаланишидир. Одам ижтимоий тажрибаларни ўзлаштириш натижасида шахсга айланади.

Инсон ижтимоий муносабатлар йиғиндиси сифатида муайян ҳуқуқ ва бурчларга эгадир. Бу унинг шахс эканлигини ифодалайди. Индивид шахсга айланиши учун бир қанча ҳуқуқ ва эркинликларга эга бўлиши лозим. Шахс дейилганда, умуман инсонни эмас, балки типик ва эркинликларга эга бўлган одам тушунилади. У ижтимоий шарт-шароитларга боғлиқ бўлган одамдир.

Индивид алоҳида бир киши бўлиб, бошқалардан фарқланувчи хусусиятларга эга. Индивид ҳам ижтимоий мавжудотдир. У ижтимоий тараққиёт жараёнида ижтимоий тажрибаларни ўзлаштириш асосида шахс сифатида шаклланади. Индивиднинг шахс тариқасида вояга ета бориши у мансуб бўлган тарихий шароитлардан, яшаб, таълим-тарбия олиб турган жамиятдан ажралмасдир.

Шахсни жамиятдан, ижтимоий муносабатлардан ажратиб бўлмаганидек, жамият тараққиёти ҳам инсоннинг амалий фаолияти билан узвий боғлиқдир. Жамият билан шахс ўртасидаги муносабат бир-бирига

боғлиқ, бир-бирини тақозо қиладиган муносабатлардир. Ижтимоий муносабатлар таъсирида шахс турмушининг турли-туман кўринишлари, хусусиятлари шаклланади. Шахснинг шаклланишида жамиятдаги ижтимоий муносабатлар ҳал қилувчи рол ўйнайди. хар бир шахсда у мансуб бўлган жамоага, миллатга, элатга, жамиятга ҳос жами хусусиятлар ва белгилар бўлади. Шахс ўз ҳаётининг бутун мазмунини жамиятдан, кишилар жамоасидан олади. хар қандай шахс объектив шарт-шароитлар ва субъектив омилларнинг узвий бирлиги

таъсири остида шаклланади. Шахс камолатида объектив шарт-шароитлар хал қилувчи рол ўйнайди. Оила, ўқув даргоҳлар, ижтимоий-сиёсий ташкилотлар, матбуот, маҳалла, кўча сингари омиллар ҳам шахсни тарбиялашда муҳимдир. Объектив шарт-шароитларнинг шахсга таъсири субъектив омиллар орқали ўтади.

Шахс ижтимоий мавжудот сифатида муайян эркинликка ҳам эгадир. Унинг эркинлик даражаси жамиятнинг ижтимоий тузилишига, мулкӣ муносабатларга ҳам боғлиқ. Эркинлик ҳар бир шахснинг табиӣ ҳуқуқидир. Шахсларнинг инсоний ҳуқуқлари ва эркинликларни чегаралаб қўйиш, паймол қилиш; миллий, диний камситишлар; ирқчилик; халқларнинг тили, урф-одатлари, тарихи, маданий мерослари, миллий қадриятларига беписанд қараш, уларнинг ҳуқуқ ва манфаатларини камситишдир.

Шахснинг ҳуқуқ ва эркинликларидан ташқари унинг жамият ва умуминсоният олдидаги бурчи ва маъсулияти ҳам бор. Инсон ўзи яшаб турган жамиятнинг қонун-қоидалари, тартиблари, ахлоқий, ҳуқуқий нормаларига амал қилмаслик, унинг муаммолари, қийинчиликларига бефарқ қараш асло мумкин эмас. Ҳар бир мамлакатнинг конституциясида белгилаб қўйилган қонунларга амал қилиш, бошқа фуқароларнинг миллий кадр-қимматини ҳурматлаш, жамият манфаатларига, турмуш тарзига, одоб-ахлоқ ва маданиятга зид ва ноўй ҳаракатларга муросасиз бўлиш, Ватанни химоя қилиш ва бошқа шу қабила шахснинг бурчи ва маъсулиятидан иборат.

Ҳар бир шахснинг умумхалқ манфаатларига тўла тааллуқли бўлган бурчлар ва маъсулиятлари ҳам бўлади. Булар табиатни муҳофаза қилиш, унинг бойликларини қўриқлаш, маданий-тарихий ёдгорликларни сақлаш ҳақида ²амхўрлик қилиш, бошқа халқлар ва мамлакатлар билан дўстлик, тинчликни сақлаш сингарилардир.

Барча цивилизацияли жамиятларда шахснинг эркини бўғиб қўйиш, унинг ҳуқуқларига йўл бермаслик, унга хиёнат қилиш ёки унинг жамият олдидаги бурч ва маъсулиятини бажармаслиги қонун йўли билан таъқиқланади.

Барча маданиятли жамиятнинг хусусиятини, унинг мезон ва мазмунини зиёлилар белгилайди. Зиёлилик бу нафақат кенг билимга эга бўлишни, балки ташаббускорликни, жавобгарликни, ахлоқий-эстетик журъатни ва тузма истеъдодни билдиради.

Зиёлилар-ақлий меҳнатнинг хилма-хил мураккаб турлари билан шу²улланувчи қатламдир (фан ва маданият ходимлари, ўқитувчилар, муҳандислар, техниклар, шифокорлар).

Маданиятлик деганда камтарлик, ҳалоллик, ростгўйлик, саховатпешалик, инсонпарварлик, яхшилик, саҳийлик каби инсоний фазилатларга эга бўлиш, ахлоқий қоидаларга тўла амал қилиш, ўз миллати ҳамда бошқа халқларни ҳам ҳурмат қилиш ҳислатлари англашилади.

Зиёлилик ақлий камолат эгаси бўлиш, назарий масалаларни англашга, илмий билимларни ўзлаштиришга тайёр бўлишдир. «Зиёлилик» юксак даражада камол топган интеллигентни, кенг билимли, юксак маданиятликни англатса, «Зиёли» кишиларни табақалари орасидаги ижтимоий қатламни англатадики, бу қатлам юқори малакали ақлий меҳнат билан машғулдир.

Етарли билимга эга бўлмаган ҳолда дунёдаги барча нарсалар тўғрисида фикр билдирувчи киши дилетантдир. Дилетантлик маданият камлигининг белгиси бўлиб, чинакам маданият ва зиёлиликка алоқаси йўқдир.

Тарбиялилик зиёлиликнинг асосий белгиси бўлиб, унинг умумий маданий савияси кўпинча нутқ маданиятида акс этади. Маданий нутқ аввало тўғри нутқ демакдир. Маданиятли киши образли, ифодали ва чиройли нутқ орқали ўз фикрини баён қилади.

Зиёлининг эстетик диди баланд бўлади, яъни санъат асарларининг гўзаллиги тўғрисидагина эмас, балки кишиларнинг, табиатнинг ва жамиятнинг гўзаллиги ҳақида фикр юритишга, қўполлик ва адолатсизликка қаршилик кўрсатиб уни бартараф қилишга қодир бўлади. Ҳамма нарсада меъёр ва уйғунлик туй²уси зиёлиликнинг юксак хусусиятидир.

Зиёлилик билим, илм ва тарбия билан камол топади. Зиёлилик тушунчасига умумий маданиятдан ташқари қалб нозиклиги, умуман, ҳаётга муносабатда юксак онг, ижтимоий фаоллик ҳам киради. Демак, «зиёлилик» тушунчаси фақат ақлий меҳнат кишисига тааллуқли эмас. Зиёли деб чуқур интелегентга, интуитив олийжанобликка эга бўлган, маънавий эҳтиёжлари кенг ҳар бир кишини аташ мумкин. Маданиятшуносликни ўрганишдан мақсад зиёлиликни тарбиялашдир. Зиёли- интеллектуал шахс, унинг маданиятли кишидан фарқи, жамият ва миллат тақдирига маънавий жавобгар бўлган шахслигидадир. Интеллектуал шахс индивидуал ҳолатларда ўз фикридан қаноатланмайдиган, ўзига-ўзи қарши боровчи, ўзини-ўзи инкор қилувчи ички хусусиятларга эга бўлган зиёдидир. Зиёлининг шу хусусиятларида комиллик белгилари намоён бўлади.

Шахснинг комилликка эришувини таъминлашда жамиятдаги меҳнат маданиятини ривожлантириш, кишиларнинг сиёсий онглилигини ошириш, ахлоқий ва эстетик нафосатини тарбиялашда маданиятнинг таркибий қисмлари, соҳалари катта вазифани бажаради. Шахсни социал жихатдан фарқланишига кўра инсоннинг меҳнат маданияти, муносабат маданияти, ахлоқ маданияти, бадиий-тафаккур маданияти, дунёқараши руҳни олами ҳақида гапириш мумкин. Маданият ижтимоий тузилма сифатида илмий билимларни, тафаккурни, ахлоқий-эстетик қадриятларни, ахлоқий-ҳуқуқий низомларни, урф-одат ва анъаналарни қамраб олади.

Шахс маданиятининг шаклланишида жамият маданиятининг қуйидаги тизимлари аҳамиятлидир:

Сиёсий маданият- кишиларнинг сиёсий онги, манфаатлари, эътиқодлари, мақсадларини ифодаловчи сиёсий- ҳуқуқий гоялар мажмуи бўлиб, маънавий қадриятларнинг махсус тизимини ташкил қилади. Бу маданият тарихий тараққиёт босқичларида жамиятнинг ижтимоий табақалари манфаатлари билан боʻлиқ ҳолда вужудга келиб, жамият сиёсий фаолиятига узвий боʻлиқ. Сиёсий маданият, сиёсий фаолият сифатида, яъни инсонлар фаолиятидаги табиатни қайта яратиш ва ўзларини тарбиялаш жараёнларини қамраб олиб, «сиёсий ишлаб чиқаришни» акс эттиради. Бунда сиёсий фаолият амалий жихатдан ижтимоий гуруҳлар (социум) нинг сиёсий ҳокимият учун бўлган ҳаракатларини ифодалайди, маънавий-назарий жихатдан эса ижтимоий муносабатларни табақавий дунёқараш руҳида англаш, муайян сиёсий гоялар, дастурлар ишлаб чиқиш ва тарғиб қилишни назарда тутди. Умуман, сиёсий маданият кишилар фаолиятининг манфаатли ва табақавий жихатдан ўзига хос шакли бўлиб, сиёсий муносабатларни табақалар, шахслар томонидан фаол ўзлаштириш жараёнини билдиради. Сиёсий маданият таркибига: мафкура, сиёсий тажриба ва анъаналар, сиёсий ташкилотлар, сиёсий фаолият усуллари киради.

Сиёсий маданиятнинг мавжудлик усули: жамиятнинг сиёсий-маданий бойлиги; амалий сиёсий маданиятдан иборатдир. Жамиятнинг сиёсий-маданий бойлиги давлат бошқарувининг тарихий тажрибаси, сиёсий фаолият воситалари, усуллари, сиёсий билимлар мажмуидир. Амалий сиёсий маданият эса- жамият, гуруҳ, шахс сиёсий ҳаётидаги мавжуд маданиятдир.

Сиёсий- маданият социал намоён бўлиш шакли жихатидан жамият сиёсий маданиятини социал гуруҳлар ва шахс сиёсий маданиятига ажратиш мумкин. Жамият сиёсий маданияти тараққиётнинг маълум бир босқичидаги сиёсий-ижтимоий қадриятлар, сиёсий тузилмалар, сиёсий фаолият усуллариининг мажмуидир. Шахс сиёсий маданияти эса, индивид томонидан жамиятнинг сиёсий, мафкуравий ва ижтимоий-руҳий қадриятларини ва усуллариини ўзлаштирилиши ҳамда амалга оширилиши тизимидир. Шахс сиёсий фаолиятида сиёсий маданиятни билиш ва амалий фаолиятда қўллаш даражасининг ўзаро боʻлиқлиги, яхлит бирлигидан сиёсий маданият таркиб топади.

Сиёсий маданият тараққиёти ҳуқуқий маданият билан боғлиқ бўлиб, бу фақат қонунларни билиш, ҳуқуқий савиядангина иборат бўлмай, қонунларга амал қилиш ва уларга бўйсунуш маданияти демакдир. Умуман, ҳуқуқий маданият- ҳуқуқий онг, ҳуқуқий

муносабатлар, ҳуқуқий фаолликнинг бирликда намоён бўлувчи маънавий қадриятлар тизимидир.

Иқтисодий маданият тушунчасида иқтисодий билимлар ва фикрлар услуги билан фаол ишлаб чиқариш, иқтисодий фаолият ўртасидаги ўзаро алоқадорлик омиллари намоён бўлади. Иқтисодий маданият мазмунида маданият ва иқтисоднинг ўзаро таъсир хусусиятлари мавжуд бўлиб, таркибига иқтисодий онг, иқтисодий фаолият, иқтисодий муносабатлар киради.

Иқтисодий онг аввало, кишиларнинг ижтимоий ишлаб чиқаришда ўз ўрнини англашини билдириб, рационал билимларни, эмоционал туйғуларни ўзида ифодалайди. Иқтисодий фаолият таркибига моддий ва номоддий ишлаб чиқариш, меҳнат ва меҳнат маҳсулини ўзгартириш ҳам киради. Иқтисодий фаолият субъекти инсондир. Мукамал фикр ва юксак онг фаолиятда моддийлашсагина иқтисодий маданият ходисасига айланади. Иқтисодий тафаккур билан иқтисодий онг иқтисодий одобнинг мезони бўлиб, иқтисодий онг фаолиятнинг фикрий образидир.

Ижтимоий муносабатлар иқтисодий маданиятнинг асосини ташкил қилиб, ижтимоий-иқтисодий онгни белгилайди, уларда ўз ифодасини топади. Шунингдек, ижтимоий муносабатлар ишлаб чиқариш даражасини эмас, балки мулк, тақсимот, истеъмол билан боғлиқ муносабатларни акс эттиради. Иқтисодий муносабатлар номоддий соҳаларнинг ҳам қисми сифатида фаолият жараёнида вужудга келади, ривожланади, жамият иқтисодий маданиятини ифодалайди. Иқтисодий маданиятнинг мазмунини кишиларнинг турли соҳаларда мақсадга мувофиқ ижодий фаолияти, янги сифат натижаларини ташкил этади.

Жамият иқтисодий маданиятида шахснинг иқтисодий маданияти унинг ўзини камол топтиришини англашиб, нафақат маданият қадриятларини яратиши, бойитиши ва истеъмол қилиш даражасини, балки ўз эркинлигини янги босқичга кўтаришини таъминлайди.

Иқтисодий маданият қуйидаги функцияларни бажаради:

1. Билиш функцияси – иқтисод фанларининг ҳолати, фан асосларининг тажрибага тадбиқ этиш усули ва йўллари билан олишга даъват этади.

2. Дунёқараш функцияси – асосан, маънавий-руҳий моҳиятдаги иқтисодий дунёқараш бўлиб, иқтисодий ғоялар, қарашлар, тасаввурлар тизимидан иборат.

3. Тарбиявий функция – иқтисодий маданиятни эгаллаш, билимлар йигиндисини эътиқодга айлантиришдаги бош манба эҳтиёжлар ва манфаатлардир. Билимлар ақл-идрок ва юракдан ўзлаштирилганда эътиқодга айланади.

4. Амалий функция ёки ишлаб чиқариш функцияси- бунда иқтисодий маданият маънавий ва амалий таъсир кўрсатиш хусусиятига эга бўлади.

Ахлоқий маданият – жамият, социум, индивидлар томонидан ахлоқий камолат меъёрларига эришиш даражасидир. Кундалик турмушда, кишилар фаолиятида амал қиладиган ва ўзлаштириладиган ахлоқий қадриятлар ахлоқий камолат меъёрлари билан боғлиқдир. Ахлоқий маданият таркибига ахлоқий онг, ахлоқий муносабат ва ахлоқий фаолият киради.

Ахлоқий онг тарихан ўзгарувчи ахлоқий муносабатларни англашиб, ахлоқийликнинг субъектив жиҳатидир. Воқеликка ва инсон фаолиятига қадрият тарафидан муносабатда бўлиш ахлоқий онгнинг муҳим хусусиятидир.

Ахлоқий муносабатлар ижтимоий муносабатларнинг алоҳида кўриниши бўлиб, ахлоқий фаолиятга боғлиқ ҳолда кишилар ўртасида таркиб топадиган ўзаро боғлиқлик ва алоқалар йигиндисидир.

Ахлоқий фаолиятда инсон ёки жамиятнинг ахлоқий онги, ахлоқий муносабатлари яхлит намоён бўлиб, ахлоқий талаблар, фазилатлар инсонпарварлик моҳиятини касб этади. Ахлоқий фаолият: ахлоқий билимларни эгаллаш; ахлоқий туйғуларни шакллантириш; ўзини тарбиялаш; меҳнатга меҳр; ахлоқий тарбияланганлик ва ҳақозолардан ташкил топади.

Ахлоқий меъёрлар ва қоидалар ўзида аниқ тарихий мазмун, муайян жамиятнинг ижтимоий ҳолатини акс эттиради. Ахлоқий маданият инсон ҳуқуқининг аниқ кўринишига

эга бўлмасдан мавжуд бўла олмайди. Ахлоқий маданият ахлоқий онгдан ташқари кишиларнинг хулқи орқали реаллашади.

Жамиятнинг ахлоқий маданияти мазмунан индивид ахлоқий маданиятидан фарк қилади. Жамият ахлоқий маданияти ахлоқий кадриятлар тизимини ифодалайди, шахс ахлоқий маданиятида эса ана шу тизимнинг жихатлари индивидуалликда акс этади. Бу икки жихат бир-бирини тақозо қилади, бир-бирини бойитади.

Эстетик маданият инсоннинг маънавий-хиссий фаолияти билан боғланган муносабат ва кадриятлар тизимини ифодалайди. Эстетик маданият соҳаси-бу, инсоннинг теваарак атрофини ўраб олган воқеликка нисбатан бўладиган муносабатида ўзини эркин намоён этишдир. Бу эркинликнинг моҳияти шундаки, инсон предметга, унинг жинси ва турига мос меъёрни топиб гавдалантиради, уни қайта ишлайди.

Эстетик маданият жамият маданиятининг ихтисослаштирилган қисми бўлиб, унинг ҳолатини санъат ва эстетик муносабатлар ривожланиши билан боглаб тушунтириш мумкин.

Эстетик муносабатлар ва унга мувофиқ келадиган эстетик кадриятлар тизими эстетик маданиятнинг унсурлари ҳисобланади. Эстетик маданиятнинг хусусиятлари эса унинг негизини ташкил этувчи фаолиятнинг ўзига ҳослиги билан шартлангандир. Фаолият амал қилмоғи учун: фаолият субъекти, фаолият объекти, фаолиятнинг ўзи бўлиши керак.

Маданият тизимида фан- моддий ва маънавий маданиятнинг таркибий қисми бўлиб, фан маънавий ишлаб чиқаришнинг махсули сифатида ўзида инсоннинг моҳиятли кучларини ифода этиб, маданият ходисаси сифатида намоён бўлади.

Фан маданият ходисаси сифатида билимларни ишлаб чиқариш хусусиятлари назарда тутилади. Хар қандай тасаввур ва билимлар сингари фан ҳам ижтимоий практика, ижтимоий эҳтиёж туфайли юзага келади.⁷

Маданият тизимида дин- инсоннинг эътикод рамзи, охират ва ҳаёт тасаввурларининг маънавий ва моддий маданият сифатида намоён бўлишидир. Шунингдек, дин барча жамиятларда ахлоқни шакллантирувчи соҳа бўлиб келди ва гоёвий-сиёсий йўналишларга эга бўлди. Ибтидоий даврлардан бошлаб маданиятнинг таркибий қисми сифатида шаклланиб, жаҳондаги йирик маданиятлар: будда, христианлик, ислом цивилизацияларини яратди.

кадрият тушунчаси маданиятшуносликнинг асосий тушунчаларидандир.

Айрим тадқиқотчилар уни даврнинг эҳтиёжини белгилайди, яъни, тарихий хусусият касб этади деб ҳисобласа, бошқа бир тадқиқотчи Рикерт аксинча, кадрият доимий, универсал хусусиятга эга дейди. Т. Парсонс кадриятни- меъёрий андоза деб айтади. Мазкур турли хил, ҳатто қарама-қарши фикрлардан кадриятнинг маъноси кўп қиррали эканлиги англанади.

кадрият - кишилар ҳаётида ўта аҳамиятли ходисадир. Уни маданият соҳалари рўёбга чиқарган ходиса сифатида боглиқликда англаш мумкин. Шунда ҳўжалик, техник, ижтимоий, сиёсий, бадий, илмий, ахлоқий кадриятлар ажралади. Расмий нуқтаи назардан кадриятни ижобий ва салбий, ўзига ҳос ва доимий, мустақил ва шартли тарзда фарқлаш мумкин. Моддий нуқтаи назардан кадрият ҳиссий (яъни оддий ҳис қилиш органи)- бу ҳаётий, маиший, техник, қониқиш кадрияти ва бошқа; ва маънавий-илмий, ахлоқий, эстетик, диний ва бошқаларга бўлинади. Айрим кадриятлар (ҳўжалик, техник, сиёсий) тарихий хусусият касб этиб, яъни маданият, давр ўзгариши билан улар ҳам ўзгариб туришини батафсилроқ ўрганиш чоғида аниқлаш қийин эмас; бошқа кадриятлар эса доимий, универсал хусусиятга эга (ахлоқий, бадий).

Юқорида таъкидланганидек кадрият ижтимоий фаолиятни тартибга солиб, индивидлар, гуруҳлар ва жамиятнинг муҳим ютуқларига эришувини белгилайди. Ижтимоий кўламдаги мазмун даражаси бўйича кадрият узвийликга эга. кадриятнинг дастлабки даражаси оддийлари орасидан ажралган аниқ нарсалар, ҳолатлар, ҳаракатларнинг афзаллари билан боғлиқ. Иккинчи даражаси эса, маълум индивидга яқин

бўлган ижтимоий гуруҳлар қизиқишга мос келувчи образлар ҳаракати ёки фаолиятнинг танланиши билан боʻлиқ. Учинчи даража- бу энг юксак умуминсоний мақсадлардаги танланиш бўлиб, бунда эзгулик, ҳақиқат, гўзаллик, адолат, тартиб, бойликка қарама-қарши ёвузлик, ёлгон, хунуклик, бетартиблик, қашшоқлик мужассамликда намоён бўлади ёки бу тақдир билан боғлиқ ўта юксак танлаш ҳисобланади (буддизмда нирван, сўфийликда фано сингари).

қадриятларнинг иерархияга асосланган мураккаб тизимида индивиддаги сингари турли тоифадаги умумнинг ҳам ўзига ҳослиги асосий ва такрорий, марказий ва четдаги, устунлик ва ҳолатдаги тарзларга ажратиш мумкин. қадриятлар рўйхати ҳар бир ҷамиятнинг миллий ва ўзига ҳос цивилизацияси билан боʻлиқ ҳолда кескин фарқланади. ҳамма даврларда, барча халқларда энг юксак қадриятлар эзгулик, ҳаёт, меҳнат, севги, ҳақиқат, бахт сингари мезонларда ифодаланган.

қадриятларнинг муайян ҷамият ёки синфга мансуб кишилар турмуши ва маданиятнинг ҳақиқий ёки идеал неъматлари бўлган табиат ва ҷамият ҳодисаларнинг моҳиятидир. Бу неъматларнинг қадриятлар дейилишга сабаб кишилар уларни қадрлайдилар, чунки бу қадриятлар уларнинг шахсий ва ижтимоий турмушини бойитади.

қадриятлар ичида энг асосийси ва умумийси ҳаётдир. Ҳаётдан маҳрум бўлиш қолган барча қадриятлардан фойдаланишни йўққа чиқаради, қолган қадриятлар аслида, ҳаёт неъматларининг моҳиятидир, маданий қадриятлардир.

қадриятнинг ҳаётдаги ўрни ва аҳамияти баҳолаш туфайли белгиланади. Баҳолаш эса инсонларнинг эҳтиёжлари, манфаатлари, мақсадлари, қизиқишларидан келиб чиқади. Айрим ҳолларда эҳтиёж ва манфаатлар бир-бирига зид келиши мумкин. Муайян ижтимоий гуруҳ, миллат, синфлар учун олий қадрият ҳисобланган ҳодисалар бошқалар учун қадрият бўлмаслиги мумкин. Табиат ва ҷамият ҳодисаларини қадрият туркумига киритиш ва киритмаслик кишиларнинг эҳтиёжлари, манфаатлари, орзу-истаклари, мақсадлари билан белгиланади.

қадрият дейилганда инсон ва инсоният учун аҳамиятли бўлган, миллат, элат ва ижтимоий гуруҳларнинг манфаатлари ва мақсадларига хизмат қиладиган табиат ва ҷамият ҳодисалари мажмуи тушунилмоʻли лозим.

қадриятлар ижтимоий хусусиятга эга бўлиб, кишиларнинг амалий фаолияти жараёнида шаклланади ва ривожланади. Улар моҳиятига кўра турларга бўлинади. Аввало, инсон ва унинг ҳаёти энг олий қадрият ҳисобланади. Инсон эҳтиёжларини қондиришда табиий қадриятлар: ер ва ер ости бойликлари, бошқа табиат неъматлари қатта аҳамият касб этади.

Инсон меҳнати, ақли билан яратилган моддий бойликлар моддий қадриятлар ҳисобланади. Маданий-маънавий қадриятларга илмий-техникавий ва интеллектуал имкониятлар яратган бойликлар мансуб. Шунингдек, ҷамият тараққиётида, инсон ҳаётида ижтимоий-сиёсий қадриятлар: эркинлик, тенглик, биродарлик қабилар ҳам ўрин тутаяди. Ижтимоий-сиёсий қадриятлар ичида истиқлол туфайли қўлга киритилган барқарорлик, тинчлик, тотувлик алоҳида аҳамиятга эга.

қадриятлар амал қилиш доирасига кўра миллий, минтақавий ва умуминсоний турларга бўлинади. Миллий қадриятлар мураккаб ижтимоий-рухий ҳодиса бўлиб, у миллатнинг тили, маданияти, тарихи, урф-одатлари, анъаналарини, ҷамики моддий ва маънавий бойликларини, иқтисодий, ижтимоий-сиёсий ҳаётининг барча томонларини қамраб олади. Минтақавий қадриятлар иқтисодиёти, маданияти, тарихи, тили, дини, урф-одат ва анъаналари муштарак бўлган халқлар манфаатларига хизмат қиладиган табиий ва ижтимоий ҳодисалар мажмуасини ташкил этади.

Умуминсоний қадриятлар мазмуни жихатдан чуқур ва кенг бўлиб, умумбашарий аҳамият касб этади. Умуминсоний қадриятлар барча миллатлар, элатлар ва халқларнинг мақсад ва интилишига мувофиқ келади.

Миллий қадриятлар умуминсоний қадриятлар билан қанча кўп уйʻунлашган бўлса, уларнинг тараққий этишига шу қадар кенг имконият очилади.

Умуминсоний қадриятлар туркумига инсоният цивилизациясининг тараққиёти билан бо²лиқ бўлган умумбашарий муаммолар киради. Булар: Ер юзида илм-фанни тараққий эттириш, тинчликни сақлаш, қир²ин қуруллариини тўхтатиш, табиатни муҳофаза қилиш ва ҳоказолардир⁸.

Ўзбекистон ўз мустақиллигини мустаҳкамлаш, жаҳон ҳамжамиятида ўзининг муносиб ўринни эгаллаш жараёнида сиёсий, ҳуқуқий, ижтимоий-иқтисодий, маънавий-маърифий соҳаларда кишилар тафаккурида тубга ўзгариш,- миллий ²оя– миллий- мафкурани шаклланиш жараёни кечмоқда. Бу жараён учинчи минг йиллик арафасида амалга ошмоқда. Шу муносабат билан Президент И. Каримовнинг қуйидаги сўзлари ўта ибратлидир: «Биз келгуси асрга ўзимиз билан нимани олиб ўтишимиз мумкин? Ва нималардан воз кечишимиз даркор?. Янги минг йилликда қандай муаммоалрнинг ечими бизнинг диққат эътиборимиз марказида турмо²и лозим?»⁹ «Бу фикр маданий ва маънавий меросимиз муаммоларини ҳал қилишда асосий дастурий амалдир.

Маданий мерос- бу ўтмишдан қолган қадриятлар, ²оялар, тажриба, билимлар уларни ўзлаштириш йўллари, яъни кишиларнинг ижодий фаолият усуллари ва уни ташкил қилиш ҳамда унинг натижалардир. ўзлаштириш ёки аниқро²и, маданий мерос жараёни ўта муҳим бўлиб, маданиятнинг ҳаракатдаги асосий қонунларидан бири ҳисобланади. Бу жараён инсониятнинг ўтмиши, бугуни ва келажагини бир бутун ҳолда бирлаштириб, одатий тарзда тайёр ютуқларга айланади. Бор нарсани излаш, маълум нарсани очиш, қилинган кашфиётни кашф этиш керак бўлмаганидек, ўтмиш аجدодлар қилган ишни такрорлаш шарт эмас. Эришилган ютуқлардан келиб чиқиб жамият ўз мақсадларини амалга оширишнинг қисқа йўллариини танлайди. Бундан ташқари маънавий мерос кишиларнинг савиясини беҳад кенгайтиради, улар ҳаётини ақлий ва ҳиссий жихатдан бойитади, билимнинг туганмас манбаи бўлиб хизмат қилади.

ўтмиш билан батамом узилиш мумкин эмас. Инсоният тарихида мутлақо янги маданият яратишга уринишлар бўлган, бироқ бундай уринишлар хунук натижаларга олиб келган. Бунга 1920 йилларда Совет Россиясида «Пролетар маданиятини» яратишга уринишни ёки «Маданий инқилоб»ни мисол тариқасида келтириш мумкин. Бу «Инқилоблар» жараёнида янги маданият яралмади, аксинча бори ҳам қилинди: қўлғамалар, китоблар, суратлар ёқилди; меъморий ёдгорликлар бузилди, энг ачинарлиси маданий қадрият эгалари маҳв қилинди. Оқибатда ўтмиш билан бо²лиқ узвийлик бузилиб жамият маънан орқага кетди.

Маданиятнинг меъёрий ривожланиши уни асраб келгуси авлодларга мерос қилиб қолдиришни билдиради. Бироқ, бу жараён оддий ва бир хилда кечмайди. Маънавий қадриятларнинг мундарижаси, уларни қайта кўриб чиқиш ва қайта баҳолаш, уларнинг ўзаро бо²лиқлик усуллари, муносабат типлари, билимларни асраш ва узатиш, ҳаёт меъёрлари, воқеликни эстетик идрок қилиш хусусияти ўзгармасдан қолмайди, улар узлуксиз ҳаракатда бўлади. Мерос серкирра ва кўп қиёфалидир. Унинг аниқ намоён бўлиши типларнинг кўплиги, тенденциялар хилма-хиллиги билан фарқланади. Хар бир янги авлоднинг ворислик механизми ўтмишдошларнинг тажрибасидан маданиятнинг турли соҳаларида фарқланади: санъатдаги ўлчам фандагидан бошқача; табиий фанлар гуманитар фанлардан фарқли. Ворислик (мерос) хар қандай соҳада инсоннинг ҳақиқий ўзлаштиришида намоён бўлади, ва айни пайтда маҳаллий ёки дунё миқёсидаги жараёнлар шаклида ҳам ифодаланиши мумкин. Ворисликнинг маҳаллий (чекланган) шакли маданиятнинг касбий (профессионал), миллий, этник ва бошқа кўринишларига эга. Бу фаолият маданий босқичларда бир меъёрда, теккис йўналиш шаклларида бўлмай, унинг бир босқичдан иккинчи босқичга сакраб ўтиши нотекис бўҳронлар хусусиятига эга. Инсониятнинг маънавий ютуқларини мерос қилиб қолдиришда ворислик кенг миқёсли (умумий) шаклда жараёнлар муффасал йўналишда амалга ошади. Масалан, қадимги Миср

заковати «Инжил», «1001 кеча эртаклари» каби маданият ёдгорликларига ижобий таъсир қилди. Яна, ер юзидаги барча халқларнинг замонавий билим соҳаларига замин бўлган Бобил астрономияси, хинд математикаси, антик фалсафа, рим ҳуқуқи ҳақида ҳам шундай гапириш мумкин.

Агар маданият ва маънавий соҳалари таркибида тил, удумлар, анъаналар ва бошқалар бўлса, маълум халқнинг маданият тарихи доирасида мерос қолдириш жараёни яхшироқ кечади. Бошқа соҳаларда эса техника, фан, санъат каби соҳалардаги бир халққа тегишли мерос бошқа халқларга ҳам тегишли мулкка айланади.

Кейинги авлодларга мерос қолдириш учун маданиятда белгиланган усул ва механизм мавжуд. Улардан баъзилари қадимдан амал қилади, бу – намоёиш қилиш, о²заки узатиш, фольклор, санъат; бошқа усуллар кейинроқ пайдо бўлди, бу – кино тасвири, охонарабо ёзуви, компьютер хотираси. Барча жамиятларда ҳам ҳаққатдан маънавий мероснинг фойдаланиш имкониятларини ўзгартириш шароити бир хилда эмас. Улар ижтимоий-иқтисодий, сиёсий, ²оявий омиллар билан белгиланади. Бу омиллар мероснинг ҳажми, танлаш хусусияти, интенсивлигига бо²лиқ. Бизга маълумки совет жамиятида коммунистик ²оя ҳукмронлиги даврида халқлар, хусусан Ўзбекистонда ҳам ўзининг ҳақиқий тарихий, миллий ва маънавий меросидан маҳрум этилган эди. Умуман, маданий меросдан мутоқо маҳрум бўлган ёки фойдаланмаган жамият ёки халқлар тарихда бўлиши мумкин эмас.

Маданий мероснинг механизми қўйидаги хусусиятларга эга

1. Маънавий мероснинг узвийлиги. Аجدодлар яратган жамияти бойликка янги авлод меросхўр бўлади, тарихий аҳамиятини йўқотган маданият ўрнида яна маданиятлар вужудга келади, аввалгилардан кўп нарсалар ўзлаштирилади. ўтмиш тажрибаси бугун ва келажак учун ҳар доим асқотиқиши мумкин, шунингдек, бугун унитилган нарсалар бутунлай йўқолиб кетмайди. Масалан, В. Шекспир юз йилча унтилиб, кейинги авлодлар учун жаҳон адабиёти ва драматургиясининг классиги сифатида танилди.

2. ўтмишдан келажакка ўтиш жараёнида мероснинг ўзгариши. Маданий мероснинг ўтиш даврида хусусияти ўзгариши мумкин. Яъни, миллий ²оя мавжуд нуқтаи назар ва билимлар талабига мос келувчи янги талқиндаги мазмун касб этади. Мана шундай кўринишда у келажакка мерос бўлиб ўтади. Бизнинг кунимизгача Суқрот ва Демократ асарларининг асл нусхаси сақланиб қолмаган, бироқ ҳар бир авлод уларнинг ²оясини ўзи учун янгитдан кашф қилади ва уларнинг фалсафасини талқин қилувчи минглаб китоблар яратилади.

3. ўтмишдан қолган барча нарсалар бутунлай ўзлаштирилмайди, балки янги давр ва талабига, руҳига жавоб берувчи, моҳиятан зарур нарсаларгина олинади. Ҳозирда эскирган ва керакмас деб ҳисобланган нарсалар, келажакда балки янги моҳият ва муҳим аҳамият касб этар. Аллақайси даврда қолиб кетган кийиниш усули қўтилмаганда одатга айланиши мумкин. Янги ҳаёт қадим донишмандчилигидан ²оя олади.

Ҳар бир этнос, халқ ўзининг мутоқил, бетакрор, беҳад ноёб маданиятига эга. Халқлар ҳаётининг минтақавий, тарихий ўзига ҳослиги ҳар бир халқ маданиятининг ривожланиши учун шароит яратиб беради, у ёки бу этнос ҳаётининг сақланиб қолиши ва барҳаётлигига имкон ту²диради. Шу тарзда миллатлар олами- умумий коинот шаклланади, унда инсон ва уни тарихан ўраб турувчи табиат уй²унлашиб этносларнинг ижтимоий руҳиятига таъсир кўрсатади, миллий хусусият шаклланади ва унинг амалий фаолият йўналишини аниқлайди.

Мана шу бошлан²ич маданият оламида инсон туради, бу ерда унинг муҳим ўрни мақсади шаклланади, унинг диди, ҳаётий орзуси пайдо бўлади. Инсон, маданиятларга меросхўр сифатида миллий мулкини ўзлаштиради. Намунавий ҳуққ қадриятларини асрашда ва келажакка қолдиришда, жамиятда одамлар ўртасидаги муносабатларни тартибга солувчи, аниқ барқарорлик бўлиши зарур. Маданиятнинг мавжудлиги ва ривожланиш анъанасида, маданиятларни асраш усулида ҳам бу барқарорлик бор.

Анъана маданиятда янги одатлар билан уй²унлашиб кетади. Инсонга нафақат билим, шунингдек, ҳаёт фаолиятида анъанавий ибратлар ва яхши ўзлаштирилган маҳорат ва кўникма ҳам зарур. Бироқ, ижодкорликнинг бошланиши фикрлаш жихатдан дастлабки эслаб тасвирлашдан кўра сермахсулликни вужудга келтиради. Маданиятнинг ривожланиш жараёни ижодкорликнинг субъекти саналган шахснинг шаклланиши жараёни билан бирга кечадиган ходисадир, яъни, инсонни нафақат жамиятда мавжуд бўлган маданий меъёрлар, анъана ва ибратлар, балки маданий жараёнларнинг ривожланиб бориши ҳам қўллаиди.

Юқорида таъкидланганидек миллий маънавий мерос муаммоси мамлакатимизда жамият учун ўта муҳимлилик касб этмоқда. Чоризм мустамлакачилиги даврида Туркистон халқларининг маданиятига улар «қолоқ» маданият деб паст назар билан қарашган. Кейин советлар даврида ўзбекистон халқининг маданий меросига бир ёклама муносабат ҳукмронлик қилди. Тарихий ҳақиқат, адабиёт ва санъат асарлари «синфий кураш», «халқчилик» каби ²ариб назария орқали баҳо берилди. Фақат коммунистик ²ояга мос келувчи нарсаларга ютуқ сифатида қаралди, қолган барчасига хато деб ёки мутлақо кишилар хотирасидан ўчириб ташлашга уринилди. И.А. Каримов «ўзбекистон ХХІ аср бўса²асида» китобида таъкидланганидек, «Узоқ давом этган қаттиқ мафкуранинг таъйиқига қарамай, ўзбекистон халқи авлоддан-авлодга ўтиб келган ўз тарихий ва маданий қадриятларини ҳамда ўзига хос анъаналарини сақлаб қолишга муваффақ бўлди. «Мустақиллигимизнинг дастлабки кунлариданок, аجدодларимиз томонидан кўп асрлар мобайнида яратиб келинган ²оя улкан бебаҳо маънавий ва маданий меросни тиклаш давлат сиёсати даражасига кўтарилган нихоятда муҳим вазифа бўлиб қолди¹⁰.

Жамиятимиз жадал туб ўзгаришлар ҳолатини бошдан кечирмоқда. Бундай даврда ҳар бир кишига мустаҳкам таянч зарур. Фақат миллий ²оя шундай таянч бўлиши мумкин. Фақат миллий ²оя ислохатлар йўлидан муваффақиятли бориш учун миллатни бирлаштириши ва жипслаштириши мумкин. ўзбекистоннинг келажаги тў²рисида И.А. Каримов ўзининг мулоҳазаларида биринчи даражали қилиб миллий ²ояни шакллантиришни қўяди. Унинг асосида халқнинг ҳақиқий тарихини қайтариш, миллий анъаналарни тиклаш, маданий ва маънавий меросни ўрганиш ётади. Худди шу ²оя – ХХІ асрда ўзбекистоннинг озод фуқороларининг маънавияти шаклланишида катта аҳамият касб этиб, уларнинг ўз Ватанини гуллаб- яшнаши учун фидоий бўлиши, ўз халқининг буюк ўтмишидан фахрланувчи миллат фарзандлари бўлиб шаклланиши учун хизмат қилади.

ўзбек халқининг маданий мероси минг йиллар давомида яратилган. Унда турли даврларда ўзбекистон ҳудудида эътиқод қилинган зардўштийлик, буддизм, ислом ва бошқа динлар яратган маънавий-ахлоқий қадриятлар мужассамлашган; Унда-бутун дунёга машҳур имом ал-Бухорий, ат-Термизий, Нақшбандий, Яссавий, Фаробий, Беруний, Ибн Сино, Улу²бек, А. Навоий каби кўплаб буюк мутафаккирларнинг билими ва салоҳияти гавдаланган, бу меросда Амир Темур ва Бобурларнинг давлатчилик ва сиёсий қурилиш тажрибалари; буюк меъморчилик ёдгорликлари, тасвирий санъат, музика, амалий санъат асарлари: халқ урф-одатлари ва анъаналари, миллий спорт турлари уй²унлашган.

Мустақиллик йилларида халққа унинг маънавий ва маданий бойликларини қайтариш борасида кўплаб ишлар қилинмоқда. Дастлабки, энг муҳим қадам «ўзбек тили ҳақидаги» қонуннинг қабул қилиниши бўлди. Бу билан ўзбек тилидаги халқнинг бебаҳо маданий ва миллий бойлиги мақоми тикланди. Бухоро ва Хива шаҳарларидаги меъморчилик ёдгорликларини таъмирлаш борасида фаол ишлар олиб борилиб, ёдгорликлар шу даврда жаҳон аҳамиятидаги мақомга эга бўлди. Бу шаҳарларнинг 2500 йиллиги, Тошкентнинг 2000 йиллиги каби саналар катта тантана билан нишонланди. Ижтимоий-иқтисодий муаммоларга қарамасдан миллий маданиятни асровчи янги музейлар барпо этилди: Темурийлар даври тарихи музейи. Олимпия шон-шарафи музейи ва ўзбекистон тарихи музейи янги мазмунда бойитилди. Мақомчилар музейи ва бошқалар дунёга машҳур бўлди.

Халққа ўз тарихи ва хотираси қайтарилмоқда. Миллий ва жаҳон маданияти ривожига улкан ҳисса қўшган ватандошларимизнинг хизматлари ҳақида юбилей тантаналари ўтказилди. ўтган йилларда Навоий, Бобур, қодирий, Бехзод, А. Фар²оний юбилейлари нишонланди. Алоҳида тантаналар билан халқаро миқёсда Улу²бекнинг 600- йиллиги, Амир Темурнинг 660- йиллиги, Имом Бухорийнинг 1225 йиллиги ўтказилди. Жалолиддин Мангуберди таваллудининг 800 йиллиги ва «Алпомиш» эпосининг 1000 йиллиги кенг нишонланди. Айниқса като²он қурбонларининг бегуноҳ хотираси тикланиши катта аҳамиятга эга бўлди. Улар орасида кўплаб маданият арбобларининг номлари бор: жадидчилик ҳаракатининг йўлбошчилари, шоир ва ёзувчилар-Мунавварқори Абдурашидхонов, А. Фитрат, Чўлпон, Рамзий, Боту ва бошқалар.

Миллий анъаналарни тиклаш бўйича ҳам кўплаб ишлар қилинди. Наврўз, хайит каби қадимги халқ ва диний байрамлар расман ҳаётга қайтди. Хайр мурувват удумларини давом эттириш ва ёш авлодни баркамол ўстириш мақсадида ўзбекистон Республикаси Со²лом авлод учун жам²армасини ташкил қилиб, дастлабки орденини ҳам шундай атади. Ногирон болалар учун «Меҳрибонлик» каби саховат фестивали мунтазам ўтказиб келинмоқда. ўзбекистонда халқаро кино, театр ва «Шарқ тароналари» каби мусиқали фестиваллар ўтказиш яхши анъанага айланиб қолди. Халқ бахшичилиги санъатига эътибор кучайиб Республика конкурслари ўтказилди. Шунингдек миллий курашимиз халқаро мақомга эга бўлиб, биринчи жаҳон Чемпионати ўтказилди.

Юқорида таъкидланганидек, маданий қадриятлардаги ворислик жараёни нафақат миллий маданиятлар ривожига ворислик бўлмай, балки бошқа халқлар маданиятидаги ютуқларни умумлаштиришдан ҳам иборатдир. Марказий Осиё минтақасида яшовчи халқларнинг маданияти қадим замонларда ҳам ғарб ва Шарқ мамлакатлари билан яқин маданий алоқалар асосида ривожланган. Маданий ҳамкорликнинг кенг қўлами, этник ва диний мазмундаги чекланмаганлик Ватанимиз маданиятининг асосий хусусиятидир. Ҳозирги даврда ҳам миллий маданиятни тиклашга асосий эътиборни қаратган ҳолда ўзбекистон халқи жаҳон маданияти ва цивилизациясининг замонавий ютуқларини эгаллашга ҳаракат қилиб, жаҳон маданияти ривожига ҳисса қўшмоқда. Бу борада жадал амалий ишлар қилинмоқда: халқаро конкурс ва фестиваллар ўтказилди, чет мамлакатлар маданият кунлари ва санъат асарлари кўргазмаси намойиш қилинди, хинд маданият маркази, француз маданият уйи сингари доимий фаолият кўрсатувчи маданият марказлари очилди; ўз ўрнида ўзбекистон маданиятининг ўзига хос хусусиятларини назарий асослаш ва унинг жаҳон маданиятидаги ўрнини муносиб баҳолаш иштиёқи ҳам кучли. Бунинг далили сифатида «Мирзо Улу²бек ва унинг жаҳон цивилизациясига қўшган ҳиссаси» (1994). «ўзбекистоннинг жаҳонда тутган ўрни ва роли. Бухоро ва жаҳон маданияти» (1995), «ўрта Осиё ва жаҳон цивилизацияси» (1998) каби мавзуларда ўтказилган халқаро конференция ва семинарларни кўрсатиш мумкин.

ўзбекистон ўзининг бой маданий анъаналари ва жаҳон маданияти жараёнларидаги фаол иштироки туфайли унинг халқаро миқёсидаги мавқеи тобора ошмоқда. Бунинг яққол мисоли 1997 йилда ЮНЕСКО ижроия кенгаши аъзолигига ўзбекистоннинг сайланиши ва 1998 й. 6 ноябрда Тошкентда ЮНЕСКО ижроия кенгашининг 155 сессиясини ўтказилишидир. Унда ўзбекистоннинг таклифи билан «Жаҳон маданият ва ЮНЕСКО нинг аъзо давлатларидаги фаолияти»деган ҳужжат қабул қилинди. Жаҳон маданиятининг ажлалмас қисми ҳисобланган миллий маданий меросни асраш ва ўрганиш режаси бўйича ўзбекистон ЮНЕСКО билан ўзаро муносабатларини янада кенгайтириши ва республикада замонавий таълим тизимини такомиллаштириши мўлжалланган.

Мавзу бўйича такрорлаш учун саволлар

1. Маданий мерос нима?
2. Маданият тараққиётининг асосий қонунини изоҳланг;
3. Маданият, анъана удумларни тўла инкор этиш нималарга олиб келади?

4. Турли маданиятлар мулоқотининг зарурлиги ва аҳамияти?
5. Маданий ворислик механизми қандай амал қилди?
6. Миллий байрам-анъаналарнинг аҳамияти?
7. Ўзбек халқи яратган қайси қадриятлар умуминсоний қийматга эга?
8. Маданий ва маърифий меросга нисбатан Ўзбекистонда қандай сиёсат амалга оширилмоқда?
9. Ўзбекистоннинг ЮНЕСКО фаолиятидаги ўрни.
10. Юртимизда маънавий меросни тиклашга қаратилган қандай тадбирлар амалга оширилди?
11. Маданият қандай соҳаларга бўлинади?
12. Моддий маданиятнинг асосий белгилари?
13. Маънавий маданиятнинг белгиларини сананг?
14. Маънавий маданиятнинг аҳамияти нимада?

АДАБИЁТЛАР

1. Каримов И.А. Ўзбекистоннинг ўз тараққиёт ва янгилаш йўли. Т.1992 й.
2. Каримов И.А. Ўзбекистон ХХІ аср бўса²асида. Т. 1997 й.
3. Каримов И.А. Истиқлол ва маънавият. Т. 1994 й
4. Каримов И.А. Тарихий хотирасиз келажак йўқ. Т. 1998 й.
5. Время и преемственность в развитии культуры. Саратов. 1991 г.
6. Глобальные проблемы и общечеловеческие ценности. М.1999 г.
7. Иконникова С. Диалоги о культуре. Л., 1989 г.
8. Культура Узбекистана: Традиции и современность. Т. 1986 г.
9. Хайруллаев М. Маданий мерос ва фалсафий фикр тарихи. Т. 1985 й.
10. Туленов Ж. қадриятлар фалсафаси. Т. 1998 й.

2-МАВЗУ АРХАИК (ИБТИДОИЙ) ВА АНЪАНАВИЙ МАДАНИЯТ

Маъруза режаси:

Режа:

1. Маданиятнинг вужудга келиши. Маиший турмуш, ахлоқ мезонлари, диний тасаввурлар ва санъат.
2. Ўзбекистонда ахрек маданиятга оид ёдгорликлар .
3. Анъанавий маданият. Миср, Хиндистон, Хитой маданияти.
4. Рим мяпаняти

Таянч тушунчалар

Архаик маданият, мозий, полеолит, неолит, фергантроп, тотем, анимизм, фетишизм, мифология, маросим, монументал.

Анъанавий маданият, эволюция, космогенез, фираъвн, эхром, папирус, астрология, таквим, Веда, эллинлар маданияти, Мохабхорат.

Архаик ёки ибтидоий маданият- мавжуд инсоният маданиятнинг ибтидоси ва энг узок давом этган давридир. Бу давр инсоният тарихи умумий кўламининг 99 фоизини ташкил қилган холда замонавий маданиятга беқиёс таъсирини кўрсатиб келмоқда. ўша вақтда вужудга келган архаик маданиятнинг айрим кўринишлари бўлмиш фикрлаш тарзи, феъл-

атвор хозирга қадар йўқолган эмас. Инсоният ҳаётининг бошланғич даври кейинги барча ўзгаришларга замин туздиргани сабабли бу даврни ўрганиш инсоният эволюцияси асосларини, унинг маданияти негизини тушуниш ва шарҳлашга ёрдам беради.

«Мозийга қайтиб иш кўриш хайрликдир» – деган эди А. қодирий. «Дунёда турмоқ учун, – деб ёзади М. Бехбудий, – дунёвий фан ва илм лозимдур, замона илми ва фанидан бебаҳра миллат бошқаларга поймол бўлур».

Ибтидоий босқичдаги маданият ривожининг қиёфасини қайта тиклаш ўта қийин вазифа. «Шахсий гувоҳнома, таржимаи ҳол, қиёфадан маҳрум, сукунатдаги ўтмиш, ходисасиз «узок», (Ф. Бродель) «мудроқ», (Э. Леруа-Ладюри) тарих учун идеал намуна касб этиб, табиий-илмий мантиқни яратиш, услублар миқдори ёки ижтимоий-иқтисодий тушунчалар ва дастлабки (ибтидоий жамоа) ижтимоий тузум таълимотини изохлаш учун мўлажаллангандир»¹¹.

Олимлар тўплаган маълумотлар 2 хил бўлиб:

I. Антропологик ва археологик топилмалар-ибтидоий одамнинг жисмоний ва маданий ривожланишини, овчилик жамоасининг турмуш тарзини ёру² оламга чиқарди. Бу маълумотлар ўзига хос белгилари билан эмперик (тажриба) таҳлилни юзага чиқарди ва ибтидоий босқични умум қабул қилган таснифига асос солди:

1. Палеолит-қадимги тош асри,
2. Неолит – янги тош асри.

Палеолит босқичининг ўзи ҳам илк (қуйи) ва сўнгги (юқори) даврларга бўлинади. Шунингдек, палеолит ва неолит босқичининг ўртаси мезолит – ўрта тош асри даврига бўлинади.

II. Этнографик маълумотлар- замонавий халқлар ва ҳозирги вақтда ҳам овчилик ва термачилик билан кун кўрувчиларнинг ҳаёти ҳақида. Бу маълумотлар сақланиб қолган архаик маданият кўринишини этник, ижтимоий ва рухий ўхшашликлар бўйича қайта тиклашга ёрдам беради.

Тош асрининг даври бундан 2,6 млн. йилдан (Кениянинг Рудольф қўли соҳилидан топилган қадимги тош қуроллари) то эраизгача 2 минг йилгача (меҳнат қуроллари жездан тайёрлаб бошлаган давргача) бўлган вақтни ўз ичига олади. Ўз навбатида палеолит босқичидаги энг узок давр илк палеолит бўлиб, бундан 40-35 минг йил олдин тугайди. Илк палеолитда антропогонез жараёнининг содир бўлиши, қазиб топилган гоминид қолдиқларининг алоҳида турлари яшаган даврларда (зинжантроп, австралопитек, питекантроп, синантроп, неандертал ва бошқалар,) маданиятнинг алоҳида илк намуналари вужудга келди: қўпол тош қуроллари тайёрлаш (кесгич, тош найза, қирғич), оловдан фойдаланиш, оддий турар жойларнинг қурилиши, муомала воситаларининг ривожланиши, атроф-муҳит ҳақида дастлабки мураккаб тасаввурларнинг пайдо бўлишига сабаб бўлди.

Децентрализм фарази инсоният пайдо бўлишини икки ўчоқ-Африка ва Осиё билан боғлайди, зеро ҳозирги вақтда энг қадимги одам қолдиғи ҳам Африка минтақасидан топилган. Марказий Осиё, хусусан, Ўзбекистон ҳудудида қазиб топилган гоминидлар ҳам илк палеолит даврига оиддир. Археолог У. Исмоилов Селун²ир²оридан топган «фергантроп» қолдиғининг ёши 700 минг йилга тенг.

Илк палеолитнинг охириги даври кўпинча алоҳида даврга ажралиб «ўрта» ёки «мустье» деб номланади (200 мингинчи йилдан 40 мингинчи йилгача). Бу қонуний ходиса бўлиб, мустье даврида маданий ижодкорлик жараёнининг ўсиши сезилади, яъни бу даврда неандерталлар пайдо бўлди. Неандерталлар кенг ҳудудларга тарқалиб мураккаб ва турли хил қуроллار тайёрлаган, энг муҳими улардан маълум маросим ва маданиятни ривожлантириш бошланди. Неандерталлар яшаган²орларидан айиқнинг бош суяги топилган, махсус ўрнатилган тош супа оловдан қорайган, унда маълум маросим ўтказилган. Неандерталлар қабри кўпинча Шарқ-ғарб йўналиши бўйича жойлашиб, мурда «ёнбош ухлаётган ҳолатда, тиззалари энгагига қайирилган, ёнига тош қуроллари қўйилган».

Бу маросим удуми ўлимдан кейинги хаёт мавжудлиги хақидаги тасаввурнинг маданиятдаги энг қадимги ва барқарор пайдо бўлганлигидан далолатдир. Неандертал қабри ўзбекистоннинг Тешиктош²оридан (Сурхандарё вилоятидан) ҳам топилган, шунингдек, ўша даврга оид кўплаб манзилгохлар очиб ўрганилган (Омонқўтон, Зирабулоқ, Обирахмат, Кўлбулоқ, Учтут ва бош.).

Илк палеолитда маданий мухитнинг мавжудлиги алоҳида жойлар билангина чегараланса сўнгги палеолитда эса маданият тизим сифатида шаклланади. Сўнгги палеолитнинг бошларида гоминид эволюцияси якунланиб замонавий «ақлли одам» тури пайдо бўлади. Сўнгги палеолитда турли-туман тош ва бошқа қуроллар нотекис тарзда кўпайиши натижасида таркибий қуроллар-тасма, учлик, шунингдек, тўқимачилик пайдо бўлади. Нихоят, дастлабки тартибли ижтимоий ташкилот-уру² ташкил топади. Бу инкилобнинг махсули инсонларнинг асосий антропологик, рухий физиологик, рухий ижтимоий ва маънавий бирлиги бўлиб, инсонлар уюшмасининг иқтисодий, сиёсий, ижтимоий, тил, маиший ривожланишидаги тафовутларга қарамасдан тарихда сақланиб қолди.

Маънавий маданият дастлаб жуда содда бўлиб, ўша давр кишиларининг меҳнат фаолияти билан уй²унлашиб кетган эди. Ибтидоий одамларнинг билим даражаси анча чекланган бўлсада, бироқ яшаш учун кураш жараёнида атроф-мухитни кузатиб тажриба тўплаганлар. Натижада янги тушунча ва тасаввурлар пайдо бўлиб, тафаккур ва нутқ ривожлана борди. Бу эса жамият маънавий ривожланишини тезлаштирди. ўзлаштирувчи хўжаликдан ишлаб чиқарувчи хўжаликка ўтилиши билим ва тажрибанинг тўпланиши натижасида юзага келди.

Дастлаб, ибтидоий одамлар озик-овқат қидириб ўзи яшаётган мухитни яхшироқ ўргана бошладилар. Бу эса уларнинг географик билимини оширган. Табиатдаги мавжуд истеъмол қилишга яроқли ўсимлик ва меваларни қидириб топиши ва кузатиши натижасида ботаника билимлари тўпланган. Ёввойи хайвонлар овлаш жараёнида хайвонларнинг феъли, тури, яшаш жойларини кузатиш туфайли ибтидоий одамларда зоология билими шакллана бошлади. Бу жараёнларни ўрганиш ибтидоий одамлар учун зарурий, хаёт учун кураш, тирикчилик манбаи эди.

Касалликни даволаш учун ўша замоннинг ўзига хос содда табобати бўлиб, даволашда ўсимликлар, мевалар, хайвонлар, минерал жисмлардан фойдаланганлар. Шунингдек, силаш, уқалаш усули билан баъзи касалликларни даволаганлар ва фолбинлик, сеҳргарлик ва жодугарлик усуллари билан ҳам фойдаланганлар.

Ибтидоий одамлар табиатни, иқлимни шароитдан келиб чиқиб кузатиши асосида об-хавони олдиндан айтиб бериш қобилияти пайдо бўлади. Тарбия ҳам меҳнат ва турмуш билан чамбарчас бо²лиқ бўлиб, одат ва удумлар асосий аҳамият касб этган.

Маънавий маданиятнинг кўринишларидан бири ибтидоий санъат ҳам одамнинг меҳнат фаолияти билан уй²ун холда вужудга келган. Уру²чилик жамоасининг пайдо бўлиши даврида ибтидоий одамлар санъатнинг нималигини тўла англамаган холда тирикчилик жараёнида санъат шакллана бошлади. Ибтидоий саноат хилма-хил бўлиб, бир неча турларга бўлинади:

1) Суяк, тош парчаси, шох, қулолчилик буюмларига чизилган белгилар, одам, хайвон ва ҳар хил нарсаларнинг тасвирлари.

2) ғор деворларига ҳар хил ранглар билан ишланган хайвон, одам ва буюмлар тасвири. Уларда ов, меҳнат, жанг ва бошқа манзаралар тасвирланган. Бундай тасвирлар Турон, Сахрои Кабир, Марказий Осиё, ғарбий Европада кўплаб учрайди.

3) қоя тошларга ўйиб, чизиб, ишқалаш усули билан ишланган тасвирларда хайвон, буюм, қуроллар ва ибтидоий кишиларнинг кундалик меҳнати билан бо²лиқ манзаралар ўрин олган. қоя тош тасвирлари Осиё, Африка ва Европада кўп учрайди.

4) Архаик санъат турларидан яна бири хайкалторошлик ҳам уру²чилик жамоасининг ривожланган даврида пайдо бўлиб, асосан аёллар, қисман эркеклар, шунингдек, хайвонлар

хайкаллари ишланган. Бундай хайкалчалар, суяк, тош ва бошқа нарсалардан тайёрланган. Хайкал тасвирларда ибтидоий махнат ва эътиқод рамзлари номоён бўлади.

5) Ишлаб чиқарувчи хўжалик (неолит) фаолияти билан боʻлиқ сопол буюмларга чизилган расмларда оддий чизиқлар, хайвон ва ўсимлик тасвирлари учрайди.

6) Ибтидоий санъат турларидан бири – ниқоблар қадимги одамларнинг овчилик фаолияти билан боʻлиқ бўлиб, ниқоб тутиб хайвон қиёфасига кирган, хайвонларни қўрқитиб ўзларини химоя қилган. Ниқоблардан маросим ва удумларда фойдаланган.

7) Мусиқа, қўшиқ, ўйин ибтидоий санъат турлари ҳисобланиб, ибтидоий одамлар уриб, чертиб, пуфлаб чаладиган асбобларни кашф қилишган.

8) Халқ оʻзаки ижоди-асотир, ривоят ва афсоналар ҳам ибтидоий давр махсулоти бўлиб, ибтидоий одамнинг турмуши, ўй-фикри ва кайфиятини ифодалаган, диний тасаввурларнинг шаклланишига асос бўлган.

Умуман, ибтидоий санъат кишиларнинг дастлабки умумий ижоди бўлиб, у одамларнинг меҳнат фаолияти, ички руҳияти ва диний тасаввурлари билан уйʻун бўлган. Айтиш мумкинки, диний тасаввур ва эътиқод шакллари маданиятнинг моддий ва маънавий турларининг ривожига самарали таъсир кўрсатган.

Диний тасаввур ва эътиқод жамоа тузумининг кейинги даврларида шаклланиб, айрим унсурлари ўрта палеолит даврларида вужудга келган. Ибтидоий одамлар атрофидаги ходисаларнинг сабабларини тушуна олмаган. Табиатдаги турли ходисаларнинг сир-асрорлари уларга маълум бўлмаган. Бу ходисалар негизида сирли, ʻайритабиий кучлар яширинган деб тушуниб, шу ʻайритабиий кучларга эътиқод қилинган.

Ибтидоий одамлар турли минтақаларга тарқалиб, турли хил тирикчилик билан шуʻуллана бошлайди. Табиатнинг ва тирикчиликнинг хилма-хиллиги турли эътиқодларнинг пайдо бўлишига сабаб бўлган. Табиат ва жамият ходисаларга боʻлиқ ʻайритабиий кучларга ишониш ибтидоий эътиқод дейилади. Унинг тотемизм, анимизм, сеҳргарлик, фетешизм каби турлари ибтидоий жамоа тузуми даврида кенг тарқалган.

Тотемизм-жамоанинг хайвон ёки ўсимлик тури билан ʻайритабиий қариндошлик алоқасига ишониши бўлиб, овчилик ва термачилик ривожланган даврда пайдо бўлган. Бу эътиқодда тотем-хайвон ёки ўсимлик нихоятда ҳурмат қилинган. Тотемизмнинг илк босқичида хайвон муқаддас саналиб, уни ўлдириш ёки гўштини истеъмол қилиш таъқиқланган. Фақат уруʻнинг урф-одат маросимларидагина бу хайвон гўшти истеъмол қилинган.

Анимизм –«руҳ», «жон» маъносини билдириб, бу дунёда руҳлар, жонлар шаклидаги ʻайритабиий кучларнинг борлигига ишониш. Табиатдаги нарсалар, одам ва бошқаларнинг руҳлари- шулар жумласидандир. Уруʻчилик жамоасининг ривожланиши билан уруʻ бошлиқлар, ҳарбий йўлбошчилар руҳига-аждодларга сиʻиниш пайдо бўлган. Матриархат даврида руҳлар аёллар номи билан аталган. Хўжалик шакллари пайдо бўлгач табиатдаги нарсалар (куёш, сув, ер) нинг руҳига топиниш кучаяди. Сеҳргарлик- одамнинг ʻайритабиий кучларга таъсир кўрсатиш қобилятига асосланган амаллардир. Бу ибтидоий санъатда ҳам ўз ифодасини топган. қоятош тасвирларидаги яраланган хайвон ифодасида овчилар бўлʻуси овнинг бароридан келишини кўзлаб, хайвонларни сеҳрлаганлигини кузатиш мумкин.

Гоминиднинг уч миллион йиллик эволюцияси нихоясидаги кучли эврилиш натижасида англаш, нутқ, дин, санъат вужудга келади. Архаик маданиятнинг хусусияти ҳақида уни ҳақли равишда «гомо сапиенс» яратганлигига этнографик ва археологик маълумотларга асосланиб тасаввур қилиш имкониятларига эгамиз. Биринчи навбатда биз, ибтидоий одамнинг ўзига хос фикрлаш хусусияти ҳақида ҳукм чиқаришимиз мумкин.

Ибтидоий одамнинг фикрлаши аниқлик, таъсирчанлик, бутунликда фарқланади. Ибтидоий одам аста- секин турли ташқи ходисаларни сеза бошлайди. У иссиқ ва совуқни, тўқ ва очликни, яхши ва ёмонликни ҳис қилади, ёруʻлик ва қоронʻуликни ажратади. Ходисаларнинг рўй беришини кузата бошлайди. О. Фрейденбергнинг фикрича, унда кузатиш таъсуроти устун бўлган. Ибтидоий одамнинг таъсирчан, аниқ тасаввури ҳали

ходисаларни умумлаштириш қобилятидан йироқ эди. У теварак-атрофдаги воқеа ходисаларнинг мохиятини таҳлил қилмасдан фақат юзаки қайд қилади, нарса ва жараёнларга, уларнинг хусусиятига бир хил ёндошган. Ибтидоий тафаккур учун сабабий боʻланишлар ўта шартли бўлиб, қандайдир ходисанинг сабаби тез-тез қайтарилиб турилиши натижасида вақт ўтиши билан идрок қилинган.

А.Н. Рамоновнинг таъкидлашича, «ёзувсиз маданиятнинг ўзига хос хусусияти-нутқнинг нокатегориал шаклидир». Бу мустақил фаолиятнинг ижодий манбаъларини чекловчи жараён ҳисобланади. Инсонга керакли барча янгилик ва билим фақат фаолият жараёнида намоёиш қилиш усулида берилган. Шунинг учун ибтидоий маданиятда маросимга ўхшаш шакллар устунлик қилади. А. Рамонов айтганидек, маросим- аниқ ва мақсадли фаолият бўлиб, уни амалга ошириш ижтимоий гуруҳлар нуктаи назарида ишлаб чиқариш фаолияти каби ҳаётини сақлаш учун ҳам ўта муҳим ҳисобланади. Маросим прагматикона ва фақат маълумот берувчи эмас, балки уларга берилаётган маълумот тўлиқ ҳолда бўлиб сўз орқали изоҳланмайди. Унда ишлаб чиқариш фаолияти ҳам, билим ҳам, сеҳр- жоду ҳам, санъат ҳам аралаш ҳолда бир бутунликда намоён бўлади.

Сўнги палеолит даврида анимистик эътиқодлар ва сеҳр-жоду маънавий маданиятнинг негизи сифатида қатъий расмийлашди. қадимги эътиқодларнинг шаклланиши манбаида табиатнинг ташқи кўриниши ва одамлар жамоаси ҳақида тасаввурларнинг уйʻунлашиб кетиши ибтидоий одам учун хос бўлган инсон ва табиатнинг субъекти ва объекти бирлиги таъсирида, эҳтимол жамоа нима билан шуʻулланса ўшанга боʻлиқ бўлган хайвонлар, ўсимликлар, тошлар, яъни унинг фаолияти доирасида нима мавжуд бўлса барчаси учрайди. Дунёда яшаётган аҳолининг кўплаб рух ва жонлар билан муносабатда бўлиш воситаси сифатида сеҳргарликни келтириб чиқарди. Сеҳргарликнинг энг қадимги турларидан бири овчилик сеҳргарлиги бўлиб, ўлжа яқинлашиши билан уни тутиш машқини ўрганади. Бироқ, барча ҳаракатлар фақат машқ билан тугамайди. Уни амалга ошириш жараёни асосий масала ҳисобланади.

Дастлабки сеҳргарлик ҳаракатлари мазмунида тотемизм –хайвонлар аждодига топинишни келтириб чиқарди. Ибтидоий жамоа турмуши, ови, уруши, хайвонларни тутиб ейиши, туʻилиш ва ўлимини – умуман инсон ҳаётини тотемистик, яъни, тотемлар кураши ва тўқнашиши орқали тасаввур қилади. Бу тасаввурлар оқибатда космогоник манзарага асос солади, каерда ҳар бир тотем-коинот борки ейди, йўқолади ва тиради, қари коинот ўрнига ёшлар келади. Уларнинг ўрин алмашиши ва ёшариши ёки тирилишнинг борлиги ўлимдир.

Сеҳргарликка ўхшаш ҳаёт нафақат пайдо бўлаётган тушунчаларни ўзида жамлади, балки маданиятнинг энг қадимги шакли бўлиб қолди. Ундан ҳозирги вақтгача оламни ўзида акс этган дин, санъат, фан соҳалари пайдо бўлди. Барчаси суякка чизиш ва нақш солиш, кичик хайкалторошлик, белги – муҳр босиш, бўёқли хошиялар чизиш, ʼор деворларига бетартиб чизиқ шакллар солишдан бошланди ва натижада машҳур Альтамир, Ласко, Монтоспан ва бошқа ʼорлардаги тасвир галереяси вужудга келади. ғор тасвирлари табиий, аниқроʻи ҳаётини акс эттирилган. ғор тасвирларининг дастлабки босқичида жонворлар тасвири алоҳида ўрин тутди: отлар, ёввойи қорамол, мамонтлар ўта ёрқин тасвирланган. Палеолит кишининг тасвир фаолиятида нафосат уйʻунлиги ёки расм ёзувлар (пиктография) эмас, балки тасвирни «фотографик» тарзда ифодалаш устун бўлган. Бу тасвирлар маросим тафсилотларидир. Машҳур санъатшунос А. Арнхеймнинг таъкидлашича палеолит даврида санъат ҳаётини зарур вазифани бажарган. У кишига мислсиз куч бахш этиб, тирик мавжудод ва нарсалардаги маънисизликка«сеҳр бахш» этиш имконини яратган. Ибтидоий одам чизилган тасвирга жониворларнинг жони ўтади, шу туфайли уларга таъсир қилиш мумкин деб ўйлаган. Архаик санъат инсонни хайвонлар рухияти билан қизиқишида алоҳида восита бўлиб, унда ҳаққоният ва маросим уйʻунлашиб кетади.

Ўзбекистон ҳудудида сўнгги палеолит даврига оид қояга солинган тасвир намуналари учрамасада, ушбу даврга тегишли 30 дан ортиқ манзилгоҳлар ўрганилган, жумладан

Самарқанд манзилгохи, Охангарондаги тош қурошлар, тайёрланган «устахона», Кўкбулок ва Оқтош манзилгохлари.

Ўзбекистон ҳудудидаги ибтидоий тасвирий санъат намуналарини энг қадимгиси мезолит-неолит даврларига оид бўлиб, улар жаҳон тасвирий санъат тарихининг ажралмас қисмидир. Шунингдек, бу тасвирий санъат тарихи бир қатор алоҳида кўриниш, ўзига хослик ва фарқлик жihatларга эга бўлиб қуйидаги босқичлардан иборат:

1. Ғорлар, қадимги тошлар ва турли қояларда сақланиб қолган ибтидоий тасвирлар яратилган давр.

2. Лой, ганч, тош ва ёʼочдан ишланган қадимги хайкаллар намуналари ва турли ҳунарсандчилик буюмларидаги тасвирлар яратилган даврлар.

Мамлакатимиз тоʼлиқ туманларида кенг тарқалган қоятош тасвирлари ишланиш усулига кўра икки хил: бир хиллари бўёқ (оҳра) билан; иккинчи хиллари эса ўйиб-ишқалаш-чизиш усули билан ишланган расмлар (петроглифлар).

Ўзбекистондаги қоятош тасвирларининг энг нодир намуналари Зараутсой, Сармишсой, Беронсой, Кўксарой, Тақатош, Терақлисой каби юздан зиёди топилган. Бу қоятош тасвирларда ўзбекистоннинг қадимги ва ҳозирги ҳайвонот олами турларини кузатиш мумкин. Булар ибтидоий шер ва йўлбарслар, қоплон, тулки ва бўрилар, буʼу ва жайронлардир.

Ўзбекистондаги қоятош расмлари мазмунан бой ва манзараси жihatидан хилма-хил. Унда одамлар, ов, йиртқич ҳайвонлар тўқнашуви манзаралари тасвирланган. Бу тасвирлар орқали ўша давр одамларининг ов, меҳнат қурошларини билиб олиш мумкин. Шунингдек, қоятош расмлар қадимги аجدодларимизнинг ʼоявий қарашлари ва диний эътиқодларини ўрганишда муҳим аҳамиятга эга. Негаки, ибтидоий одамлар бир-бирларига фикрларини, муносабатларини истакларини чизиқлар, оддий шакллар, содда тасвирлар орқали етказишга интиланганлар. Масалан, улар ов қурошларини тасвирлаш орқали овға бормокчи эканликларини ифодаласалар, ёввойи буқа ва бошқа турли ҳайвонлар тасвирлари орқали, ўша ҳайвонларни овламокчи эканликларини билдирганлар.

Кўхитанг тоʼининг юқорисида жойлашган ʼорни «Олтин олов қояси» ёки «Олтин олов дараси» деб аташган. Чунки зар-олтин, ўт-олов маъносида бу ёдгорлик «Зараутсой» деб аталган. Зараутсой ов манзарасидаги турли расмларни кузатиш қадимги одамларни ҳаётини, турмуш тарзини жонли тасаввур қилиш билан бирга ибтидоий бадиий маданиятнинг ўзига хос жihatларини англашга ёрдам беради. Ибтидоий одамларнинг тирикчилик манбаи бўлган ов манзарасини кузатиш орқали овчилик илмининг айрим қирраларини ўрганамиз.

Тасвирий санъатнинг ибтидоий даврга мансуб намуналаридан бири Жиззах вилоятидаги Тақатош номли тошдаги тасвир ёзувлардир. Бу тасвирларда фикр, сезги, амалий эҳтиёж каби туйʼулар акс эттирилган. қадимий тасвирлардан яна бири Зарафшон ётақларидаги «Сармишсой» тасвирларида эса ибтидоий расомлар ижоди ўз аксини топган. Бу ибтидоий тасвирий санъат асарлари Сармишсой дарасининг икки юзида қад кўтарган қоятошларнинг силлиқ юзасига солинган. Сармишсой қояларида ёввойи буқалар, шохдор буʼи ва қулонлар, елиб бораётган тоʼ тақаси, оҳу, тўнʼиз, бўри, қоплон, итлар ҳамда бир-бири билан олишаётган ёввойи ва ҳонаки ҳайвонлар, шунингдек, овчилар ва ов манзаралари ҳам тасвирланган.

қадимги расомлар фаолиятида ҳам кузатувчанлик, шакл ва чизиқлар орқали бўлаётган воқеаларнинг характерини, мазмунини ёритиб бера олиш қобилиятлари кўзга ташланади. қоятош, даралар ва ʼорлардаги расмлар мазмунан бой бўлиши билан бирга хилма-хилдир. Уларда турли манзаралар ўз аксини топган. Умуман бу тасвирлар орқали одамларнинг муштарак туйʼулари юзага чиққанлигини кўрамиз. Бу расмларда ҳар бир белги, қоралама ёки шакл ўзига хос фикрни, ҳатто сеҳру жодуларни ифодалаб бериши билан қизиқарлидир. Шулардан кўринадики, аجدодларимиз ҳаётида, турмуш тарзида тасвирий фаолият алоҳида ўрин тутган.

Маълумки, инсон ўз меҳнати туфайли хайвонот дунёсидан ажралиб чиққач, яшаш учун кураш жараёнида қанчалик онгли меҳнат қилса, у шунча муваффақиятларга эришган. Кураш ва меҳнатда эришилган муваффақиятлар урф-одат, удум, маросим, анъана ва байрам- хурсандчиликни вужудга келтирган. Маданиятшунослар фикрича байрам ва маросимлар энг қадимги даврдаёқ мавжуд бўлган ва ибтидоий одамлар ҳаётида муҳим рол ўйнаган. Д.М. Генкиннинг фикрича, «маросим ва байрамларнинг чуқур илдизи инсониятнинг «гўдаклик» даврига бориб тақалади». М.М. Бахтиннинг таъкидлашича, «Байрам инсоният маданиятининг бошланғич шаклидир». Бу жараён ибтидоий одамлар овчилик билан кун кечирган даврларда яққол содир бўла бошлаган. Юқорида тилга олган тасвирларда асосан хайвонлар, ов қилиш, овчилар рақси (баъзан хайвонлар ниқобида) каби тасвирлар қадимий одамларнинг ўз меҳнати (ови) натижасини тантана қилганликларидан далолат беради. Ибтидоий овчилар ҳаётида овчилик маросим – удумлари муҳим ўрин тутган. Овчилик маросимлари овдан олдин ҳам овдан кейин ҳам ўтказилган. Шунингдек, овчилик маросимлари-овга тайёргарлик, ёшларни овга ўргатиш ва овдан кейинги тантаналарни ифодалаб, тасвирларда акс этган. Буни биз Зараутсой ва Саймалитош расмларида нафақат тотемларга сиёиниш, балки ов маросим-байрамлари ҳам акс этганлигини кўрамиз.

Илк бор махсус уюштирила бошланган маросим- байрамлар тотемларга бағишланган. Я.П. Белоусовнинг фикрича, «Энг қадимий ва оммавий маросимлар қаторига зоофалик маросимларни киритиш мумкин». Бу маросимларда турли жойларда тотем ҳисобланган турли хайвонлар-айиқ, ёввойи эчки, сигир, буёу, от, бўри кабиларга топинганлар. ўрта Осиёда илон, бука, қўй, от, туя, шер тотемлари кенг тарқалган. Буни биз қазилма ёдгорликлардан топишган амалий санъат буюмлари мисолида кузатишимиз мумкин.

Меҳнат тақсмотининг вужудга келиши муносабати билан қадимги одамларнинг ишлаб чиқарувчи хўжаликка (неолитда) ўтиш натижасида янги соҳаларга оид маросим ва байрамлар вужудга кела бошлади. Бу **«Меҳнат маросимлари» бўлиб, у ҳам ўз ўрнида маданият ва санъат (театр, рақс, пантамомо санъатининг примитив кўринишлари) нинг ривожланишига замин яратди.**

Г. Чайлднинг таъкидлашича, бундан 10 минг йилча олдин неолит ёки аграр инқилоб содир бўлади. У энг аввало, Олд Осиё ва Яқин Шарқда содир бўлиб, бу дехқончилик ва чорвачиликнинг вужудга келиши билан боғлиқ. ўтроқ турмуш тарзи ишлаб чиқариш соҳаларининг ривожланиши учун шароит яратди. Тўқимачилик, кулолчилик, уй-жой қурилиш пайдо бўлди. Табиий танланиш ўсимлик навлари ва хайвонлар зотининг ўзгаришига аста –секин, анъанавий такрорланувчи мувофиқликни пайдо қилди. Аграр соҳа астрономик кузатишларни тартибга солишни талаб қилди. Бу даврда инсоният тафаккурининг ривожланиши мифологияни шакллантирди.

Миф ва мифология энг аввало антропоморфизм-табиатдаги нарсаларга ҳам одамга ҳос деб қарашни ва худоларни одам қиёфасида тасаввур қилишни ифодалайди. Миф ва мифологияни қадимги эътиқодлардан фарқи, оламдаги барча мавжуд муносабат ва қадриятларни изоҳлашни ўзига олади. Бу ўша даврларни билишнинг ўзига ҳос назарий асоси ва махсус шаклидир. Негаки билим-ёркин ранг-баранглик, ифодалилиқ, жўшқинлиқдир. Мифология дастлабки босқичда кишилар учун билим ўрганиш ва мустаҳкамлашнинг ягона манбаи ва усули эмаслиги дарғумон. Бироқ, Л.С. Васильевнинг таъкидлашича, билимни мустаҳкамлаш бу –мифни ўрганиш йўли билан эмас, балки унинг удумлари, маросимларининг амалда такрорланиб тарқалишида содир бўлади. Миф ва маросим архаик маданиятнинг гўёки икки томони, яъни – сўздаги ва ҳаракатдаги, назарий ва амалий. Мифологик билим илмий ҳақиқатга маълум миқдорда дахлдордир.

Мифологик билимнинг иккита асосий ижтимоий вазифаси бор:

1. Ушбу умумийликнинг асосий вазифаларини, уларнинг одатий мавжудлигини кишилар онгига киргизиш ва мустаҳкамлаш, ҳусусан, шаклланган қоидаларни тасдиқлаш, қонунийлаштириш ва ҳатто жамоани тиклаш ва барқарорликни таъминлаш учун уларни анъанага айлантириш;

2. Жамоани кўркувидан халос қилиш мақсадида ва рухий халоватни кафолатлашда атроф-мухит билан, бутун ташқи олам билан мустахкам алоқа ўрнатиш ва таъминлаш.

Миф оламини мавхум ²оялардан бузилган тарзини ўзида намоён қилиб, ноаниқ ва қуруқ муҳокамаларнинг шаклланишига имкон беради яъни, дастлабки даврда инсонни уни чул²аб турган аниқ кундалик ишлардан фикрини чал²итиб, ҳаёлий поэтик оламга олиб киради. Миф оламини жамоа бўлиб анъанавий хис қилишдир, негаки, шу алфозда у ҳар доим илк диний тасаввурлар мажмуининг негизи ҳисобланган. Миф- дастлабки дунёқарашнинг зарурий, муқаррар шаклидир. Умум тасаввурлар мифнинг шаклланишига сабаб бўлолмайди ва ҳиссий тажриба-кузатишлар учун ҳам, ноаниқ-мавхум мулоҳазаларга ҳам асос бўлолмайди. Гуруҳлар тушунчаси энг аввало бутун борликни ўзига қўшиб ҳиссий қай²уришга таянади.

Ахборотлар ҳажмини беҳад ўсаётганлиги уни узатишнинг янги каналларини яратишни талаб қилди. Мифларнинг пайдо бўлиши мавхум тушунчалар вужудга келганлиги ҳақида, инсоннинг нутқи ривожланаётганлиги ҳақида гувоҳ беради. Бунга бир мисол – тасвирий санъатнинг ривожланишидир: расмлар бир қадар аниқлашиб, соддалик ва шартлилик кучайиб боради. Тасвир кўпроқ рамзийлик белги хусусиятини касб этиб, бунинг ёрдамида ахборот бериш мумкин бўлади. Топилган петроглифлар (тошбитиклар) инсонлар жамоасининг ҳаёт ходисалари ҳақида етарли, муфассал ҳикояларни ўзида сақлаб келган. Бундай тасвирларга мисол қилиб Сурхандарёнинг Зараўтсой дарасидаги қоятош расмларини кўрсатиш мумкин. Билимларни сақлаш ва узатишнинг яна бир воситаси жамоанинг алоҳида аъзолари, бошқа кундалик ишлардан озод қилиниб, фақат маълумотларни йи²иш, сақлаш ва узатиш билан шу²улланган. Бундай кишилар шаманларга (сеҳргарларга) айланган. Шаманларни кўпи ёши улу², ҳаётий билим ва тажрибага эга, табиатни кузатиб ўзлаштирган, маросим ва удумларни билувчи кишилар бўлган. Масалан, Шимолий Америка хиндуларнинг аджибве қабиласи шаманлари ўзи яшаётган жойнинг ов қилиш шартларини, ҳайвонларнинг ўзига хос феълени пухта ўрганади, овдан қайтган овчилардан ҳар доим суриштириб ўз билимини оширади. ўзлаштирган маълумотлари шаманга тў²ри қарор чиқариш имконини бериб, шу тариқа у қабила ва уру² аъзолари ичида обрўга эга бўлишига ва натижада сеҳргарлик удумларини бажарувчи асосий ижрочисига айланиб қолади.

Марказий Осиё минтақасида Неолит даври анча олдин бошланган. Бунга мил. ав. VI минг йилликда Копетдо² этагида вужудга келган Жойтун маданияти гувоҳлик беради. ўтrock дехқонлар ва чорвадорларнинг бу маданияти асосан, самонли лойдан қурилган уйлардан иборат манзилгоҳ бўлиб Эрон ва Месопотамия халқлари маданияти билан яқин алоқада шаклланган Жойтунликларнинг маънавий маданиятини ривожини ҳақида катта умумий ибодатхона деворларига ишланган рангтасвир далил бўлади. Мил. ав. IV-III минг йилликда Хоразм худудида неолит даврига оид Калтаминор маданияти шаклланди.

Неолит инқилоби моҳиятига кўра архаик маданиятнинг охири ҳисобланади. Ишлаб чиқариш фаолиятининг янги тури-деҳқончилик ва чорвачиликка ўтиш билан инсон табиатда мустақил фаолият кўрсатиш қобилиятини намоён қилди, бу инсоннинг ижтимоий ва маънавий ²алабаси эди. Агар архаик маданиятда жамоат фикри етакчилик қилиб, уру² аъзоси, уру² манфаатлари доирасида фаолият кўрсатган бўлса, энди индивидуал онг ва қизиқиш кучая бошлади. Неолит даврининг охири ва жез асрида архаик маданият барҳам топди. Бу даврда жамоа мулки ўрнига хусусий мулк вужудга келиб, хунармандчилик ажралиб чиқади ва махсулот айр бошлаш шаклланади. Ижтимоий тузум шакли мураккаблашади. Мустақил хўжалик юритишда мувофиқлаштиришни кучайтириш зарурати, кўпинча жамоанинг бошқа аъзолари ёки қабила оилалар билан қариндошлик алоқаларининг бо²ланмаганлиги махсус бошқарув аппаратини тузишни талаб қилди. Энди оқсоқоллар ва қабила йўлбошчилари йи²инининг аҳамияти сезиларли ошди, бу қабила йўлбошчиларига си²инишни шакллантира бошлади. Йўлбошчи қабиланинг бахт-саодат сохиби, аجدодлар руҳи унга тухфа қилган махсус фазилат «омад» эгаси сифатида демократия белгиларига ҳурмат сақлайди. Йўлбошчиларга си²инишда йўлбошчининг

жамоа ҳаётида тутган муҳим ўрнини эътироф қилиш ифодаси туради: -У нафақат қабила ҳудудини қўриқлашни ташкил қилиб қолмай ҳарбий юришга бошчилик қилади ҳам, шунингдек, муҳим жамоат ишларини бажариш учун хонаданларни бирлаштиради ва жалб қилади (канал қазил, муҳофаза тўсишлар ўрнатиш; яйлов, ўрмон, дарёлар каби умум фойдаланадиган мулклар учун).

Билимнинг ошиши натижасида мураккаб буюмлар яратила бошланди. қайиқ ва елканли кемалар, тақвим, ҳисоб ва ўлчов тизими вужудга келди. Хусусий мулкчиликнинг пайдо бўлиши ҳуқуқнинг шаклланишига олиб келди. Айримлари ҳозиргача сақланиб келаётган анъаналар ва қадимги фольклор намуналари вужудга келади (мифлар, достонлар, ҳикоялар, маросим қўшиқлари), ёзувнинг илк тизими шаклланади; пиктографик (расм-ёзув), белги ёки ҳиндуларнинг тугунли ёзувлари. Монументал меъморчилик ҳам вужудга келди. Илк монументал иншоотлар катта тош бўлак ва тош плиталардан қурилган мегалитлар ҳисобланади. Мегалит иншоотларнинг турлари бир-биридан фарқ қилади. Масалан, менгирлар баланд тошдан иборат бўлиб, баландлиги 20 метрдан ошади, улар алоҳида ёки хиёбонларга қатор қилиб қурилган. Долменлар (тош мақбаралар) тош плиталардан саъана ёки мақбара (кулба) шаклда қурилган. Кромлехлар эса атрофига тошлар ётқизилган иншоотлардир. Энг машҳур кромлех буюк Британиядаги Стоунхендж ҳисобланади. (мил. авв. II минг йиллик бошларига оид). Мегалитлар саждагоҳ ва ибодатлар жойи саналсада, аслида улар бошқа мақсадлар учун мўлжалланган. Мегалитлар халқларни бирлаштириб, жамоанинг барча кучларини жипслаштиришга, янги ижтимоий тузум вужудга келаётган ҳолларда инсонларни умумлаштириш (социализация) мақсадларига хизмат қилди. Негаки, давлат тузилиши жараёнида турли ижтимоий қатламларнинг бўлиниши содир бўлади; бошқарувчилар, маънавий маданият ва билим эгалари коҳинлар ва оддий бажарувчилар.

Ўзбекистон ҳудудида жез даври мил. авв. II минг йиллик бошларини ўз ичига олади. Худди шу даврда икки турдаги мустақил маданият шаклланиб аниқ ажралади: ўтроқ дехқончилик воҳаларидаги маданият; кўчманчи даштликлар маданияти. ўтроқ дехқончилик маданияти дастлаб Сурхондарё воҳасидаги Сополлитепа, Жарқўтон маданиятлари, Фаръона водийсидаги Чуст маданияти, иккинчиси- Замонбобо, Тозабобо, Суярган ва Амиробод каби жойларда вужудга келди.

Ўзбекистон жануби-Сурхондарё вилоятида ҳозирда ҳам машҳур бўлган усталар, заргарлар ва санъаткор – қурувчилар яратган маданият энг қадимги маданиятдир. Мил. авв. XVIII-X минг йилликка оид Сополлитепа ва Жарқўтон манзилгоҳларида қадимги шарқ туридаги илк шаҳарнома цивилизациянинг шаклланиши ва ривожланиши жараёни кузатилади. Сополлитепа лабиринтнома (қаср) тўри бурчакли кўча тармоғи ва истехком тизими бўлган манзилгоҳлар мажмуидан ташкил топган. Жарқўтонда ҳам монументал меъморчилик хом ʼишдан қурилган. Марказда қалъа жойлашган, уйлар хом ʼишдан баланд кўтариб қурилган. Ҳар бир гузарда бинонинг ўртасида юмалоқ ўчоқ шаклида девор тоқчасида олов меҳробдан иборат сиъинадиган маркази бўлган. Иккала манзилгоҳда жез эритиш, тўқимачилик, кулолчилик, заргарлик; суяк, тош, ёʼочга ишлов бериш гуллаб-яшнаган. Турли кулолчилик буюмларини кулолчилик дастгоҳида пишириб сифатли тайёрланганлиги, шаклининг чиройлилиги кулолчилик соҳасининг техника ва технологияси юқорилигидан далолат беради. Топилган намуналардан маълум бўлишича ўзбекистоннинг Жанубида яшовчи аҳоли қадимги шарқ, айниқса хинд водийсидаги Хараппа цивилизацияси намуналари билан кенг ҳамкорликда бўлган. Буни Сополлитепа ва Жарқўтон шунингдек, ўзбекистоннинг бошқа дехқончилик маданиятида ҳам учратиш мумкин.

Бронза даврида шаклланган «кўчманчи чорвадорлар» маданияти мил. авв. III минг йиллик охири-II м. й. бошларига оид бўлган Бухоро воҳасидаги Замонбобо манзилгоҳида ўрганилган. Замонбобо аҳолиси катта ярим ертўлаларда яшаб, бронза ва тош қуроллар ишлатишган. Кулолчилик дастгоҳисиз қўлда ишланган таги юмалоқ, ясси сопол идишлардан фойдаланган. Жез даврида маданият ёдгорликлари Амударё ва Зарафшоннинг

қўйи оқимидан, Тошкент воҳаси, Фар²она водийси, Самарқанд вилоятидан топилган. Улар чорвадор қабилалар маданиятининг вужудга келиши ҳақида қимматли маълумотлар беради. Чорвадор қабилалар жез даврида ўтроқ турмуш тарзига ўта бошлади, қисман дехқончилик билан шу²улланади, кейинчалик кўчманчи чорвадорларга айланишган.

Архаик маданият ўрнига қадимги цивилизация маданияти ўрнатилди: мураккаб-ижтимоий тизимга эга бўлган дастлабки давлатлар, диний ва қонунчилик шакллари ривожланиши, шаҳар ва ёзувлар. Бироқ архаик маданият изсиз йўқолмади. Унинг айрим қирралари жаҳон халқлари мифларида, фолькларида, инсон рухиятининг чуқур «архетиплари» да сақланган. К. Юнгнинг назариясига кўра архетиплар- «онгсиз жамоанинг» рухий тузумидир. Улар замондан ташқарида намоён бўлиб, шунга мувофиқ тарзда қиёфалар, яшаган ва яшовчи кишиларнинг туй²уси ва фикри шаклланади, рамзий тасвирларда, мифларда акс этган жамоага хос бўлган тарихий тажрибада оламни англашнинг ибтидоий шакллари сақланган. Кишилар кўпинча ўзлари пайқаманган ҳолда у ёки бу анъаналари билан, улардаги архетипик рамزلардан ажралган ҳолда яшайдилар. Барча замонавий маданиятлар асосидаги бу чуқур негизни сезиш ва ўрганиш ҳозирда содир бўлаётган жараёнларни яхши таҳлил қилишимизга, маълум маънода келажакка назар ташлашимизга ёрдам беради.

Қадимги Шарқ ҳудудида мил. авв. X-VII минг йилликда инсоният цивилизацияси ва маданияти ривожланишининг ибтидоси билан бо²лиқ бўлган энг муҳим жараёнлар рўй беради. Бу даврда Шарқда маданий фаолиятнинг турли шакллари ва соҳалари вужудга келади. Ёзув, адабиёт, санъат, фан, биринчи жаҳон дини- буддизм пайдо бўлади. Бу бошлан²ич жараёнсиз инсоният маданиятининг кейинги барча тараққиётини тасаввур қилиш қийин.

қадимги Шарқ тушунчаси, Шарқ ҳақидаги ҳозирги тасаввурларга мос келмайди. Негаки, қадимги Шарқ ер шарининг Мисрдан то Хитойгача бўлган кенг минтақасини ўз ичига олиб, бу ерда мил. авв. VII минг йилликдан бошлаб инсоният тарихида дастлабки цивилизация вужудга кела бошлади. Маданиятнинг шаклланиши энг йирик дарёлар – Нил, Дажла ва Фрот, Хинд ва Ганг, Хуанхе ва Янцзи водийсида, яъни дехқончилик ривожланиши учун қулай имкониятлар мавжуд бўлган жойларда рўй берди. Худди шу жойларда дастлабки давлатчилик тузилмаси, сиёсий, диний ва савдо маркази сифатида шаҳарлар, ёзув вужудга келган. Бу ерда дастлаб маънавий маданият ишлаб чиқарувчи меҳнат фаолиятдан бевосита ажралиб мустақил фаолиятга айланади. Жамият ҳаётида алоҳида кишилар қатлами бошқарув, таълим, маълумотларни тўпловчи ва узатувчи соҳаларда шу²улланувчилар ажралади ва кўпайиб боради.

Миср, Месопотамия, Хинд ва Хитой цивилизациялари энг кўхна ва йирик маданиятлар эди. Бу маданиятлар таъсирида Урарту, Финикия, Хетт, Элам цивилизациялари шаклланиб, инсоният маданияти тарихида сезиларли таъсирга эга бўлди.

И.П. Вейнбергнинг таъкидлашича, қадимги Шарқ маданияти «илк кашфиётчи ва асосчи сифатида улкан миссияни» бажарди; ёзувни ишлаб чиқиш ва давлатчилик пойдеворини қуриш, ўзининг этник, касбий, мулкӣ ва ижтимоий аҳволи билан фарқланувчи кишиларнинг бирга яшашлари учун шароит яратди. Агар бошқа маданиятлар ибтидоий ва қадимги Шарқ маданиятининг тажриба ва ютуқларидан фойдаланган бўлса, қадимги Шарқ маданиятининг ўзи эса ибтидоийликнинг бир тарзида шаклланди. Ибтидоий муҳитнинг таъсири кучли ва доимий бўлди. Ибтидоий даврдан мерос бўлиб мифологик фикрлаш усули, нутқ ва фаолият ўтди. Шу билан бирга қадимги Шарқ маданияти намуналари ўз дунёсининг «бошловчиси», «янгиликларини» ўзига хос жиддий хис қилди. Миср, Месопотамия, Хинд ва Хитой мифларида нафақат «дунёнинг яратилиш» (осмон, ер, жониворлар, инсон) мавзуи, балки, бу ривоятлар оламида ибтидоий дунёдан кескин фарқловчи «маданиятларнинг яратилиши» мавзуи ҳам катта ўрин эгаллайди. «Энклар ва коинот» (Месопотамия), тангри Птах ҳақида (Миср), Хитойнинг афсонавий ҳукмдори ҳақидаги мифларда худолар ва илк аجدодлар дехқончилик ва хунармандчилик кашфиётчилари, илк шаҳарлар бунёдкори, давлатчилик ва динни ўрнатувчилар, қонун ва ёзув ижодкорлари сифатида яъни, ибтидоийликдан фарқланувчи цивилизациянинг барча

ютукларини яратувчилар бўлиб тасвирланади. Шунингдек, мифларда бир-бирига мос келмайдиган, қарама-қарши ва бу икки дунёнинг душманлиги мавзуи ҳам тасвирланади.

қадимги Шарқ халқларининг урф-одатлари ва эътиқодлари ҳақида маълумотлар турли манбаъларда, адабиёт ва санъат ёдгорликларида сақланиб қолганки, булар бизнинг тасаввур дунёмизни кескин фарқ қилувчи оламга бошлайди. қадимги Шарқ маданиятининг шаклланишида мифологик тафаккур катта рол ўйнаган.

Мифологик тафаккур-бу предметлик-хиссий, жонли тафаккур етарли ривожланмаган мавҳум тушунчаларга хос бўлиб, бундай тушунчаларни ишлатиш ва сўзда уларни ифодалашнинг суствлиги ва қийинлигидир. (Шумерликлар «ўлдириш» дейиш ўрнига «бошига таёқ билан уриш» дейишган).

қадимги Шарқ кишиси сабабли натижа муносабатларни тушунган ва фарқлаган, бироқ уларни мужмал ва қонунга мос бўлмаган ходиса сифатида, кўпчилиги эса шахсий қудрат сифатида онгли ва ихтиёрий идрок қилади. Сабабларни излашда «қандай» деб эмас, балки «ким» деб сўрашади («ходисада ким айбдор»), «ихтиёрий, аниқ мақсадда ҳаракат қилганни» излашган. «Сабабларни» бундай идрок қилиш оқибатида мифологик тафаккур айрим ва бутунча, бир-бирига ўхшаш ҳар қандай ташқи мосликни қабул қилади. Функционал алоқадорлик сифатида макон ва замондаги ҳар қандай бо²лиқлик сўзи билан мифологик тафаккурнинг фикран бо²лиқлиги ҳақида гапиришга имкон ту²илади. Фикрий бо²лиқлик билан ўхшаш тафаккур ҳам алоқадор. қандайдир янги нарсани кўриб инсон ўзига дейди: «Бу янги нарса нимага ўхшайди?»- ва унга ўхшаш нарсани ўзидан ва аجدодлари тажрибасидан излайди. Хусусан, «асл намуна» тамойили кенг тарқалган бўлиб, унга кўра ҳаётдаги барча муҳим нарсалар (эхром, подшо ҳокимияти, инсон) илохий қудратнинг «асл намунасига» мувофиқ яратилган.

Оламни мифологик тасаввур қилиш унинг нихоятда тартибли, қатъий иерархик қурилишида ифодаланиб, унинг асоси турли хил оппозициялар тизими ҳисобланади. Айнан шулар мифологик рамзий таснифлашдаги дастлабки «пойдевор» ҳисобланади (қарама-қарши типлар: юқори-қўйи, ўнг-сўл, осмон-ер, ма²риб-машриқ, кун-тун, биз-улар, катта-кичик, эр-хотин, ҳаёт-ўлим ва бошқалар). Шунингдек, ўнг, юқори, катта, яқин, ўз, ёру² таомилга кўра қарама-қаршилиқнинг мусбат-ижобий томонини, сул, қуйи, кичик, узоқ, бегона, қорон²и эса салбий жихатини ташкил қилади.

Мифологик тафаккурнинг мувофиқ ва ўхшаш жихатлари унинг анъанавийлиги билан бевосита бо²лиқ. Анъана бир-бирига яқин, бироқ мохиятан бошқа бўлган ходисалар урф-одат, маросим, ибодат, удум, одоб сингари фаолиятда намоён бўлади. Буларнинг бари у ёки бу синуациядаги аниқ ахлоқ дастурига эга бўлиб, ҳаракатнинг тў²рилигини қафолатлайди, нотў²ри ҳаракатларни огохлантиради, негаки анъаналар негизда социумнинг катта тажрибаси мужассамдир.

қадимги Шарқ маданиятида анъаналарга асосланиш устун туради. Аجدодлар анъанаси, тажрибаси мутлоқ ҳақиқат каби баҳоланган. Мутлоқ ҳақиқат ҳукмронлиги билан, Д.С. Лихачев таъкидлашича «одобилик» бо²лиқ бўлган. қадимги Шарқ кишисининг ахлоқи ҳаракат ва фаолиятда муқаддас анъаналарни қайта тиклашга қаратилган «илохий ўрнатилган» меъёр ва қоидаларга бориб тақалади. А.Я. Гуревич шундай дейди: «Кишилар ҳаракатининг кўкдаги илохий тимсолга талпиниши уларни илох билан бо²лаб, ахлоқда воқеликка айланди». Кишиларнинг барча фаолияти (ишлаб чиқариш, жамоатчилик, оилавий) муқаддас маросимларда қанчалик иштирок этиши билан мазмун касб этади. Анъанавий жамиятда «қадимги» ва «яхши» сўзлари синоним бўлиб, қадимги-эзгуликнинг қафолатидир. Шунинг учун уй ва анжом, кийим ва озика минг йиллар давомида кам ўзгарди, шунинг учун адабий жанрлар, санъат жанрлари ҳам барқарор бўлиб келмоқда, янги эхромлар нафақат эскисининг ўрнида қад ростлади, балки уларнинг «асл намунасини» қайтадан тиклади. И.В. Ключков ёзишича, янги замон кишилари дунёни ҳаракатда, ривожланишида кўради, «Эволюция», «тараккиёт» тушунчалари дунё қиёфасини яратиш учун йўл очувчи таснифлар ҳисобланади. Бундан барча янгиликка замонавий жамиятнинг очкўз қизиқиши бошланади. Дунёнинг бошқача қиёфаси анъанавий жамият кишиларидан ташкил топади: қадимги дунё яшайди, бироқ ўзгармай

қолади. Ривожланиш ²ояси (тараққиёт ёки инқироз) кўринишидан, унинг англанишиши мутлақо бегона. Дунё жуда қадимдан худолар белгилаган ўзгармас тартиб бўйича яшайди.

Мифологик тафаккурнинг ўзига хос хусусияти шундаки, қадимги шарқ кишиси ўзини хар доим социумнинг бир қисми деб хис қилган, социум эса коинот кучига бо²лиқликда, табиатга аралашган ҳолда кўринади. Гарчи, қадимги Шарқ маданиятининг турли қирраларида шахсни индивидуаллаштириш имкониятлари мавжуд бўлиб, улар хар доим индивиднинг турмуш шароитларини белгиловчи асосий соҳаларга нисбатан иккинчи даражали ҳисобланган.

қадимги Шарқда маконнинг пайдо бўлиши чегараланиши алоҳида ўрин тутди. қадимги Шарқ мифологиясида космогенез жараёни Хаоснинг ажралиши сифатида намоён бўлади (Мисол учун, хиндларда Индра ҳақида миф, Месопотамияда Мардук ҳақида). Тартибли уюшган макон, бетартиб маконга қарама-қарши қўйилади. Табиийки, тартибли, ташкилий жихатдан уюшган макон- «яхши», «ўз» маконнинг, ундан ташқарида «бегона», «унинг» бетартиб, ташкилий уюшмаган «хунук» макони-кўчманчилик, ибтидоийлик дунёси жойлашган. Шунинг учун санъат асарларида бошқа халқларнинг ўзига хос кийими, сочи, турмуши ўта диққат билан аниқ худди ўзидай тасвирланади – барча қиррасида қарама-қарши оламнинг фарқи таъкидланади.

«ўзининг» маконида ижобий хусусиятга эга бўлишда давлат асосий рол ўйнайди. Шунини таъкидлаш жоизки, қадимги шарқда давлат оддий сиёсий ҳокимият сифатида ўзини намоён қилмади, давлат дин билан уй²унликда сиёсий-диний бирлик мажмуида муқаддаслик хусусиятига эга бўлди. Моҳиятан маънавий фаолият давлат монополияси ҳисобланиб, у билан гўёки илохий ёки фидоийлик мартабасига эга бўлган зодагонлар, коҳинлар ва ҳукмдорнинг ўзи томонидан амалга оширилган. Шох ер ва осмон ўртасидаги бош воситачи ёки Неб худосининг ў²ли бўлган, ёки худоларнинг ўзидан бошқаришга «мандат» олган. Бобил шоҳи янги йил байрамида бош худо Мардук ибодатхонасига борган. Ибодатхонага киришда коҳин шоҳнинг барча нарсаларини олиб қўйиб (тожи, хассаси, шоҳлик либосини), уни камситган ва урган, шундан сўнг оёқ кийимсиз, оддий жулдур кийимда ибодатхонадан чиқишга руҳсат берган. Яъни, дастлаб шоҳ оддий одамга айланиши, ибодатхонада эса уни худо Мардук яна кейинги йил учун ҳукмдор қилиб тайинлаган. Фақат, Миср фиръавини унинг отаси- Худо Амон-Рага, Хитой императори «Небнинг ў²ли»- Небга сажда қилиши билан бо²лиқ асосий удумларни ўтказиш ҳуқуқига эга бўлган.

Шоҳнинг асосий мажбуриятлари фуқороларга бо²лиқ ишлар бўлган: мамлакатда тартиб ва оёйишталик, моддий фаровонлик ва ижтимоий адолатни таъминлаш. қадимги Мисрдаги «Гераклиопол шоҳининг ўз ў²ли Мериқарга насиҳатлари» да айтилишича: «Ҳақиқат ўрнат ва ерда узоқ яшайсан. Шундай қилки, йи²лаётганни овут, бевага жабр қилма, инсонни отасининг мол-мулкидан бенасиб қилма». Яна ҳукмдор заминда тартиб-интизом бўйича юксак миссияни бажариб, гоҳида беҳад катта ҳажмдаги қурилиш-ҳўжалик фаолиятини амалга оширган. Улу² ва баҳайбат Миср пирамидалари, Буюк Хитой девори, Баолбек эҳроми, Персепол саройи қурилишлари худолар олдидаги ҳукмдорларнинг «ижобий» хусусиятларидан далолат беради.

Диний ақидалар ҳукмронлиги кишилар ҳаётини белгилади. Инсон қаерда осмон бўлса-худолар дунёси ва ерни- одамлар дунёси деб билди. Улар доимо ўзаро муносабатда, бир бутунликда олам дарахтининг танаси ва шоҳлари каби виқор билан яшашган. Худолар инсонлар ҳаётининг барча соҳаларига фаол аралашган, унинг ту²илиши, ўлимини ва ўлимидан кейинги тақдирини белгилаган. ўша дарвларда диний таълимотдан ташқари ҳеч қандай бошқа дунёқараш бўлмаган. Инсон худолардан хатто арзимас нарсалар ҳақида маслаҳат сўраган ва унга хатлар ёзиб ибодатхонага олиб берган. Мисол учун, қадимги Бобил аҳолисининг мактубидан бирида шундай сўзлар битилган: «Менинг отам, Худо айт! Сенинг қулинг Апил-Адат шундай дейди: Нимага сен менга эътибор қилмайсан? Сендан бошқа ким ҳам бор? Сени севувчи худо Мардукка ёз: менинг гуноҳимдан ўтсин».

Барча қадимги Шарқ цивилизациялари табиий-илмий билимларни тўплаб улкан натижаларга эришди ва жаҳон фани ривожланишига улкан таъсир кўрсатди. Бизгача етиб

келган Папирус ёзувлари мисрликларнинг математика ва геометрия (турли шаклнинг хажми ва юзасини ўлчаш), астрономия (аниқ куёш тақвимининг тузилиши кейинчалик Европада тақвимга асос бўлган), тиббиёт (анатомия тузилиши, мия ва қон томирлари ҳақидаги таълимот, жаррохлик), кимё (турли моддаларнинг хусусиятини ўрганиш ва бу билимлардан майитни мумиёлашда фойдаланиш) соҳаларидаги кенг тушунчалари ҳақида далолат беради. Атрофдаги мамлакатларга Месопотамия математикаси ва астрономияси катта таъсир кўрсатди. ҳозирга қадар биз Месопотамияда тузилган вақт ва бурчак ўлчови учун 60-бўлакли тизимдан фойдаланамиз. Месопотамияликлар математика ва астрономияга оид кашфиётлар қилиб, ой фазаларини бўлиш тизимини яратди, куёш тизимига оид жараёнлар, юлдуз ва сайёрлар рўйхати, кўплаб ҳаракат ҳолатларини аниқлаш бўйича янгиликлар киритди. Икки дарё орали²-и- астрологиянинг ҳам ватанидир.

қадимги Хинд ва Хитой фани ҳам кўплаб ютуқларни қўлга киритди. Хиндистонда нолдан фойдаланиб ўнлик санок тизими яратилиши билан алгебра ривожлана бошлади («сон», «туб сон», «синус» каби атамалар хиндистонда пайдо бўлди). ўлим сабабини аниқлаш мақсадида мурда танасини анатомик тадқиқ қилиш тажрибалари анатомия ва физиологияни ривожлантириб, медицинада катта ютуқларга эришилди. хиндистонда тиббиёт тараққиёти ҳақида тиббиётга оид асарлардан бирида жаррохликнинг 300 тури бўлганлиги ва 120 та жаррохлик асбоби мавжудлиги эслатилади. Барчага маълумки, Хитой ипак, чинни ва қознинг ватани ҳисобланиб, мил. авв. II асрда кашф қилинган, шунингдек Хитойда порох, компас (мил. ав. III аср) ер қимирлашини аниқловчи асбоб (сейсмограф) ҳам ихтиро қилинган. Мил. ав. 613 йилга тегишли Хитой қўлёзмалари топилиб унда Галлей кометаси ҳақидаги энг қадимги маълумотлар учрайди. Мил. ав. II асрда Хитойда осмон ёритқичларининг ҳаракати тасвирланган биринчи осмон глобуси, 2500 ёритқичнинг ўрни кўрсатилган юлдузлар катологи яратилган. Янги тақвим жорий қилиниб (мил. ав. 104 й.), унга кўра бир йил 365 24¹ кунга тенг бўлган. Мил. ав. 28 йилда Хан империясининг астрономлари куёшда до²лар мавжудлигини кузатганлар. Хитой математиклари тарихда биринчи бўлиб ҳисобда манфий сонни қўллаганлар. Тиббиётда игна уқоли, нуқтали даволаш каби ажойиб усулни ишлаб чиққанлар.

Бир томонда Миср ва Месопотамия фани, бошқа томонда хиндистон ва Хитой фанида ахамиятли фанлар мавжуд бўлиб, биринчидан- фан ўта амалий хусусият касб этган, иккинчидан- фанлар назарияси, фалсафа тараққийси² арбдан кескин фарқ қилган. Бу фарқни К. Ясперс томонидан яратилган ўқ даври назарияси билан изохлаш мумкин. Бунга кўра мил. авв. 800 ва 200 йиллар орали²ида муҳим тарихий бурилиш содир бўлиб, мифологик давр нисбатига етади, рационал идрок шаклланади, ҳозиргача мавжуд бўлган асосий тушунча ва таснифлар ишлаб чиқилди. Бу даврда Хиндистонда Упанишадалар пайдо бўлди, Будда яшади. Хитойда машҳур фалсафа мактаблари ривожланди, Эронда Зардуштийликни қабул қилиб, қонунлаштирилди, Фаластиндан пай²амбарлар чиқди, Юнонистонда бу вақтда Гомер, Гераклит, Платон ва бошқалар фаолият кўрсатди. К. Ясперс Миср ва Месопотамия маданиятлари ўқ давригача мавжуд бўлганлигини, яъни уларда эса қоларли бурилишлар содир бўлмаганини, Хиндистон ва Хитой маданиятларини ўқ давридан кейинга таълуқли деб билади.

Хиндистон ва Хитойда табиий ва техника фанлари эртароқ шаклланди ва ўз навбатида сермахсул тараққий этди. Бироқ, бу фанлар² арбдаги каби маданиятга сезиларли таъсир кўрсатмади. Бу Олий ҳақиқатни англаш йўлидаги мустақил таълимот бўлиб қолиш билан бо²лиқ. Масалан, Хиндистонда билим уч даражага ажралади:

1. Билмаслик (авидья).

2. Тушунча, «илмий» билим (вижняна).

3. Хамма нарсани билиш (пражня), яъни биринчи даража мантиқсиз фикрлаш, иккинчиси – мантиқий, учинчиси мантиқдан устун идрок қилишга мувофиқ келади.

Ер юзидаги энг кўхна ва бир қадар ўрганилган, кўплаб халқлар маданиятининг ривожланишига катта таъсир кўрсатган маданиятлардан бири- қадимги Миср маданиятидир. қадимги Миср ёзуви кўплаб ҳозирги ёзув тизими учун асос бўлди. қадимги Мисрликлар қўллаган сўзлар «папирус», «оазис», «химия», «базальт» ва бошқалар ҳозирда

хам муомалада сақланиб келмоқда. Мисрда турли, ўта чалкаш топинишлар тизими мавжуд бўлган: худоларга си²инган, жонивор, ўсимлик, тупроқ, сув, Нилни муқаддаслаштирган. куёшга, тирик худо-Фиръавнга си²иниш қонун тусига кирган. Мисрликлар маданиятида дафн маросими алоҳида ўрин тутган. Улар ўлимни инсоннинг иккинчи ҳаёт бошланиши деб билган. Мангу ҳаёт тушунчаси Осирис ва Изида ҳақидаги мифдан пайдо бўлган. қадимги юнон муаллифи «Мисрликлар ҳаёти ўлимга тайёргарлик кўришдан иборат»-деб бекорга ёзмаган.

Мисрликлардан фарқли қадимги Месопотамия аҳолиси ердаги ҳаётга кўпроқ эътибор қилишган. ўлим билан ҳаммаси тугайди деб ўйлашсада, нариги дунёга ишонишган. Мисрликлардан фарқли равишда, нариги дунёни инсон руҳи мангу сув ва овқатга зориқиб яшайдиган қўрқинчли дунё деб тасаввур қилишган. Шаруппакнинг Месопотамияликларга насихатида айтиладики «Ширин ҳаётдан ташқари бирон нарса азиз эмас». Месопотамияликларнинг қувончли ҳаёт ҳақидаги қарашлари «Гилгамиш» достонида ҳам тасвирланади. Улар шахсий ҳаёт муаммолари билан кўпроқ қизиққанлар.

Хиндистон – биринчи жаҳон дини буддизм ватани бўлсада, Хиндистоннинг ўзида индуизм билан иккинчи даражада туради. Бу икки дин ҳам «Веда» да акс эттирилган қадимги тасаввурлардан келиб чиққан. Хиндларнинг дунёқараши ва барча тушунчаларини белгиловчи марказий ²оя, хинд маданиятининг ўзига хос хусусияти- дунёда содир бўлувчи бениҳоя узликсиз ҳаракат ²ояси ҳисобланади, яъни дунёнинг айланиши на ибтидо, на ниҳоя, на аниқ мақсадга эга. Дунёнинг доимий айланишида қайта янгиланиш ва дунёвий илохий рух нишонаси-индивидуал рух бўлади. Улар доимо янги моддий кўринишда вужудга келади, бунинг учун инсон танаси бўлиши шарт эмас, яъни рух жониворлар, ўсимликлар танасига жойлашиши мумкин. Хиндлар шу тариқа ўз дунё қарашидан нарғи дунё ҳақидаги ²ояни истисно қилганлар. Мутлоқ «дунёвий қонун» борлиқ ҳукмдори Брахма-оламнинг объектив ибтидоси. Уларни таққослаганда аниқ худоларнинг роли унча катта эмас, фақат «дунёвий қонун» тамойилларини индивидуаллашган тимсолидан иборатдир. Ҳеч ким, шунингдек худо ҳам инсон кармасини ўзгартиришга қодир эмас. Карманинг санскрит тилидан таржимаси «фаолият» (тақдир) ни билдиради. Бу тушунчанинг мазмунини аниқлаш мураккаб. Карма инсоннинг олдинги ҳаётдан мерос бўлиб ўтади ва ҳозирги ҳаётининг мазмуни ва фаолиятида намоён бўлади, у бўл²уси моддий тимсолнинг сифатини белгилайди. Гуноҳларни кечириш ҳақида тазарру ёки ибодат билан Кармани ўзгартириш мумкин эмас, У фақат инсоннинг ахлоқий феъл-атворини белгилайди. Шу билан бирга, ҳар бир индус ва буддист учун ўз-ўзини билиш ва ўзининг камолатига етиш, ўз рухий ҳолатини аниқлаш, ўз кармасини тоза сақланиши ҳақида ўйлаш асосий ҳисобланади.

Бу Хиндистондаги динлар ҳаётдан, фаолиятдан воз кечишга ундайди дегани эмас, балки улар дунёвий ташвишларга бефарқ бўлишга ундайди деса бўлади. Хинд маданиятининг бутун мазмунида зохир ва ботин, муаққат ва мангулик ўртасидаги мувозанатни сақлаш зарурати ҳақидаги фикр ётади.

Хитой маданиятининг ўзига хос фарқли жиҳати шундаки, қадимдан динлардаги мистик ибтидога ахлоққа нисбатан иккинчи даражада қаралган, маданиятдаги белгиловчи ²оя Осмон тасдиқлаган буюк «ахлоқий-ижтимоий-сиёсий тартиб» бўлган.

Хитой маданияти ва цивилизациясининг минг йиллар давомида асосий рухий, ахлоқий ва ²оявий манбаи мил. авв. 551-479 й. яшаган буюк мутафаккир Конфуций таълимоти ҳисобланади. Барча энг муҳим нарсалар ҳар қандай цивилизациянинг «қиёфасини» белгилайди- ҳаёт тамойилларини, давлат ва ижтимоий ташкилот шакллари, умум қабул қилган ахлоқий меъёрлар ва қадриятларнинг барчаси Хитойда Конфуцийлик таъсирида шаклланган. Бежизга Л.С. Васильев Конфуцийликни «хитой цивилизациясининг квинт эссенцияси (моҳияти)» деб атамайди.

«Осмон ваколати» йўналиши Конфуций томонидан янгича фикрда ривожлантирилиб, унда ижтимоий ахлоқ асосий ўрин тутди ва сиёсий маданиятни белгилайди. Аъёналарни ҳурмат қилиш, бурчни жиддий ҳис қилиш, ахлоқий сифатнинг юқорилиги, ўзини жамият учун бахш қилиш, ҳақиқатни англаш учун доимо уриниш, ишонч ва олижаноблик каби

идеаллар бошқаларни бошқаришни истаганлар учун мўлжал бўлган. Бу идеаллар давлатнинг бош таянчи бўлиб, Хитой империяси тўралари учун намуна бўлди.

Конфуцийликни Хитойда пайдо бўлган иккинчи буюк фалсафий таълимот-даосизм тўлдирди. Даосизмда турмуш, табиат, умумлик муаммолари акс этади. Агар конфуцийчилик инсоннинг ижтимоий фаолиятини назарда тутса, даосизмда унинг рухий ҳаёти, дунёқараши акс этади. Даосизмда қадимги Хитойдаги фикрларнинг бош 2-оёси акс этиб, жаҳон маданиятини янги ҳаёт билан бойитди. «Унинг 2-оёлари: ин-ян тамойилларга асосланган дунёнинг дуалистик хусусияти; усин-бешта асосий унсурдан иборат бўлган материя (ер, сув, олов, маъдан); дунёнинг ўзгарувчан ҳаракатдалиги, асосий унсурлар доимо сифат ўзгаришида бўлишини билдиради. Даосизмга кўра дунёнинг пайдо бўлиши учта кучнинг фаолиятидан келиб чиққан: Дао- Олий Мутлоқ, Илк ибтидо, Дэ-дао нуридан дунёнинг пайдо бўлиши, Ци- Олий материя, у моддий дунёни яратиб, нарса ва мавжудотларни бунёд қилади.

Шарқнинг қадимги цивилизацияси моддий ва маънавий соҳаларидаги кўплаб ўта муҳим янгиликларни вужудга келтирди. Хусусан, мил. авв. I минг йиллик маънавий 2-алаёнлар жараёни билан ажралиб туради. Бу даврда дастлаб икки тамойил вужудга келди: умуминсоний бирлик ва шахснинг маънавий мустақиллиги. ғоялар эркинлиги бошланиб инсон ўз ҳаётини унга асосланиб қурди.

қадимги Шарқ цивилизацияси ғарбга нисбатан эртароқ бошлади. Юнонлар маданияти қадимги Шарқ маданияти таъсирида жуда юксалди, буни эллинларнинг ўзлари ҳам эътироф этишган. Бу таъсирлар натижасида шундай давр бошландики Шарқ ва ғарб маданиятлари синтези эллинистик маданиятни вужудга келтирди: Юнон-Бахтрия ва гандхар санъати, исқандария фани, фаюм портретлари бунга мисол бўла олади. қадимги Шарқ бизга барҳаёт бойликларни қолдирди. Булар «Гилгамеш» ва «Моҳабҳорат» дostonлари, Калидаси драммалари ва Чжуанцзининг рамзий масаллари, Миср эҳромлари ва Буюк Хитой девори ва бошқалар.

қадимги Юнонистон ва Рим маданиятлари Европа цивилизациясининг пойдеворига асос солди. қадимги Шарқ маданияти таъсирида шаклланган бу маданият анъанавий маданият тараққиёти даврининг давомчиси ва яқунловчиси бўлди. қадимги Юнонистонда шаклланиб, кейинчалик юксак босқичга кўтарилган бу маданият эр. авв. III асрда Рим маданияти вужудга келишига катта таъсир кўрсатди ва «Антик маданият» номи билан дунё маданияти тарихида ўчмас из қолдирди.

Лотин тилидаги «антик» (antiquus) сўзининг маъноси «қадимги» демакдир. Лекин тарихий давр нуқтаи назаридан қарайдиган бўлсак Антик давр қадимги дунёнинг охири-қадимги маданият ва давлатчиликнинг энг тараққий этган босқичидир. Бу давр асосан Юнонистон ва Рим учун характерли бўлиб, Юнонистонда мил. авв. XI-IX асрларда антик жамиятнинг ташкил топишидан бошланиб, мил. авв. V-IV асрда антик (классик) маданият такомили билан тўла моҳият-мазмунга эга бўлди. Милодий V асрда варварлар томонидан Рим империясининг қулатилиши Антик маданиятни инқирозга олиб келди. Шунингдек, Юнон-Рим жамияти ва маданиятига нисбатан қўлланилиб келаётган «антик» сўзини кўпроқ Европага татбиқан англамоқ даркор, негаки Европа халқлари ўзларининг маданий тараққиётлари йўлида ёлғиз Юнон-Рим маданияти билан алоқадор бўлганликлари сабабли, шу халқлар бунёд этган маънавий бойликларни энг қадимий деб таниганлар.

ўз ўрнида Антик маданият Юнон-македонлар ва Рим таъсирида Эгей денгизидан Хиндистонгача ва Мисрда эллинистик маданиятнинг вужудга келишига ва космополитизм (дунё фуқоролиги) тушунчасига асос солди.

Барча қадимги маданиятлар каби юнон классик (антик) маданиятининг муҳим таркибий қисми дин бўлган. Дин меъморчиликнинг, тасвирий санъатнинг, адабиётнинг ажойиб намуналарида ўз аксини топди. қадимги юнон динининг асосий шакллари архаик даврдаёқ таркиб топган, унинг илдизлари эса энг қадимги крит-микен даврига ва қадимги шарқ таъсирларига бориб такалади.

Ибтидоий жамоадан синфий жамиятга ўтиш даврида маъбудлар ҳақидаги тасаввурлар ўзгаради. Эр. авв. VIII-VII асрларда кўплаб маҳаллий ва айрим умумюнон маъбудларини

тартибга солиш эҳтиёжи ту²илади. Архаик даврда (мил. авв. VIII-VII асрларда) ги диннинг ривожу бу- антропоморфизмдан, яъни инсоннинг илохийлаштиришдан, худоларни ўлмайдиган ва абадий ёш бўлиб турадиган кучли, гўзал кишилар деб тасаввур қилишдан иборат эди.

қулдорлик муносабатларининг шаклланиши ва ижтимоий ахвол Гесиоднинг «Мехнатлар ва кунлар» поэмасида акс эттирилган. Шунингдек, Диний мифология ҳам Гесиод томонидан тартибга солинган шаклдан то антик даврнинг охиригача юнонларнинг тасаввурида асосан мавжуд бўлиб келган. Юнонлар учинчи авлодга оид бош маъбудларнинг макони Олими то²и деб билишган.

Юнонларнинг тасаввурича, олам аввалида Хаосдан иборат бўлган, Ер-Гея ва ер ости олами Тартар ҳам бўлган. Геядан ў²ли Уран-осмон худоси келиб чиққан. Уран билан Геядан титан Кронос ту²илган ва ўз отаси Уранни а²дариб ташлаган.

Булар титанлар- катта худолар экан. Кроноздан Аид, Посейдон, Гестия, Демитра, Гера ва Зеве каби кичик худолар келиб чиққан. Зеве бошчилигида кичик худолар Титанларни а²дариб ташлаб оламни идора қила бошлаганлар. Зеве бош худо, худолар аждоди, чакмоқсочар хисобланган. Унинг хотини Гера- осмон маъбудаси ва никоҳ хомийси бўлган. Посейдон- денгиз худоси, Демитра- хосилдорлик маъмудаси, Гестия – уй-рўз²ор маъбудаси, Аид – ер ости олами худоси хисобланган.

Зевенинг бошидан донишмандлик ва уруш маъбудаси Афина пайдо бўлган; Апполон- рўшнолик ва санъат худоси, Артемида- ой ва ов маъбудаси, Гефест- темирчилик худоси, Афродита- гўзаллик ва севги маъбудаси, Дионис- узум ва мусаллас худоси сифатида эъзозланган. Зевснинг кўп фарзандлари худолар бўлган.

Юнонлар динида тотемизм қолдиқлари бўлган, яъни маъбудларга бирон хайвон ёки куш аталган. Шунингдек, юнонлар иккинчи даражали маъбудларга- Нимфа ва Кентаврларга ҳам топинганлар. Гўёки чакалакзорларда дриадалар, нимфалар, эчкиоёқ сатирлар яшаган; денгизда наядалар ва сирена- аёл бошли кушлар яшаган.

Маъбудларнинг оддий аёллар билан алоқасидан ту²илган ярим худо-қахрамонлар ҳам эъзозланган. Айниқса 12 марта жасорат кўрсатган Геракл- ёвузликни енгувчи образ бўлган.

Юнонистонда худолар шарафига ўтказилган махсус байрамлар фақат диний мазмунга эга бўлмаган, чунки жисмоний тарбия мусобақалари ҳамда мусика, кўшиқ кабилар мазкур байрамларнинг энг муҳим ишлари хисобланган. Юнон шаҳарлари ўз байрамлари, спорт мусобақалари, оракуллари (кохин-валийлари) билан юнон элини бирлаштирувчи марказлар бўлган. Аргосда Гера, Афинада Афина шарафига байрамлар ўтказилган. Олимпиада шаҳрида Зевс шарафига Олимп мусобақалари бўлган.

Юнон олимлари қадимги Миср, Месопотамия ва Кичик Осиё халқларининг билимларидан баҳраманд бўлганлар. қадимги Шарқ фани юнон дунёсида илм-фаннинг ривожланишига таъсир этган. Милоддан аввалги VII-VI асрларда Юнонистонда маданият ва фан ривожланиб Геродот, Демокрит, Пратагор, Гиппократ, Сукрот, Афлотун, Арасту каби олимлар ижод қилганлар.

Милоддан аввалги VI асрда Кичик Осиёдаги Милет шаҳри илм-фан маркази бўлган. Кичик Осиё олимлари Миср ва Месопотамия олимларининг илмий билимларини ривожлантирганлар. Улар табиат ва жамият ходисаларининг сабабларини тушунтиришга ҳаракат қилиб, табиат ва ҳаётнинг ибтидосини сув, ҳаво ёки олов деб фараз қилганлар.

«Тарихнинг отаси» деб ном олган юнонистонлик тарихчи Геродот (мил. ав. V-аср) Миср, Бобил, Сурия, Кичик Осиё ва қора денгиз соҳилидаги мамлакатларга саёҳат қилиб, ўзининг «Тарих» китобида турли халқлар ҳақида маълумотларни ёзиб қолдирган.

Юнон олимларидан бири Демокрит (мил. ав. 460-370 йиллар) «Хамма нарсалар энг майда заррача, атомлардан ташкил топган», – деган фикрни илгари сурган. У фаннинг кўп соҳалари билан шу²улланган.

Кос оролида ту²илган юнон табиби Гиппократ (мил. ав. 460-375 йил) тиббиёт билимларини отаси Гераклитдан ўрганади. У машхур табиб бўлиб, тиббиётнинг барча

масалалари билан шу²улланган ва улу² файласуф ҳам бўлган. У шогирдлари билан бирга 72 китобдан иборат «Гиппократ тўплами» номли тиббий асар ёзиб қолдирган.

Афиналик файласуф Сукрот (мил. авв. 441-399 й.) бирорта китоб ёзмаган. У одам гавжум жойларда шогирдларини ҳақиқатни билишга ундаб, – ҳақиқат баҳс орқали билинади, – деган. Сукрот ўз қарашларида одамларни тенглаштиришга қарши чиққани учун Афина кулдорлик демократияси намояндаларига ёкмаган ва уни ўлимга ҳукм қилишган.

Македония сарой табибининг ўли Арастуни (мил. авв. 384-322 й.) Шарқда «биринчи муаллим» деб атаганлар. У жуда кўп асарлар ёзиб, илмий билимларни алоҳида соҳаларга бўлиб чиққан ва мустақил фанларга бирлаштирган. Арасту Ер коинотининг маркази деб ҳисоблаган. Унинг машҳур асари «Сиёсат»дир.

Юнонистон афсона ва ривоятлар юрти бўлиб, қадимдан адабиёт ривожланган. «Прометей», «Геракл», «Дидал ва Икар», «Аргонавтлар», «Одиссея» ва «Илиада» каби афсона ва достонларда юнонларнинг турмуш тарзи ва тарихи баён қилинган. «Илиада» ва «Одиссея» достонларини мил. авв. VIII асрда яшаган кўр баҳши Гомер яратган эди. Достонларда Троя урушлари хикоя қилинади. Археологлар Гомер достонларига асосланиб қадимги Троя маданиятини топганлар.

Достон ва афсоналар театр учун бой маълумот берган. қадимги Юнон театри мил. авв. VI асрларда қишлоқ хўжалиги хомийси, худо Дионис шарафига ўтказиладиган байрамлар вақтида ижро этиладиган кўшиқлар ва ўйинлар асосида вужудга келган. Юнонлар театрни «катта ёшдагилар мактаби» дейишган.

Театр юнончада «томошалар жойи» деган маънони англатади. Кейинчалик қурилган Юнон театрларига 17-25 минг томошабин жойлашган.

Театр санъатининг ривожини машҳур юнон адиблари ижоди билан уй²ун бўлган. Адиблар афсона ва ривоятлар асосида трагедиялар яратганлар. Трагедия юнончада «эчкилар кўши²и» деган маънони англатади.

Мил. ав. VI-IV асрларда Эсхил, Софокл, Еврипид трагедиялари Аристофан комедияларини театрда томошабинлар мароқ билан кўришган. Эсхилни «трагедия отаси» деб атаганлар. Унинг «Занжирбанд Прометей», «Форслар» трагедиялари, Софоклнинг «Шох Эдип», «Антигона» трагедиялари машҳур бўлган. Софокл 120 дан кўпроқ трагедия ёзган.

Аристофан «Тинчлик», «Суворийлар» деган комедияларида уруш воқеаларини ва ўша даврдаги иллатларни тасвирлаган. Бу ижодкорларни халқ хурмат қилиб Афина театрига хайкалларини ўрнатганлар ва «донишмандлик йўлбошчилари» деб атаганлар.

қадимги юнонларда меъморчилик, хайкалтарошлик ва рассомчилик Крит-Минен даврларида вужудга келиб, кейинги даврларда ривожланади ва мил. ав. V асрда юқори по²онага кўтарилади.

қадимги юнонлар меъморчиликда устунли бинолар қуришликни мисрликлардан ўрганган бўлсада, бу усулни қайта ишлаб учта услуб яратганлар: дорий, ионий, коринф услубидаги бинолар. Улар ибодатхона, театр, сарой ва мажлис биноларига алоҳида эътибор берганлар. Дастлаб бундай бинолар дорий услубида-устунлар тагкурсига эмас, ерга ўрнатилган. Кейинчалик мрамор тошлардан кучли эркак кишининг гавдасига ўхшаш устундан, баъзи устунлар нозик, юқори қисми гажакқайрилма, нақшли услубдаги бинолар қурилиб, аёл гавдасига қиёсланган. Ибодатхоналарнинг баланд пойдеворлари бўлиб, ичи ва ташқариси хайкаллар билан безатилган.

Афина акрополидаги Парфенон, Эрехтейон ибодатхоналари юнон меъморчилигининг нодир асарларидан бўлиб, ҳозиргача сақланиб қолган. Парфенон устунлари дорий услубда бўлсада, тарз-таровати ионийча услубадир. Унинг қаршисидаги Эрехтейон ибодатхонаси соф ионийча услубда, қиз хайкаллар устун вазифасини бажариб, нафис ишланган.

Мил. ав. IV асрда расм бўлган коринфча услубдаги устунлар узунроқ, тагкурсиси ва қоши анча мураккаб бўлиб, аканф ўсимлиги япроқлари билан безатилган. Афина марказида Лисикрат ёдгорлик хайкали шу услубда қурилган.

Юнон хайкалтарошлиги ҳам мил. ав. V-IV асрларда юксак даражада ривожланди. Хайкалтарошлар бу даврда одам гавдасининг ҳаракат қилиб турган ҳолатини тасвирлашни билиб олганлар. Мирон, Поликет, Фидий, Траксителъ, Скопас, Лисини каби хайкалтарошлар яртаган хайкаллар жонли ҳаракатли ҳолатда ишланган.

Юнон рассомчилик санъати намуналари кам сақланиб қолган бўлса-да, асосан кўза, ваза ва сопол идишлар сиртига рассомлар юнонлар ҳаётидан олинган айрим манзараларни ишлаганлар. Мазкур расмлар жозибаси билан диққатни тортади.

Эллинизм даврида (мил. ав. III-II асрлар) маданият хилма-хил бўлиб, асосан илм-фан тараққий этди. Александр Македонский истило қилган ҳудудларга юнон маданияти кириб бориши билан бирга Яқин ва ўрта Шарқ мамлакатлари маданиятига уй²унлашиб, маданият синтези юз берди. Мамлакатларни ўзаро алоқалари кенгайди.

Юнон-Македония ва Эллинлашган маҳаллий зодагонлар орасида умумюнон тили «Койне» (умумий) кенг ёйилди. Янги дунёқараш фалсафий тус олиб космополитизм (дунёфукороси) номи билан машҳур бўлди.

Искандариядаги ва Шарқий ўрта денгиз бўйидаги бошқа шаҳар кутубхоналарида Юнонистон ва Шарқ мамлакатларидан олиб келинган илмий асарлар тўпланган. Искандарияда театр, сарой, гимназиялар ва машҳур Музей бўлган. Музейда расадхона ва улкан кутубхонада 700 мингга яқин қўл ёзма сақланган. Шаҳар олдидаги оролга 140 метр баландликдаги маёқ қурилган. Бу маёқ кемаларнинг гаванга кириш йўлини кўрсатиб турарди.

Эллинизм даврида фанлар тизимига асос солинди. Стратон хизмати билан физика фани пайдо бўлди. Евклид ва Архимед математикани ривожлантирди. Аристрах астрономия соҳасига улкан ҳисса қўшди. Шарқ мамлакатларида юнон меъморлари, хайкалтарошлар, рассомлар нодир асарлар яратганлар. Бироқ, мил. авв. III-II асрларда юнон санъатининг хусусиятлари ўзгарган. Хукмдорлар саройлари коринфча услубдаги устунлар билан қурилган. Тасвирий санъатда одамларнинг ташқи қиёфасини ва ички кечинмаларини кўрсатишга интилиши янгилик эди.

Мавзунинг такрорлаш учун саволлар

1. Архаик маданият деганда нимани тушунасан?
2. Архаик маданиятнинг асосий босқичлари.
3. Архаик маданиятнинг жаҳон маданияти тарихидаги ўрни.
4. Ўзбекистон ҳудудида топилган архаик маданиятнинг асосий намуналари.
5. Архаик маданият даврида одамларнинг олам ва инсон ҳақидаги тасаввурлари.
6. Архаик давридаги анъаналар, удумлар, байрамларнинг хилма-хиллиги сабаблари.
7. Архаик давр маданиятида тасвирий санъат ва бадиий ҳунармандчиликнинг кўринишлари.
8. Ўзбекистон ҳудудида Архаик даврга оид қандай ёдгорликлар топилган.
9. Ўзбекистон ҳудудидаги қандай қадимий динларни ва уларнинг маросимларини биласиз.
10. қадимги Шарқ маданияти вужудга келишининг шарт-шароитлари.
11. қадимги Шарқ ва ғарб маданиятлари ривожланишидаги ўзига хослик нимада?
12. қадимги шарқликларнинг дунёқараш ва тафаккуридаги фарқли жihatлари.
13. қадимги Шарқ ва антик даврда дин ва давлатнинг ўзаро муносабати.
14. қадимги Шарқ ва ғарб маданиятларининг ўзаро мулоқоти ва бир-бирига таъсири

АДАБИЁТЛАР

1. Каримов И.А. Тарихий хотирасиз келажак йўқ. Т., 1998 й.
2. Каримов И.А. Ўзбекистон XXI асрга интилмоқда. Т., 1999 й.
3. Алексеев В.П., История первобытного общества. М.1990 г.
4. Бойназаров Ф. Антиқ дунё, Т. 1983 й.

5. Древние цивилизации. М. 1989 г.
6. Ўзбекистон халқлари тарихи. 1-қисм. Тошкент. 1992 й.
7. Романов В.Н. Историческое развитие культуры. (Проблемы типологии) М. 1991
8. Тайлор Э. Первобытная культура. М., 1992 г.
9. Конрад Н.И. Запад-Восток. М., 1972 г.

Марказий Осиё халқларининг кадимги ва илк урта асрлар маданияти.

Маъруза режаси:

Режа:

1. Марказий Осиёдаги кадимги маданиятнинг узига хос хусусиятлари
2. Марказий Осиё ҳудудидаги илк шаҳарлар маданияти
3. Юнон - Бактрия маданияти.
- 4 Марказий Осиё халқларининг У-УШ асрларда маданияи ҳаёти.

Таянч тушунчалар

Марказий Осиё, Қадимий цивилизация, рухий қувват, субмаданият, зардуштийлик, Авесто, Ахмонийлар, Юнон-Бактрия, меҳроб, солмона, баддавийлик, оромий, Сўғд.

Марказий Осиё маданияти жаҳон маданияти тарихида муҳим ўрин тутди. Унинг ўрта асрлардаги маданиятига бутун дунё аллақачон муносиб баҳо берган. Ҳатто Бактрия, Марғиёна, Сўғд, Парфия, Фарғона, Хоразм, Чоқ халқларининг қадимги маданияти ҳам жаҳонни хайратга солмоқда. Марказий Осиё минтақасининг қадимги маданиятини ўрганиш ўн йиллар илгари бошланган бўлсада, тадқиқотчиларнинг бу маданиятининг ўзига хослиги ва бой мазмуни лол қолдирди. Марказий Осиё маданияти ғарб ва Шарқнинг буюк маданият элементларини бир бутунликда уйғунлаштириб ифодалаган ҳолда ўзига хос индивидуаллик касб этадики, бу хусусият кейинги тараққиёт учун ҳам негиз бўлиб қолади.

И.А. Каримов айтганларидек, – «Модомики, ўз тарихини билган, ундан рухий қувват оладиган халқни енгиб бўлмас экан, биз ҳаққоний тарихимизни тиклашимиз, халқимизни, миллатимизни ана шу тарихимиз билан қуроллантиришимиз зарур. Тарих билан қуроллантириш, яна бир бор қуроллантириш зарур».

Марказий Осиё халқлари маданиятининг вужудга келиши шароитларини белгилашда даставвал, унинг жуғрофий ўрни ва табиий воситаларига эътиборни қаратиш лозим бўлади. Маданиятшунослик ҳар қандай маданиятнинг шаклланишидаги ўзига хос алфозни жой манзараси, иқлими, биосфера омилларининг аҳамияти борлигига алоҳида эътибор беради. Марказий Осиё минтақасининг табиати турли хиллиги билан катта фарқ қилади. Бу ерда серхосил водий ва воҳалар, серсув дарёлар, қакроқ чўллар, дашту адирлар, Памир ва Тангритоғининг баланд музофатлари билан ёнма-ён жойлашган. Бундай хусусият деҳқончилик, чорвадор, тоғда яшовчи қабила ва халқлар ҳўжалик тарзи ва ўзига хос маданиятларининг шаклланиши учун имконият яратди.

«Қадимги цивилизация» деб номланган рисолада Марказий Осиё маданиятининг икки хусусияти кўрсатилади: бир томондан, турли маданиятларнинг ўзаро таъсирида, иккинчи томондан, қадимги цивилизацияларининг бошқа ўчоқлари билан яқин алоқада ривожланиши. Бу хусусиятларни батафсил кузатадиган бўлсак Марказий Осиё маданиятининг шаклланиш жараёнлари яққол намоён бўлади.

Марказий Осиёнинг серхосил водийси, чўл ва дашти, тоғларида яшовчи аҳолининг турмуш шароитидаги фарқлар турли ҳўжаликларнинг эртароқ пайдо бўлиши ўзига хос

маданиятлар шаклланишига олиб келди. Бу жараён яқин кўшинчилик муносабатлари асосида содир бўлиб, қабила ва халқларнинг иқтисодий ва маданий алоқалари туфайли тараққиётнинг эртaroқ бошланишига имкон яратди. Энг қадимги даврлардан дехқончилик, чорвачилик ва тоғ овчи қабилалари ўртасидаги махсулот айирбошлаш Марказий Осиё халқлари иқтисодиётида катта аҳамиятга эга бўлиб, кейинги даврларда ҳам у узок сақланиб қолди. Турмуш тарзи ва хўжалик фаолиятидаги фарқланиш билан бирга минтақа халқларининг этник ва тиллардаги яқинлик жудаям уйғунлашиб кетганлиги қадимги Юнон ва Хитой манбаларида ҳам қайд қилинган. Марказий Осиё халқларининг кучли иқтисодий алоқалари, этник ва тил бирлиги уларнинг бир-биридан айрича яшашига йўл қўймади.

Натижада қадимги Шарқнинг классик маданияти орасида Марказий Осиё Қадимги маданияти ажралиб, ўзига хос кўринишда шаклланади. Дастлаб, бу маданиятда икки хил маданият аралашиб кетади: кўчманчилик ва ибтидоийлик олами ҳамда цивилизация олами; Бу ердаги қадимги маданиятларга хос маданиятларнинг ўзаро мулоқотида акс таъсир кўрсатган «ўзининг бетакрорлиги» ҳақидаги тасаввур шаклланмоқда.

Марказий Осиёнинг ўтроқ дехқончилик ва кўчманчи халқларида анча-мунча фарқлар бўлишига қарамасдан илгаридан яқин муносабатлар ўрнатилган. Диний эътиқодлар, урф-одатлар, фольклор, ахлоқий меъёрлардаги умумийлик маданий умумийлиكنинг шаклланишига олиб келган. Шунинг учун, бундан кейин Марказий Осиёнинг яхлит маданиятини ташкил қилувчи турли субмаданиятлар мавжудлиги ҳақида тўхталиш жоиздир: Қадимги давлатлар суб маданияти (Бақтрия, Суғд, Хоразм, Фарғона, Марғиёна), дашт кўчманчилари-сак, массагет, да-коччилар субмаданияти, Памир ва Тангритоғ қабилаларнинг субмаданияти.

Марказий Осиё маданиятининг ўзига хослигининг иккинчи жихати минтақанинг ўта қулай жуғрофий ўрнашганлиги билан боғлиқ. Минтақа Месопотамия, Хиндистон ва Хитой каби учта буюк Шарқ цивилизацияси билан бевосита чегарадош бўлиб, ғарб цивилизациясига хос бешинчи-Греция ва Рим билан алоқада ривожланган. Бундай алоқаларнинг муқаррарлиги туфайли Марказий Осиё маданияти Шарқ ва ғарб ўртасида воситачилик миссиясини бажаришига сабаб бўлди, яъни иқтисодий соҳаларда энг аввало халқаро савдода ва маданий соҳаларда ҳам Марказий Осиё ғарб ва Шарқ ўртасида боғловчи кўприк вазифасини бажарди. Хусусан, Марказий Осиё ҳудуди орқали буддизм бутун дунёга ёйилди, Хиндистон ва Хитойга эллинистик маданият кўринишлари ўтди, Шарқдан ғарбга ва ғарбдан Шарқга маданий бойликлар (билим, диний ғоя, кашфиёт, бидий асарларнинг) алмашиб туришида Марказий Осиё муҳим воситачи бўлиб хизмат қилади.

Марказий Осиё маданиятининг буюк воситачилик миссияси бошқа маданий қадриятларини янгилаши, ўзлаштириш маҳорати ва қайта ишлаш каби жихатларисиз бўлмас эди. Бу маданият қадимданок янги ходисаларни ўзлаштириш ва мослаштириш маҳоратига эга бўлди. Гарчи, бошқа қадимги Шарқ маданиятларидаги каби Марказий Осиё маданиятида ҳам анъаналар кенг ўрин эгалласада, улар айтарли характер касб этмайди, яъники, узлуксиз маданий янгилашиш ва тараққиёт жараёнига тўсиқ бўлмайди. Шунингдек, анъаналарнинг мустаҳкам ҳукмронлиги тарихий вазиятга ҳам тўсқинлик қилганлигини таъкидлаш керак. Минтақа орқали катта босқинчилик юришлари, халқларнинг кўчишлари юз берган бўлиб, бу Марказий Осиё халқларининг тарихи давомида бир неча бор маданиятни сезиларли ўзгаришларга олиб келди.

Афсуски, кўпгина урушлар Марказий Осиё маданиятининг қадимги тараққиёт даврларининг беҳисоб далилларини йўқ қилди. Археолог қазилма маълумотлар ва ёзма манбалар милоддан аввалги I-минг йиллик бошларида вужудга келган Марказий Осиёнинг илк давлатлари Бақтрия, Суғд ва Хоразм маданияти ҳақида бир оз маълумотлар беради. Милоддан аввалги VIII-VI асрларга оид Афросиёб (Самарқанд), Сурхондарё воҳасидаги Қизилтепа, Қашқадарё воҳасидаги Узунқир, Хоразмдаги Кўзилик қир каби қадимги шаҳарларда ўтказилган тадқиқотлар мураккаб ижтимоий тузилма ва маданиятнинг юқори ривожланганлигини кўрсатади. Бу шаҳарлар мудофа деворлари ва сув таъминотидан

иборат кучли истехком тизимига эга бўлиб, ичида хунармандлар мавзеи жойлашган. Айрим шаҳарларда сарой қолдиқлари қалъалар топилган. Қадимги давлатлар хўжалигининг асосий соҳаси ҳисобланган дехқончилик тараққиётининг даражаси ҳақида кўп тармоқли суғориш тизимининг мавжудлиги бунга далилдир. Марказий Осиё давлатлари Қадимги Шарқ мамлакатлари билан яқин алоқалар ўрнатган. Мидия ва Оссуриянинг сиёсий тарихида фаол иштирок этиб, хунармандчилик буюмлари ва хом ашё билан (ложувардд, олтин, мис билан) савдо сотиқ қилганлар. Бу ҳақда Оссурия ва Қадимги Юнон ёзма манбаларида гапирилади. Хусусан, Бактриянинг йирик шаҳарлари, кўп сонли аҳолиси ҳақида Бактрия шоҳи Оксартнинг афсонавий бойлиги ҳақида Ктесий Книдский (Мил. авв. V-IV асрлар) ёзиб қолдирган.

Кўчманчи массагетларнинг удуми ва турмуш тарзи ҳақида машҳур қадимги Юнон тарихчиси Геродот (мил. ав. V аср) ёзиб қолдирган. У массагетларнинг ҳарбий қуроллари (камон-ёйи, найзаси, ойболтаси) да олтиндан безак сифатида, мисдан қурол ва совут учун кенг фойдаланишини таъкидлайди. Геродотнинг ёзишича, массагетлар ягона маъбуд қуёшга топиниб, отни қурбонлик қилганлар.

Қадимги Марказий Осиё халқларининг маънавий маданияти ҳақидаги билимларнинг бебаҳо манбаси «Авесто» ҳисобланган. «Авесто» сўзининг мазмуни умумий изохга эга эмас., кўпинча «Асосий матн» сифатида таржима қилинади. «Авесто» дунёдаги энг қадимги динлардан бўлган зардуштийлик тарафдорлари учун муқаддас калима ҳисобланиб, пайғамбар Зардушт тўпланганларга ундан ваъз ўқиган. Унинг ҳаёти даври мил. ав. IX-VI асрлар атрофида дейилади. «Авесто» ва унинг бошқа матнларининг тўпланиши кўп асрлар давомида амалга оширилган. «Авесто»нинг энг қадимги матнлари мил. ав. II- мингинчи йилларга таалукли, «Авесто»нинг миллодий VII асрга тегишли бўлган тўплами турли мазмундаги 21 китобдан иборат бўлиб, унда ўша даврнинг барча билимлари жамланган. Зардуштийлик анъаналарига кўра бу ёдгорлик Эзгулик ва Ёруғлик худоси Ахурамазданинг Заратустрага ваҳийси ҳисобланади. Бироқ, унда қадимги мифологик тасаввурлар, мифларнинг кенг тарқалиши, қахрамонлик эпик ривоятларидан парчалар ҳам тасвирланади. Шунингдек диний йўл-йўриқ «пайғамбар давридан» кейин зардуштийликнинг ривожланган «эътикод рамзи» юзага келди. ҳозиргача «Авесто»нинг айрим қисмлари, 4 китоби сақланиб қолган:

1. Видевдат- «Девларга қарши қонунлар», бу китобда асосан зардушт ва Ахурамазда ўртасида суҳбат, йўл-йўриқ ва кўрсатмалар мазмунида бўлиб, зулмат ва ёвузлик худоси Ахримани бошқарувчи ёмонлик кучларини қайтариш ҳақида.

2. Виспрат- «хамма ҳукмронлар», бу китобда ибодат намозлари тўпланган.

3. Ясна- «Ибодат», «Маросим» китоби худоларга сиғиниш ва мурожаатдан иборат. Яснадаги «Тот»лар номли 17 боб зардуштнинг муқаддас кўшиқларидир.

4. Яшт- «Қадрлаш», «Хамду сано» китоби-худоларни шарафловчи қадимги гимнлар ва эзгулик худоларига ёвузликка қарши кураш ёрдам берувчи кучлар ҳақида. Бундан ташқари, «Авесто» мажмуида «Кичик Авесто» ҳам мансуб, у авесто тилида ёзилган бўлиб, ибодат калималари жойлашган.

Кўпчилик олимлар Зардушт юксак ахлоқий идеалдаги ва ишонтирувчи фикрлари билан биринчи ҳақ пайғамбар эканлигини таъкидлайдилар. Зардушт таълимотига мувофиқ барча қуруқликнинг ўзгармас ибтидоси Арта бўлиб, «Авесто»да ҳақиқат, олов рух дейилади. Ахурамазда тартибни сақловчи осмон худоси ёруғлик ва эзгулик ҳисобланган (охура-хўшайиш, эга; мазда-идрокли, билимдон). Ахурамазданинг ўғли -Атар (олов), унинг ватани булутлардек қуриган сувлар, унинг макони-худудсиз ёғду. Охурамазда 6 та руҳни-ёрдамчиларни яратди (амеша спента): эзгу ақл, яхши тартиб, лаёқатли қудрат, олижаноб мўминлик, соғломлик ва боқийлик. Унга Ахриманинг зулмат қўшини-девлар, урушлар тимсоли, очлик, қассаллик, адоват ва бошқа ёвуз кучлар қарама-қарши туради. Олам ва барча инсоният ҳаётининг асосида эзгулик ва ёвузлик ўртасидаги азалий кураш ётади.

Зардушт таълимотининг улуғлиги шундаки, у ҳар бир кишига танлаш имконини беради. Ҳар ким ҳам Ёвузликни йўқ этиш ва Эзгуликнинг ҳукмрон бўлишида иштирок этиши мумкин, бу ишда барча бир хилда тенгдир. Шу тариқа ерда илгари бўлмаган жаннат -олтин аср тикланади. Унда совуқ, ҳам жазирама ҳам, қарилик ҳам, ўлим ҳам бўлмайди.

Ёвузлик билан курашда ҳар бир кишининг асосий қуролли меҳнат бўлган. Зардуштийлик ахлоқи кишидан камтарин ва ҳалол меҳнаткаш дехқоннинг барча мажбуриятларини бажаришни талаб қилган (Ким ғалла экса, у ҳақиқат тарқатади. Видевдат китобининг «Дехқончилик фазилати ҳақида» бобидан). Фикр, сўз ва ишда тақводорлик, ишчанлик, ҳалоллик, ҳолислик юксак ахлоқнинг асосий талабалари сифатида кўтарилади. «Ясна» китобида зардуштийликнинг эътиқод рамзи ҳақида дейиладики: «Қасам эзгу фикрни, эзгу сўзни, эзгу фаолият мажбуриятларини бажаришни талаб қилади».

Зардуштийликда биринчи бўлиб эсхаталогик таълимот яратилган, бунга мувофиқ жаҳон тарихи 12 минг йилни ташкил қилади. Бу муддат тугаши билан эзгулик ва ёвузлик кучларининг ҳал қилувчи ёвузлик жанги бошланади. Бутун оламни эриган металл оқими йўқ қилади, бироқ ҳалоскор Саошьянт ҳалок бўлган дунёни ва барча марҳумларни тирилтиради, барча гуноҳкорларни дўзахдан чиқариб Охурумазданинг идеал ҳукмронлигида абадий ҳаёт кечиради. Шу тариқа зардуштийликда биринчи бўлиб охираатдаги жазо, марҳумларнинг тирилиши сўроқ қуни ғояси шаклланади. Бу ғоялар Доро I нинг Бехустун ёзувида ва Ксеркснинг Персеполдаги ёзувида ҳам қайд қилинади. Зардуштийлик Марказий ва Олд Осиё ҳудудларида минг йиллар давомида ҳукмрон дин бўлиб келди ва шубҳасиз, бу дин христианлик ва ислом каби жаҳон динларининг шаклланишида катта ўрин тутди. Илмий-тарихий, амалий-дидактик қимматга эга бўлган, ушбу йилда 2700 йиллиги нишонланадиган буюк меросимиз «Авесто»нинг бутун маъно моҳияти Инсон тақдири, унинг Истиқболига қаратилган. Жумладан, Тангрига илтижо ва мурожаатларда шундай дейилади: «Ахурамазда яратган яхшилик моясига, соғлом, ақл-хуши тетик фарзандларга, жасур, доно, турли тиллар биладиган ўғил-қизларга, узоқни кўра биладиган, юртни бало-қазолардан ҳимоя эта оладиган ўғлонлар, яхши келажак, порлоқ ҳаётни равшан кўз билан кўра оладиган поктейнат авлодларга олқишлар бўлсин»¹².

Марказий Осиё цивилизацияси ва маданиятининг мустақил ривожланиши Эрон ахмонийлари томонидан биринчи йирик босқинчилик туфайли тўхтаб қолди. Суғд, Бактрия, Хоразм мил. ав. VI-IV асрларда Ахмонийлар давлати таркибига кирган. Бу империя таркибига кириши, ягона бошқарув, қонунчилик, пул тизимининг ўрнатилиши, оромий ёзувнинг умум давлат миқёсда қўлланилиши. Марказий Осиё халқларининг маданиятига сезиларли таъсир кўрсатади. Ахмонийлар даврида халқаро савдонинг ривожланиши учун қулай шароитнинг вужудга келиши Марказий Осиё шаҳарларининг тараққиётига муайян имконият яратди. Ахмонийлар ҳукмронлигида мамлакатларга сайёҳлар ва олимлар бориши мумкин бўлди. Худди шу даврда Шарқ мамлакатларига Геродот, Демокрит ва бошқалар саёҳат қилган. Ахмонийлар империясидаги йирик шаҳарлар- Суза, Персепол, Мемфис, Ниппур, Бобилда турли жойлардан хусусан, Хоразм, Бактрия, Суғддан чиққан кишилар, сакларнинг ҳарбий аҳолиси яшаган.

Ўз навбатда мил. ав. V асрда Окс дарёсининг ўнг соҳилида Милетлик Юнонларнинг манзилгоҳи ташкил топади. Шу тариқа Ахмонийлар империяси таркибида Марказий Осиё халқлари форслар, мидияликлар, бобилликлар, мисрликлар, юнонлар, хиндлар билан яқин муносабатда бўлиш, маданиятининг ҳам ўзаро таъсирига имкон яратди.

Ахмонийлар империяси маданияти ҳам кўпгина мамлакат халқлари яратган илмий билимлар, диний эътиқодлар, санъат ютуқларининг синтези ҳисобланади. Бу маданиятга Марказий Осиё халқлари ҳам ўзининг хиссасини қўшган. Зардуштийлик Ахмонийларнинг давлат дини сифатида қабул қилиниши билан бирга ғарбга ҳам кенг ёйила бошлади. Ахмонийлар санъатининг Суза ва Персеполдаги улкан ёдгорлиги қурилишига Марказий Осиё минтақасидан кўплаб хом ашё келтирилган. Саройлар қурилишига Бактриядан олтин, Суғдан ложувард ва қимматли тошлар, Хоразмдан феруза олиб борилган. 1877 йилда Тожикистоннинг Жанубидан топилган Амударё ҳазинаси маданий синтезнинг ёрқин мисолидир, ҳазинада, Эрон ва Бактрияда тайёрланган жихозлар-бежирим олтин аравача, қанотли иккита курғий шакли туширилган билакузук ҳамда даштликларга хос «Хайвон шакли» битилган жихозлар мавжуд. Марказий Осиё халқларининг маданият

муносабатлари жуда кенгайди, шунингдек, маданий қадриятларнинг бойиши ва турли маданиятларнинг ўзаро таъсири жараёни эса ўз маданиятларини жуда тез ривожланиши ва бойишига ижобий таъсир кўрсатди.

Ахмонийлар империяси ва Марказий Осиё ерлари юнон-македонлар томонидан босиб олинган Марказий Осиё маданиятига эллинизм элементлари кириб келди. Ахмонийлар салтанатини емириб ташлаган Юнон-Бактрия босқини Марказий Осиё минтақасини, хусусан суғд маданиятини айлантирди. Илло, Александр Макдуний сипохиларига ҳеч ерда Марказий Осиёдагидек қаршилик кўрсатилмаган бўлса керак. Озодлик ҳаракатини бешавқат махв этган Макдуний ерли аҳолининг қўмагига мухтожлигини сеза бошлади. Вакт ўтиши билан у онгли тарзда барча этник тўсиқларни олиб ташлашга, ўз Салтанати ҳудудида турли ҳарқларни қоришиб кетиши ҳамда ягона маданият ва тил бирлигини қарор топдиришга уринди. Шу мақсадда Макдуний ўз саройида Шарқ удумлари ва либосларини жорий этди, турли этник гуруҳ вакилларининг никоҳларини кенг йўлга қўйди, ўз армиясига Бактриялик ва суғдлик қисмларни киритди, 30 мингдан ортиқ ўғил-болаларга юнонча тарбия беришга ҳукм этди. Шундай қилиб Александр Макдуний Марказий Осиё маданиятининг эллиништиришни бошлаб берди. Эллинистик жараён салавийлар давлатидан мустақил бўлган Парфия ва Юнон-бактрияда ўзининг юқори ривож билан ажралиб туради. Юнон-Бактрия давлатида юнонлар ва маҳаллий маданиятларнинг синтези қисқа вақтда ўзининг ижобий натижаларини берди, шаҳарлар сони тез суратда ўсди, деҳқончилик, чорвачилик, айниқса ҳунармандчилик ривожланди. Марказий Осиё минтақаси Буюк ипак йўли бўйлаб ўтган халқаро савдонинг маркази сифатида ўта муҳим ўрин тутади. Диодотдан Галпокигача бўлга юнон-Бактрия подшолари даврида юксак бадий савияда олтин, қумуш ва мисдан тайёрланган турли қийматдаги тангалар (драхма, обол, дихалка, халка) зарб этилди. Товар-пул муносабатларини ўсишида Бактрия шохларининг ўз пулларини зарб қилиши халқаро савдонинг ривожига ижобий таъсир қилиш билан бирга, юксак бадий даражаси билан ҳам ажралиб туради.

Юнон-Бактрия даврида Ойхонум (Шим. Афғонистон), Саксаноҳур ва Тахтисангин (Тожикистон), Далварзин тепа, Ёрқўрғон, Афросиёб Талибарзи (Ўзбекистон) каби шаҳарлар қурилди. Юнон ҳарбий манзилгоҳлари аҳолисининг турмуш тарзи ва маданиятини акс эттирувчи эллинистик услублар Юнон-Бактрия шаҳарларда очиб ўрганилди. Иншоатлар тош, хом ва пишиқ ғиштдан тикланган. Устунлар коринф усулида ишланган. Сарой ва ибодат мажмуалари, гимназия, театр бинолари очиб текширилганда устунлар аттик базалтлар, акант япроқлари, пальметаллар, чети нақшланган черепица-антификслар сингари унсурланган фойдаланган ҳолда қўрилган. Маҳаллий зодагонларнинг эллинистикдиди монументал ва ихчам хайкалтарошликни ривожланишига тўртки берди. Теракт хайкалчалар ва турли муҳрлардаги образларнинг миқёси кенг. Унда ҳосилдорлик ҳудоси Анахит, юнонларнинг бош ва маҳаллий ҳудолари, фантастик ва реал хайвонларнинг тимсоллари ифодаланган. Хайкалтарошлик санъати намуналари кам сақланиб қолганлигига қарамай, зарб этилган юнон-бактрия тангаларининг орқа томонида машҳур юнон санъаткорларининг расми тушурилганлиги бу ерда юнон хайкалтарошлиги илми таъсири қучли бўлганлигини билдиради. Тахти Сангинда Окс дарёсининг ҳудоси Марсиянинг бронза ҳаёкалчаси қўйилган Мехроб топилди. Антик дунёнинг Марказий Осиёга кириб келган хайкалтарошлик санъати қушонлар даврида янада раванқ топди.

Юнон-Бактрия подшолигида театр санъати ва мусиқани ривожланганлиги тўғрисида маълумотлар мавжуд. Бактрия саройларида юнонистонлик актерлар, мусиқачи ва раққосларнинг гуруҳлари сақланган. Айниқса, юнон халқ театрининг «маскарс», «мим» сингари турлари кенг ёйилган. Уларни классик трагедия ва комедиялардан фарқи белгиланган матн бўлмаган, ёки матнсиз чиқилган, лекин у юнон тилини билмаган маҳаллий аҳолига тушунарли бўлган. Актерлар шароит, томошабинларнинг руҳиятига кўра матнларни ўзгартирганлар-мусохаба, ҳазил-мутойиба, ҳажв, хикоя, қўшиқ усулларида ижро этганлар. Рақс, мусиқа, кўзбўямачилик ва акрабатик машқлар театр ижрочилигининг муҳим элементлари бўлган. ҳукмдорлар ҳомийлик кўрсатган маҳаллий актерлар ҳам

шаклланган; «Масхарабоз» Миллий театрнинг –«Масхарабоз» намунасида ҳаммон эллинистик белгилар сақланиб қолган.

Юнон-Бақтрия маданияти синкретизми (қоришиқлиги) турли тилларни ёнма-ён фаолият кўрсатиши, ҳар хил ёзувлар тизими ва динларнинг ўзаро сингишиб кетишида ҳам кўринади. Эрамиздан аввалги III-II асрларда оромий, юнон-бақтрия ёзувлари кенг ишлатилган, кейингиси юнон алфавити асосида унга битта ҳарф қўшиб (жаъми 25 та ҳарф) бақтрия ёзуви вужудга келган зардуштийлик ҳукмрон дин сифатида сақлансада аҳолини юнон ҳудолари тимсолларигасиғиниш аломатлари пайдо бўлган. Маҳаллий аҳоли назарида Олимп ҳудоларининг образлари билан зардуштийлик ҳудоларининг тимсоллари-Зевс ва Ахурамазда, Апполон, Чешос ва Митра, Афодита ва Апахит образлари уйғунлашиб кетди. Агар ерли аҳоли ўртасида Афина, Геракл, Ника, Дионис тимсолларига сиғиниш қанчалик тарқалса, Юнонистонда митра, Окса (Окшо-Амударё), Буюк онага сиғиниш шунча тарқалди. Буни Ойхоним, Тахти Санган манзилгоҳларидан топилган-тасвир мазмунида юнонча ва маҳаллий анъаналар ифодаланган манъат ёдгорликларида ҳам кўриш мумкин. Юнон-Бақтрия маданияти одатда Шарқ эллинистик маданияти деб таъкидланади. Агар эллинистик маданиятга юнон ва Шарқ маданияти уйғунлиги ҳос деб характерланса, марказий Осиё маданиятида маҳаллий ўзига ҳослик, Шарқона бетакрорлик устивордир. Айни шу негизда юнон маданияти қадриятларини ўзига сингдирган маданият асосида кейинги даврлар маданияти янада ривожланиди.

Бунда Хоразм маданиятини алоҳида таъкидлаш лозим. Шу минтақа суғориладиган деҳқончилик, шаҳар маданияти шаклланган энг қадимги манзилгоҳлардан бўлиб, бу ерда Ўзбекистон ҳудудидаги қадимги (Эрамиздан аввалги VII-VI асрларда) давлат асосланган. Хоразм (Эрамиздан аввалги IV асрларда) Александр Мақдуний босқинига қадар Ахмонийлар истилосидан озод бўлган давлат, хоразмийлар Хиндистон, Хитой, Яқин Шарқ ва Европа Шарқи билан қизғин савдо алоқаларини олиб борганлар ва ўзларининг ҳунармандчилик буюмлари билан донг таратганлар. Тарихий солномаларда хоразмликларни тадбиркорлиги, иштиёқмандлиги қайд этилиб, уларни «илм сохиблари» деб атаганлар.

Канал, қалъа, кўпқаватли саройлар, қуриш нафақат амалий малакани, балки мураккаб ҳисоб-китоб ва ўлчовларни ҳам талаб қилар эди. (мовий йўл кўрсаткичларидан фойдаланишни билмай дашт-сахролардан ўтиб бўлмасдан. Хоразмликлар эр. I асрдан VIII асригача ўзлари фойдаланган махсус тақвим тизимини яратдилар. Бу тақвим Ал-Берунийнинг «Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар» асарида муфассал тавсифланган. Унинг маълумотларини археолог томонидан топилган, III асрга оид асл нусха ҳужжатлар ҳам тасдиқлайди. Берунийнинг маълумотига кўра, хоразмликлар мустақил астрономик кузатишлар олиб борганлар, осмоннинг юлдузлар харитасини яхши билганлар. Бинобарин, кўпқилинган қалъада обсерваториянинг қадимийлиги (Эр. ав. III-II асрлар шубҳасиздир. Доира шаклидаги, дастлабки диаметри 42 метрли бу бино кейинчалик 8 та мустаҳкам минорага эга бўлган деворлар билан ўралиб, диаметри 80 метрни ташкил этган. Икки қавватли марказий бино деворининг қалинлиги 7 метр бўлган. Олимларнинг тадқиқотларига кўра Қўйқурилган қалъа астрономик кузатиш, изланишлар олиб борилган илм қароргоҳи бўлган. Бинони ноёб қурилиш тизими, хоналарни мақсадга мувофиқ жойланишига кўра уни «Хоразм Стоунхенжи» деб аташ мумкин. Хоразм маданиятининг ўзига ҳос ривожланиши кейинги даврларда ҳам давом этди. 2000 йиллар муқаддан Марказий Осиё, Шимолий Хиндистон, Покистон ва Шарқий Эрон ва ягона давлат ҳудудини ташкил этган. Қудратли Кушонлар империяси Орол денгизи бўйларида Хинд океанигача ястланиб, ўша даврнинг бошқа уч буюк давлати- Рим, Парфия ва Ханлар Хитойи билан бирга бир қаторда турди. Кушонлар империяси даври Шарқ ва Жаҳон маданияти ривожиди янги даврни ташкил этди. Кушон маданиятида қадимги Шарқ типигадаги минтақавий цивилизация билан эллинизм маданияти анъаналари, Хиндистон маънавий ҳаётининг нозик қирралари билан Осиё кенгликларидаги даштликлар олиб келган ўзига ҳос услублар ижодий уйғунлашиб кетган эди.

Кушон салтанатининг дастлабки манзил марказини Бактрия ташкил этди. Иқтисодиёт асоси дехқончилик бўлиб, мураккаб ирригация ва йирик суғориш иншоотлари барпо этилди. Хунармандчилик ва савдо-сотиқнинг жадал ривожланиши шаҳарларни гуркираб ривожланишига, ғиштлардан бино этилган қалъа ва Саройларни қурилишига олиб келди. Бу пайтда ғарб мамлакатлари, хусусан Рим империясининг шарқий вилоятлари билан савдо алоқалари биринчи ўринга чиқди. Кушон подшоларининг тангалари Киев яқинида, Эфиопия, Скандинавия ва Рим империяси шаҳарларидан топилган. Савдо кўприкликдаги йўллар ва Хиндистоннинг ғарбидаги порт-денгиз орқали олиб борилган. Бу йўллардан хилма-хил буюмлар, жумладан Римга қандолат, қимматбаҳо тошлар, фил суяги, гуруч, зебу-зийнат ва жихозлар элитилган. Хитойдан шох ва тери буюмлар, Римдан тўқимачилик махсулотлари, кийимлар, ойна, қимматбаҳо металллар, турли винолар шу йўл орқали олиб ўтилган. Римнинг кўп миқдордаги олтин ва кумуш тангалари алоқага киритилган. ўша даврдаёқ сотиқнинг ушбу йирик халқаро артерияси «Буюк ипак йўли» деб ном олди.

Маданий юксалишнинг Кушон даври (Эр. I-IV асрлари) диний тизимларнинг ёнма-ён яшаши билан характерланади. Бунга маълум маънода кушон подшолари, айниқса Конишка ва Кунишка томонидан диний ақидаларга нисбатан сабр-қаноат ва ишонч-мурувват билан ёндошилганлиги имконият яратди. Канишка зарб этдирган тангаларда индуc, зардўшт, эллинлар худоларининг номи ва тасвирлари туширилган. Адолатгўй Митра ва хосилдорлик худоси Ордохши қудратли Вретрагна билан индусларни Шива, Буддасини, Гешос, Селена, Сфаписларни кўриш мумкин. Буддизм давлат дини маконига эга бўлишига қарамай, Кушон империяси худудида зардўштлик, жайнизм, шиваизм, манихейлик, олимп худоларига сиғиниш кенг тарқалган эди. Буддизмнинг тарқалиши маҳаллий дин ва санъатларнинг тугатилишини англатмайди. Билакс, буддавийликни Бақтриядаги ихлосманд тарғиботчилари будда матнларини шунчаки ўзлаштириб, уни санскритдан таржимаси билан кифояланмай, уларни ўзларига талқин этдилар, унга қайта ишлов бердилар.

Марказий Осиё буддавийликни бутун Осиё-Хитой, Япония, Кореяга тарқалиш манзилгоҳини ташкил этди. Кушонлар даврида ёзувнинг турли тизимлари амал қилди. Арамей ёзуви асосида кушон-бактрия алфавити, суғд ва хоразм ёзуви ривожланди: Сурхк Қоталда (Афғонистон) юнон алфас вотидаги кушон ёзуви топилган. Термиздаги Қоратепа, Фаёзтепадан хиндларнинг Брахма, Кхоратшха ёзувларидаги битиклар топилди. Кампиртепа эса (Сурхандарё) Марказий Осиёдаги энг қадимий, ноёб қўлёзма (Эрам. авв. II асрнинг 1 ярми) папирусдаги битик топилди.

Асримизнинг бошида Буюк Хитой девори минораларидан бирида топилган «кўхна сўғд ёзуви» алоҳида қизиқиш уйғотади. Ёзув эрамизни 312-313 йилларида битилган бўлиб, унда Хитойдаги сўғд савдогарларининг фаолияти ҳақида маълумотлар берилган.

Кушонлар санъати кўшни мамлакатлар ва халқлар санъатларига таъсир кўрсатувчи намуналарни яратди. Эр. I-IV асрлардаги бадиий маданиятнинг асосий хусусияти Осиёга оламни англашга эллинистик таъсирни тафаккур тарозисидан ўтказишдир. Халчаён (Эр. авв. I-э.. ни I асрлари) –Кушон санъатининг илк ёдгорликларидан бири бўлиб ундан топилган асарларда кўпроқ ҳукмдор Герой Санат улуғланган. Қабулхона деворларининг юқори қисмидан ўрин олган лойдан ишланган хайкаллар мажмуида ҳукмдор ва аъёнлари тасвирланган. Хайкал образлари ифодали бўлиб, унда тасвирланаётган образларнинг индивидуал белгилари кўзга ташланиб туради. Унда тантанавор руҳдаги қабул маросими ва жанг лавҳалари акс эттирилган. Марказда подшо хонадони ва унинг илохий хомийлари-Афина, Геракл, Ники образлари гавдаланган. Далварзинтепада топилган машҳур «шахзоданинг боши» ҳамда тупроққалъа хайкалларида эллинистик анъаналарнинг кучли таъсири сезилади. Подшолар залида эса эркак ва аёлларнинг монументал фигуралари қўйилган, подшо найза тутган жангчилари даврасида, зиёфат ва буғилар ови кўринишида тасвирланган.

Диний мазмундаги санъат асарлари ўзининг ранг-баранглиги билан ажралиб туради. Далварзинтепадаги икки ибодатхонадан топилган тасвирий санъат намуналарида қадим ибодат тимсоли буюк она худо образи ифодаланган. Кўхна Термиздаги Қоратепа,

Фаёзтепадаги эхромларини буддага дахлдор ёдгорликлар беаб турибди. Ушбу асарларда Шимолий-ғарбий Хиндистонга хос «гандхара услуби» устуворлик қилсада, унда маҳаллий санъат усталарининг юнон санъати анъаналари таъсирида ижод қилганлиги сезилиб туради. Бактрия-Будда услубидаги буюк ижод намунаси Айритом шаҳридаги, эрамизнинг II асрига оид будда мажмуи безаклари бўлиб унда турли этник типдаги образлар галереяси берилган.

Кушон санъати Кушон империясидан кейин ҳам ана шу замонлар турли эллардаги, жумладан, Марказий Осиё, Хиндистон ва Хитойлик санъат усталари ва ижодкорларини руҳлантириб келди. Кушон санъати анъаналари ифодаси Хиндистондаги Гупта давлатига хос хайкаллар, Суғддаги бўртма тасвир ва безаклар (Панжикент, Вурахива, Афросиёб), Шарқий Туркистон топилмаларида бир-биридан фарқланади.

Шундай қилиб қадимги Марказий Осиё маданияти тараққиёти мобайнида ўзига хос анъана ва ютуқларни сақлабгина қолмасдан, улкан минтақада умумий қадриятларни вужудга келиши, Яқин ва Ўрта Шарқ мамлакатлари билан маданий алоқа муносабатларини ривожлантиришга имконият яратиб маданий юксалишни янги сифат босқичига кўтарди. Қадимги Марказий Осиё маданиятининг ривож нуқтаси бўлган Кушонлар маданияти ҳудудий ва мазмун жихатидан айро олинган маданият эмас эди. У ўзида Шарқ, Марказий Осиё, Антик дунё ва хинд маданиятлари ютуқларини ўзида мужассам этиб, Шарқ ва Жаҳон халқлари маданиятини яна раванқ топишига асос бўлди.

Марказий Осиё антик бадиий маданиятининг муҳим услубий хусусиятини санъатлар синтези ташкил этган: хайкалтарошлик, тасвирий санъат, нақш бунда умумий меъморчилик расамадига- ва унинг ритмига бўйсунган ҳолда меъморчилик билан яхлитда намоён бўлади. Бу синтез Кушонлар даврида ҳам маҳаллий маданиятда ўз таъсирини сақлаб қолди. Кушонлар даври Марказий Осиё, Афғонистон, Покистон ва Хиндистон халқлари тарихидагина эмас, балки бутун дунё маданиятининг тараққиётида алоҳида ўрин эгаллайди. Турли халқлар маданиятининг чатишиши натижасида бу ерда ўзига хос янги маданият шаклланди, шу билан бирга кейинги асрлар маданиятининг тараққиётига замин бўлиб хизмат қилди. Шарқ ва ғарб маданиятининг ўзаро таъсири янги тарихий босқичга қадам қўйди. Эллин маданиятининг анъаналари Кушонлар даврида ижодий жихатдан қайта шаклланди ва янгича талқин қилина бошлади.

Кушонлар империяси даврида (I-III асрлар) Марказий Осиёда суғорма дехқончилик, хунармандлик, шаҳарсозлик, савдо-сотиқ ва иқтисодий алоқалар раванқ топди. Бунга Кушон-Бактрия ёзувлари, брахма ва кхарошхи хинд алифбосидаги ёзувлар, кушон тангалари гувоҳлик беради. Буддизм диннинг расмий даражаси будда ибодатхоналарининг ўша замон санъати билан безатилишида намоён бўлади. Термиз яқинидаги Айритомдан топилган ибодатхона ташқи девори пештоқларига сарғишроқ тошлардан хайкаллар ўрнатилган. Бино ичида ғиштдан ишланган «Будда» хайкалининг қолдиқлари топилган. хайкалларнинг ишланиш услуби, кийими, мусиқа асбоблари Хиндистон, Ўрта Осиё, Юнонистон маданиятларининг ўзаро таъсирида ривожланганлигидан далолат беради. Бунга Хоразм, Фарғона, Суғд, Парфиядан топилган турли хил буюмлар, маданий обидалар, топилмалар тимсолида ҳам кўрсатиш мумкин. Кушонлар даврида шаҳарлар қурилиши кенг ривожланди. Шаҳарлар қалин деворлар билан ўралиб, ичида арк ва аркнинг атрофида ҳар хил бинолар қад кўтарган Сопол идишлар ниҳоятда нафис ва жарангдорлиги ҳамда хилма-хиллиги билан ажралиб турган. Амалий санъат кенг тараққий этган. Зеб-зийнат буюмлари меҳнат ва жанг қуролилари яшаш, мато тўқиш ривожланган. Умуман, Кушонлар даври маданияти Марказий Осиёнинг энг чўққиси ҳисобланиб, маълум ҳудуд ва замон билан чегараланмайди. Бу маданият Олд Осиё, Марказий Осиё, Антик ва Хинд маданиятлари ютуқларини ўзида жамлаб, қўллаб Шарқ халқларининг ўрта асрдаги маданияти ривожини учун асос бўлди ва жаҳон маданияти тарихида ўчмас из қолдирди.

Мавзуни такрорлаш бўйича саволлар

1. Марказий Осиё ҳудудида қандай қадимги халқлар яшаган ва давлатлар мавжуд бўлган.

2. Марказий Осиё маданиятининг тарихий ўзига хослиги.
3. Марказий Осиё маданиятининг характерли белгиларини айтиб беринг.
4. Қадимги Бактрия, Хоразм, Суғд давлатлари маданиятини тавсифланг.
5. Марказий Осиё маданияти ривожда Зардуштийлик ва «Авесто»нинг роли ва ўрни.
6. Марказий Осиёда маданиятларнинг ўзаро бир-бирига таъсир жараёнини изохланг.
7. Ўзбекистон ҳудудида қадимги даврга оид қандай ноёб ёдгорликлар топилган.
8. Қадимги даврда ёзув илм ва фанни ривожланганлигини кўрсатувчи қандай маълумотлар мавжуд.
9. Буюк ипак йўлини Марказий Осиё маданияти ривождаги роли.
10. Жаҳон маданияти ривожланишида Марказий Осиё маданиятининг роли.

АДАБИЁТЛАР

1. Каримов И.А. Маънавият юксалиш йўлида. Т., 1998 й.
2. Каримов И.А. Тарихий хотирасиз келажак йўқ. Т., 1998 й.
3. Древние цивилизации. М., 1989 г.
4. Ўзбекистон халқлари тарихи. Т., 1992 й.
5. Камалова Д.М. Узбекская художественная культура. Т., 1995 г.
6. Культура и искусство Древнего Узбекистана Каталог выставки. М, 1991г.
7. Пугаченкова Г.А. Шедевры Средней Азии. М., 1986 г.
8. Пугаченкова Г., Ремпель Л. Очерки искусство Средний Азии. М, 1982г.
9. Пугаченкова Г., Ремпель Л. История искусство Узбекистана., 1965г.
10. Пугаченкова Г., Ртвеладзе Э. Северная-Бактрия-Тохаристан, Т., 1990 г.
11. Ўзбекистон тарихи ва маданияти. Т., 1992 г.

4-МАВЗУ «ДИНИЙ МАДАНИЯТ»

Маъруза режаси:

Режа:

1. "Диний маданият" тушунчаси.
 2. Ислом маданиятининг шаклланиши ва унинг асосий йуналишлари.
 3. Урта асрларда Европа халқлари маданиятининг шаклланиши ва унинг хусусияти.
1. Шарқ ва ғарб мамлакатларининг ўрта асрлар маданиятида диннинг устуворлиги.
 2. Шарқ ва ғарб диний маданиятининг ўзига хос хусусиятлари.
 3. Диний маданиятлардаги ютуқлар ва уларнинг жаҳон маданиятидаги ўрни.

Таянч тушунчалар

Диний маданият, ақлий-мантикий тафаккур, ибодатхона, иерархия, вассал, илоҳиёт, ақида, тахайюл, мадраса, расатхона.

VI-XVI асрлар даври тарих фанида ўрта асрлар дейилиб, қадимги ва анъанавий маданиятлар ўртасидаги даврни билдиради. Бу давр маданиятида мифологик тафаккур ва анъаналарнинг кучли таъсири ҳамда янги даврнинг техноген маданиятидаги ақлий-мантикий тафаккур, илмнинг амалий хусусиятлари сезилади. Араб халифалиги ва Европа мамлакатлари ўрта асрлар маданиятидаги хусусиятни ислом ва христианлик белгилайди. ўрта асрлар маданиятининг шаклланиш қиёфасини ислом ва христианлик белгилаши билан бирга, уларнинг ўзи ҳам мифологик тушунчалар асосида шаклланиб, анъанавий маданиятнинг кўплаб жихатларини ўзлаштирди, ўз навбатида ўрта асрлар маданияти негизида кейинги даврлар маданиятининг шаклланиши учун янги маданият куртаклари ва

янгича тафаккур тарзи вужудга келди. Яна шуни ҳам инкор қилмаслик керакки, ўрта асрларда ўзининг тафаккур тарзи ва дунёқараши жихатидан ўтмишда ва кейинги даврларда вужудга келган диний маданиятдан кескин фарқ қилувчи диний маданият яратилди.

Диний маданият кўп мазмунлидир, негаки унинг асосида турли халқларнинг маданият мероси мавжуд: араб, турк, герман, славян халқларининг архаик (ибтидоий) маданияти; антик мерос ва қадимги шарқ цивилизацияси меросларини танлаш ва ижодий қайта ишлаб ўзлаштирган. Бундан ташқари ғарб ва Шарқнинг ўрта асрлар маданияти тарихнинг минг йиллар давомида доимо мулоқот ва аккультурация жараёнини кечирди, бунда салиб юришлари даври жуда шиддатли кечди (XI-XIII асрлар). Диний маданиятнинг кўп қирралиги унинг таркибида кўплаб субмаданиятларнинг мавжудлигидир: халқона (қишлоқ маданияти), шаҳар, дунёвий, монастир ва сўфийлик маданиятлари. Шунингдек, дин ўша даврдаги маданият ва субмаданиятнинг барча сохаларини бирлаштириб ўз ичига қамраб олди.

Ўрта асрлар даврида якка худоликка асосланган жаҳон динлари-христианлик ва ислом Европа, Осиё ва Африканинг кўп жойларида кўплаб кишилар учун дунёқарашнинг устивор шакли бўлиб, инсон ва бутун жамиятнинг тафаккурини, бутун турмуш тарзини белгилади. Диний ақидалар асосида ўша даврнинг қиёфаси кишилар онгида шаклланиб маданиятнинг ўзига хос хусусиятини белгилади. Коинот ва осмон жисмларини дастлабки ва бошланғич ўрнини Худо (Оллох) белгилаб, дунё ва инсонни яратувчиси ҳамда барча мавжудот худонинг (Оллох иродасининг) ижодий яратувчанлик натижасидир. Инсоният тарихи даврларнинг изчиллик билан такрорланиб туриши каби намоён бўлади, натижада даврларнинг ўрин алмашиши навбатдаги пайғамбарнинг келиши билан содир бўлади. Пайғамбар жамиятда бузғунчилик ва гуноҳларни тузатишда «илохий аралашувчи» нинг тимсоли ҳисобланган. Бу «худонинг элчилари» бўлган пайғамбарлар тарихидир. Христианликка кўра «элчиларнинг» сўнггиси «худонинг ўли» Иисус Христоснинг ерга тушиши ҳисобланиб, унинг чормих қилиниши билан Ерда Худонинг ҳукмронлиги бошланади. Ислом дини бўйича Иисус фақат пайғамбарлардан бири ҳалос, охириги пайғамбар «пайғамбарлик тамғаси» бўлган Мухаммаддир. Кишиларга пайғамбарлар орқали олий ҳақиқат маълум қилинган. Яъни, яхшилик ва ёмонлик, номукаммал – такомилга муҳтож бўлган ердаги кўринадиган табиий мавжудлик, бунда, ердаги олий хилқат инсон руҳи бўлиб, у Худо билан бирлашишга ҳаракат қилиши лозим. Дин – инсон учун намуна-мўминлик, жафокашлик, рухоният, гуноҳларни ювиш иштиёқи, қутилишдир. Хар ким, хар доим назорат остидалигига, ўзининг Оламда заррадек эканини ҳис қилиши, бу улкан Оламнинг ўзига хос марказида сезиларли куч ҳаракатда бўлиши, идрок қилиб худонинг (Оллохнинг) эътиборида эканлигига иқрор бўлади.

Дин хар хил миллий анъаналарга эга бўлган турли халқларга араблар Шарқи ва Европада кучли бир цивилизация яратиши учун бирлаштирувчи ибтидо бўлди. Дин маданиятнинг сиёсий, ижтимоий, илмий, бадий-барча сохаларига ўз таъсирини кўрсатди. Христианлик Рим империясида Эрамизни IV асрларида унинг ғарбий қисми гуллаган пайтга келиб (эр. 476 й.) тўла шаклланган черков тизими ва қаттиқ интизомга асосланган давлат дини тарзда қарор топди. Черковнинг таянчи бу пайтда бутун Европада кенг тарқалган ва христианликни ўз дини сифатида қабуллаган «ёввойи» халқлар (жумладан: готлар, галлар, ирландлар ва б.) ташкил этди. Европа бўйлаб тарқалган герман, славян, турк қабиалари антик цивилизациясини ҳароб этиб янги ҳаёт тарзини қабул қилдилар.

Ўрта аср Европаси- бу аграр цивилизация гуллаб яшнаган, натурал хўжалик ҳукмронлик қилаётган тарихий давр. Дехқонлар унча катта бўлмаган, бир-биридан ажралган жамоалар шаклида яшар, уларни истак ва манфаатларини йилдан-йил такрорладиган қишлоқ хўжалиги билан боғлиқ тарзи белгиларди. Бундай ҳаёт тарзида одамнинг тафаккур доираси тор-манфаати доирасидан ташқари хар қандай мулоқотларга

эҳтиёжи йўқ ҳисоб бўлади. Бунда Европа таркиб топган давлатчиликка ҳам ҳеч қандай замин йўқ эди. Сўнграқ христиан черкови жамиятни барча томонларини сиёсий ташкилот шаклига келтиришнинг намуна асосини ташкил этди. Тобеълик муносабатларига қурилган феодал табақачилик асосида Черков иерархияси ётади. (рухонийлар-епископлар-кардиналлар-рим папаси), қирол худонинг вассали, сарой аёнлари-қиролнинг вассали, дехқон-сарой аёнининг, аёл эркакнинг, уй хайвони аёлнинг тош ва ўсимликлар уй хайвонининг вассали ва бош.»Тошдан Худога» кенг тарқалган умумий вассаллик ҳақидаги 2-оғам ҳам Черковни қўллаб қувватлаган. Мусулмон Шарқда ислом таълимоти пайдо бўлиши билан баробар теократик бошқарув шакли қарор топади, бунда диний ва дунёвий ҳокимият пай2амбар, кейин унинг «ўринбосарлари-халифалар» қўлида бирлашган.

V-VI асрларда Арабистонда янги дунё қарор топабошлади. Этник ва маданий уюлиш, интеграция жараёни кечиб, ягона дин, умумий онг элементлари тарқала бошлади. Бу аввалги худоларидан ҳафсаласи пир бўлган арабларнинг маънавий-рухий изланишига туртки бўлди. Мухаммаднинг пай2амбарлик фаолияти ягона маънавий-мафкуравий ва социал бирликка интилиш йўлида қонуний жараён бўлди. Исломий эътиқод 5 асосий талабга таянади. Ягона Оллохни тан олиш ва Мухаммадни унинг пай2амбари деб билиш, намоз ўқиш, рўза тутиш, бева-бечоралар йўлида закот бериш, ҳаж зиёрати. Исломнинг ушбу 5 ахкомидан 4 таси ахлокий-удум табиатига эга. Хусусан, пай2амбар шахси у ҳақидаги маълумотлар нуфузи ислом динига бетакрор ўзига ҳослик, маънавий-рухий қудрат бахшида этди ва уни жаҳон тарихидаги муҳим воқеа, ўзида илохий ва дунёвий ҳокимиятни мужассамлаштирган мусулмон давлатчилигининг қарор топиш томирини белгилади.

Дин ҳаёти муқаддас шаклда тасвирловчи 2-оғамларни яратди: Фалсафада- теология, адабиётда-илохий, дидактик жанрлар, европа мусиқасида черков гимнлари-литургия ва месса, тасвирий санъатда христианлик сюжетлари асосий ўрин тутди. Асосий фанлар илохият ва схоластика (ўрта аср фалсафасида юнонча шундай аталган ва бу атама фикр сўқиш, догматизм, мазмунсиз, формал билимни англатган). Илохият олам ва инсон ҳақидаги ўз «илмий» манзарасини яратди. Коинот хусусидаги илмда Ер Оламнинг, Иерусалим дунёнинг маркази деган қараш ҳукмронлик қилди. Инсон мажозий тарзда микрокосмос- тана-ер, қон-сув, нафас-хаво, харорат-олов, яъни у бошлан2ич ибтидодан иборат деб қаралди.

Асосий мавзу-худони қуйлаш, Инжил асотирлари, авлиёлар ҳаёти, рухий-ахлокий покланиш, гуноҳдан, ма2фират бўлиш ақидалари эди. Мусиқавий маданият негизини черков кўшиқ-қуйи (литургия), мусиқа, шеърят ва драматургияни ўзида уй2унлаштирган черков тантаналари ташкил этди. Меъморчилик ва тасвирий санъат илохиятни унсиз тар2иб шакли тарзида намоён бўлди. Христианлик эҳромларини (Собор) «саводсизлар Инжили» деб бежиз айтмаганлар. Унинг бутун ифода шакли- бино ичининг ҳош шаклидалиги, атрофнинг безак-хашами, оддий бандаларига муносиб кўрилмаган меҳроб қисми, турли хайкалчалар, мўл бўёқли тасвирларда аслида христиан рамзлари ва христианлик ақидалари ифодаланган. Бош жанр икона бўлиб, у саводсиз омма учун худо билан рухий-хиссий бо2ланиш алоқа шакли саналган. Тасвирда худони бандаларининг гуноҳ кечмишлари, уларни ма2фират этишга қаратилган мотамсаро кўриниши ифодаланган.

Исломда санъатга нисбатан қатъий бирёқлама, диний ақидалар тимсоли ифодасини кўрамыз. Бунда черков тизимини йўқлиги, ҳар бир одамни Оллох-билан танҳо мулоқотининг мумкинлиги аҳоли манзиллари, маҳаллаларда қурилишнинг оммавий шакли-масжидларни бино этилиши бўлиб, унинг дастлабки намунаси Мухаммад пай2амбар томонидан Мадина шаҳрида солинган масжиддир. Юқори маълумотли мусулмонлар орасида Европа мамлакатларидаги университетлардан илгарироқ олий

таълим мактаб-мадрасалари кенг тарқалишини белгилади. Мусулмон адабиётида устиворлик қилган шеърятни ривожланишида суфийлик катта роль ўйнайди. Суфийлар ўзларининг чуқур хиссий-рухий ҳолатлари, яратувчига бўлган эътиқодини тингловчиларига етказиш, индивидуал таъсир этиш махоратини намоёниш этардилар. Ислоҳ тадқиқотчилардан бўлган. Г. Грюнбаумнинг таъкидига кўра, тахлилий, маъжозий бой ифода воситаларига эга бўлган мукаммал ифода шакли, чуқур мазмун уй²унлигини ўзида мужассам этган такбир имкониятларини мусулмон маданияти доираси ҳатто ундан ташқарида топиш мумкин эмас. Шарқнинг барча йирик Санойи, Жомий, Румий, Саъдий, Хофиз, Низомий, Навоий сингари ижодкорлари суфийликка у ёки бу тарзда алоқадор бўлганлар. Илоҳий ҳақиқат Оламнинг алдамчи кўриниши тарзда тахайюл этилганлиги туфайли ҳам ислоҳ санъатда асл тасвир-ифодани инкор этган (Китобий миниатюра бундан мустасно). Айни пайтда Ислоҳда оламнинг моҳияти, асл ҳаёт ҳақиқатни нақшларда муҳрланган белгиларида ифодалашга эътибор қаратилган. Маҳобатли меъморчилик ёдгорликларини бетакрор гўзаллик тимсолларига айлантирган, ихлосмандларни нафақат кўзини, қалбини ҳам қувонтирадиган мураккаб геометрик шакллар (гирх), ўсимликлар шакли ифодаси (ислимий), қўлёзма, амалий безак, санъати нақшлари асосида исломий рамз тасвирлари ётади. Жумладан, учбурчак-Оллохнинг назари, тўртбурчак-мусулмонларни Муқаддас манзилгоҳи-Каъба, бешбурчак-диннинг 5 асосий аркони, жимжимадор ўсимликсимон шакл, ва гуллар-жаннат бо²и-Бўстон тимсолларидир. Мусулмон Шарқида санъатда диний ақидалар ўта изчилик билан қўлланган. Санъатда каллиграфик миниатюрани истисно қилган ҳолда деярли воқеликни тасвирлаш таъқиқланган, тасвир рамзий шаклларда, нақш сифатида ифодаланган.

Умуман, ғарбда ҳам Шарқда ҳам борлиқ Илоҳий «Олий ҳукмдор»нинг акси сифатида идрок қилинган. Худо (Аллох) табиатдаги нарсаларни яратувчиси сифатида ва нарсаларда унинг қудрати намоён бўлиш тарзида тушунилади. нарсаларни моҳиятини билиш Худони (Аллохни) танишдир. Оламни билиш назарий бўлиб, машхур файласуф, хусусан Арастунинг ва теологлар асарларида фақат борлиқнинг тизими шарҳланган. Барча нарсалардаги яширин мазмунни топишга ва фаҳмлашга ҳаракат қилинган. Шундан бошлаб ўрта асрларда нафақат алхимия ва астрология, балки анъанавий, мажозий математика, жу²рофия, филология ва бошқа фанлар ҳам ривожланиб, аниқ жу²рофий муқаддас жойлар билан бо²лиқ (жаннат, дўзах, аросат) саналар, сўзларнинг рамзий маъносини тушунишга ҳаракат қилинди.

ўрта асрларнинг илоҳиятга оид муаммоларидан бири идрок ва эътиқод масаласи ҳисобланади. ғарбда бу бир томондан, эътиқодни идрокдан мустақил, мутлоқ устун деб билувчилар (Бернар Клервосский, Ансельм Кентерберийский) ва бошқалар томондан диний ақидаларни асослашда идрокнинг ролини эътироф этувчилар (Боеций, Абеляр, Сигер Брабантский) ўртасидаги мунозараларда ифодаланади. Агар –биринчилар Августиннинг «Англаш учун ишонаман» деган иборасини шиор қилиб, эътиқодни заковатдан устун эканлигини асослашга уринган бўлсалар, уларнинг муҳолифлари Пьер Абелярнинг «Ишониш учун англайман» сўзини шиор деб билганлар. XIII асрда Фома Аквинский «Олтин оралик»ни топиш – заковат орқали эътиқодни қисман асослашга уриниб, аслида араб Шарқининг «Икки ҳақиқат» тў²рисидаги (дуализм) назариясини эътироф этди. Икки ҳақиқат ²оясини фалсафа олами ҳақида ўз ҳақиқатини, дин Худо ҳақида ўз ҳақиқатини беради, деб С. Брабантский асослаган эди. Бинобарин ҳақиқатнинг диний ва фалсафий талқини қиёсланиб англашмо²и лозим.

Шунингдек, мусулмон Шарқида ҳам ислоҳ эътиқодидагилар ва суфизм вакиллари ўртасида муросасиз тўқнашувлар содир бўлди. Ҳақиқатни билишни инкор қилувчилар ва ҳақиқатга муроқабат йўли билан яқинлашиш мумкин дейувчилар (Ал-Аширий, ғаззолий, Жунайдий, Бистомий) ҳамда ақлий билишни устун қўйувчи машхур файласуфлар Фаробий, Ибн Сино, Беруний) таълимоти вужудга келди. Европа маданиятида бу мунозаралар

натижасида идрок ва эътиқоднинг ажралиши содир бўлди. Уильям Оккам (XVI аср)-эътиқод ва идрок, фалсафа ва дин ўртасида ҳеч қандай умумийлик йўқ, бўлиши ҳам мумкин эмас, демакки, улар мутлақо бир-биридан мустақил тушунчалар экан, бир-бирини назорат қилмаслиги керак деб, асослайди. Бу ғарбда олий қудрат сифатида айниқса, «XVII аср илмий инқилоби» даврида табиий инсон идрокини ўстиришнинг катта ²алабаси учун тurtки бўлди. Мусулмон Шарқда бошқачарoқ йўналиш устунлик қилди. Бунда илм, идрок ҳар доим фақат маънавий юксалиш йўлидаги бoсқич сифатида қаралган, идрок ва илм бошқа мақсадга қаратилиши мумкин эмас. Шунинг учун ҳам IX-XVI асрлардаги араб тилига асосланган тажриба фанлари ва фалсафа тараққиётидаги катта ютуқларнинг барчаси диндан ажралмаган ҳолда содир бўлди, илмнинг бош вазифаси ҳаёт учун зарур ҳисобланган маънавий асосни қидиришда давом этган.

Ғарб ва Шарқ мамлакатларининг диний маданиятларида сезиларли фарқлар ҳам мавжуд. ўрта аср Европасида черковнинг аҳамияти алоҳида ўрин тутди. Черков худо ва инсон ўртасидаги воситачи бўлиб, фақат у инсоннинг руҳини илоҳий «мўъжиза» ёрдамида ҳалос қилиши мумкин (чўқинтириш, тавба, никоҳ удумларида). Черков, ўзининг ёзма анъаналарига эга бўлмаган Европадаги қабилалар учун билимларни тўпловчи ва сақловчи жой бўлиб, таълим тизимининг шаклланишида, жамиятнинг ижтимоий тузилишида, ҳуқуқий ва ахлоқий мезонлари шаклланишида муҳим рол ўйнади. Исломий анъаналарнинг асосий ўзига ҳослиги шундаки, унинг негизи диний ва дунёвий, илоҳий ва оддий тафовутга ажратмасдан, мутлоқ «соф диний» мазмунда эканлигидир. Исломда ҳеч қачон христианликдаги диний ақидаларни қонунлаштирувчи Вселенск собори каби институтлар бўлмаган. Исломдаги теократик идеал давлат билан бир қаторда турувчи алоҳида диний институтнинг (черковни) мавжуд ²оялари билан мувофиқ келмаган. Эътиқод ақидаларини ишлаб чиқиш ва шарҳлаш давлат ёки диний муассасанинг, халифаларнинг суд қилиш ишларига кирмаган. Жамоатчилик фикрининг шаклланиши хусусий шахслар, диний арбоблар (уламолар) зиммасида бўлиб, уларнинг обрўйи диний билимларга асосланган. Дин масалалари бўйича ўз фикрини билдириш ҳуқуқига ҳар бир мусулмон эга бўлган, фақат у қуръон ва ҳадисга зид бўлмаслиги лозим эди.

Христианлик шахснинг бир қадар маиший мустақиллигини таъминлади. Диний ва дунёвий ибтидонинг бир қадар мустақиллиги хусусида Инжилда шундай дейилган: «қайсарга ҳокимият, такводорга эса Худони беринг». Исломда киши фақат ва сўзсиз Худога тегишлидир. Мусулмон киши ислом буюрганича фикр юритади, шунга мувофиқ «дин» ва «менталитет» тушунчаларини ажратиш мумкин эмас. Агар христиан учун инжилга маданият ёдгорлиги сифатида муносабат билдириши мумкин, мусулмон учун қуръон бирон-бир маданиятга қиёс қилиб бўлмайдиган, илоҳнинг беқиёс тимсоли, балки сифатидир. Христианликда «қисм» ва «бутун»нинг мақсади ўзаро муносабатда бир-бирини тақозо қилади (диндор ва черковнинг, индивид ва умумнинг), ўз ирода кучидан холи бўлганидек, черковдан ташқарида шахсий нажот мумкин эмас. Исломда алоҳида индивиднинг такводорлигини унинг қанчалик шахсий зохидлиги эмас, умма (мусулмонлар қавми) ишларида шунчалик қатъий йўл-йўриқ асосида иштироки белгилайди, бусиз нажот топиши мумкин эмас, яъни исломда айрим бутунга қўшилган каби сезилади.

Диний ва дунёвий асосдаги бир қадар автономия оқибатда дунёвий ҳокимият ва черков ўртасида курашни келтириб чиқарди. Европада бутун ўрта асрда давом этган бу кураш Реформацияни вужудга келтирди. Реформация жараёнида (XVI аср) Европада руҳонийлар гуруҳисиз (илоҳият хизматчилари) янги черковлар вужудга келди. Диндорлар ўз ораларидан ваъзчиларини белгилайдилар, ҳашаматли анъаналардан воз кечадилар ва ўз ибодатларида тўғридан-тўғри худога мурожаат қиладилар. Ислоҳий черковлар дунёвий аломатларга эга бўлиб сиёсий ҳокимият измида бўладилар. Реформация Европа халқларининг миллий маданиятлар ривожига, миллий тилларни қарор топишига шароит яратди, жумладан, Мартин Метор Инжилни латинчадан немисчага таржима қилди. Ислом

сиёсий маданияти «маслахатли демократия» шаклини яратди, Халифалик тамойили қуръондаги уҳта қоидага биноан яратилди. Улардан биринчиси ҳукмдорни ўз қуқорлари билан «маслахатлашишини» ва умумнинг фикрини инобатга олиб қарор қабул қилишни талаб қилади, бошқаси бошқаришни ва мунозараларни адолат билан ҳал қилишга чақиради, учинчи қоида эса «Аллохнинг элчисига» диндорнинг бўйсунушини талаб қилади. Халифа монарх ҳам, деспот ҳам эмас, унинг бошқа мусулмонлардан фарқи, фақат эътиқодни авайлаш ва шариат меъёрларини бажариш учун жавобгарликни ўз зиммасига олган шахс.

Халифа ҳокимиятни мерос тарзда олиши ва қолдириши мумкин эмас. Халифликка даъвогар ва жамоат ўртасида келишув-мубайи асосида халифа ҳокимиятни олиши мумкин. У барча мусулмонлар жамоасидан ёки уларнинг таниқли вакиллари бўлган-муҷахитлар томонидан сайланади. ҳар бир мусулмон сингари халифа ҳам мусулмон ҳуқуқи меъёрларига тўла бўйсунуши ва ҳар қандай ноҷўя ҳатти-ҳаракати учун жавобгарликка тортилиши мумкин. Ислом тадқиқотчилари таъкидлашича, халифа ҳақидаги шартнома – мубайи кўп асрлар давомида «жамият шартномаси» (Ж.Ж. Руссо) ²оясини ифода этиб келди.

Европада Черков қадимги ёзув сирларини сақлаб келгани учун узоқ вақт таълим соҳасида монополияга айланиб қолди. ўрта асрларда Европанинг кўп аҳолиси, шу жумладан юқори табақалар ҳам саводсиз эди. Кўп рицарлар ўзининг саводсизлигидан фахрланиб, ўқиш ва ёзишга эҳтиёжи йўқлиги, бу вазифани мирзо ва монахлар бажаради деб ҳисоблаганлар. Европада шаҳарларнинг қайта тикланиб, ривожланиши Черковнинг таълим ва илм соҳаларидаги монополиясига чек қўйди. X асрдан бошлаб савдогар ва ҳунармандлар болалари учун дастлаб дунёвий мактаблар, кейин университетлар пайдо бўлди.

Мусулмон Шарқида бу жараён бир оз бошқача кечди. Ҳар бир эътиқодли мўмин-мусулмон араб тилини билиши ва қуръонни ўқий олиши фарз бўлган. қуръонни ҳатга битилиши жараёнида араб тилининг ҳам тараққиёти бошланади. VIII асрда Ас-Сибавайхӣ араб грамматикасига оид асар ёзади, XIII асрда араб тилининг иккита лу²ати яратилди, бу Ас-Са²анийнинг лу²ати ва Ибн-Манзурийнинг «Араблар тили» лу²атларидир. VIII-XI асрларда қадимги Юнон олимларининг деярли барча асарлари, шунингдек, ҳинд, шом ва форс муаллифлари асарлари ҳам араб тилига таржима қилинган. Фалсафа, астрономия, математика, тиббиётга оид илмий атамалар деярли ишлаб чиқилади. Араб тили ўрта асрлардаги энг тараққий этган тиллардан бири бўлиши билан бирга, Ҳиндистондан то Испаниягача бўлган халқларни бирлаштирувчи халқаро муомала тил бўлиб ҳисобланган.

Мусулмон маданиятининг ўзига ҳос хусусиятларидан бири илм ва китобга муҳаббатдир. Янги арабий жанр-адабнинг шаклланиши билан илмга бўлган иштиёқни қондириб, турли фанларнинг мазмунини оммабоп шаклда ифодалаш имкони яратилди. Таълим олиш ҳудди қадимги Ҳитойдаги каби нуфузга эга бўлди. Мусулмон Шарқида маълумотли киши ҳокимиятнинг энг юқори по²онасига чиқишида оқсуяқлар билан тенг турган. Кўпинча Шарқ ҳукмдорлари саройида шоирлар, файласуфлар, илоҳиётчилар, тарихчилар, қонуншунослар, табиблар, мирзолар, мунаҷжимлар сарой хизматчиси сифатида маълумотли кишиларга катта эҳтиёж бўлган. Маълумотли киши грамматикани, риторикани, географияни, тарихни яхши билиши, кийинини фарқлаши, шеър ёзиш қобилиятига эга бўлиши, ўз жойида аския, хикоя айта билиши, зарур бўлган. Турли хил таълим тизими: диний таълим берувчи мактаб ва мадрасалар, шунингдек, дунёвий таълим-хусусий мактаблар ривожланади.

Диний маданият умуминсоний маданият тараққиётининг энг муҳим даври ҳисобланади. ўрта асрлар даврида давлатчилик, миллатларнинг янги шакллари вужудга келиши юз беради, ҳозирда муомалада бўлган тиллар шаклланиб, таълим ва фан тизими

янада тараққий этади. Фаннинг турлари ва услублари замонавийлик касб этиб борди. А. Гумбольд айтгани каби, араблар «табиий фанлар ижодкори» бўлиб, улар тажриба ва мезон йўлига асос солдилар. IX-асрда мусулмон Шарқида расадхона қурилади; юлдузларнинг аниқ жойи белгиланган каталог тузилди; геометрия, триганометрия, оптика, алхимия, механика, тиббиёт, жу²рофия сохалари бўйича кўплаб асарлар ёзилди. Улу² аллома Ал-Хоразмий математиканинг янги тармо²и бўлган алгебрага асос солди. Буюк Шарқ олимлари Хоразмий, Фаробий, Ибн сино, Ибн Рушдий каби кўплаб аллома асарларидан Европанинг янги авлод олимлари таълим олди. Табиатни рационал англаш анъаналарни ўзлаштириб ва янада такомиллаштириб, XIII-асрда Р. Бекон индуктив мантиқ усулини яратади ҳамда илмий идрокнинг бош усули сифатида малака ва тажрибани тасдиқлайди.

VI-XVI асрларда бадиий қадрияти юксак ёдгорликлар яратилди: Ал-хамродаги Сарой, курдоба, Жазоир, Саммадра, Дехлидаги масжидлар, Реймс, Париждаги готика услубидаги соборлар, Истамбулдаги Авлиё София ибодатхонаси; ажойиб икона ва хайкалтарошлик асарлари, каллиграфия ва китоб миниатюриси, айниқса Шарқда шеърят юксак даражада тараққий этади. Бу сохаларда асосий ²оя яратувчилик, ҳаётбахшлик бўлиб, Мухаббат ва Идрок ижтимоий тараққиётнинг бош ҳаракатлантирувчи кучи сифатида эътироф қилинади. Илохий ишқ ва пай²амбар шеърӣ санъат ва шоирларнинг асосий мавзуи бўлиб қолади. Бу жанрлар аниқ бадиий шакл касб этиб, кейинги асрлар бадиий маданиятининг мазмунини бойитди.

Бу даврнинг муҳим бадиий ютуқлари қаторига аҳолининг барча қатламлари эътироф этган маданият қадриятларни қўйиш мумкин. Христиан ва Ислом динлари бой ва камба²ални, кучли ва ожизни турли ирқдаги ва турли ижтимоий гуруҳларни бир-биридан ажратмайди. Барча эътиқод қилувчилар учун умумий ахлоқ мезонлари: мўминлик, тавба, яхши ва раҳм шафқатли бўлиш, гуноҳ қилмаслик қабилар мавжуд. Ўрта асрларда умум эътироф қилган ахлоқий меъёрларнинг мустаҳкамланиши умуминсоний ҳуққ ва ахлоқ мезонларини ишлаб чиқишда катта аҳамиятга эга бўлди.

Ўрта асрлар маданиятининг кўп қиррали эканлиги юқорида таъкидланган эди. Бу давр маданияти ижодкорлиги жараёнида илк марта аҳолининг барча табақалари иштирок этиб, ҳар бир қатлам ўзининг маданиятини яратади ва ўз навбатида анъанавий маданият сифатида жамиятнинг маълумотли, юқори қатламининг маданиятигина намоён бўлади. Рухонийлар инсон руҳияти, рицарлар давлат ишлари билан маш²ул бўлдилар. Агар биринчиларнинг идеали бу дунё фаро²атларидан батамом фориқ бўлиб мангу ҳақиқатга эришиш истаги бўлса, иккинчиларининг идеали келиб чиқиш нуфузи, баходирлик, собит сўз, бурч ҳақида қай²уриш, дунёвий жасоратларга ҳамиша тайёрликдир. Айни ана шундай рицарлик фазилатлари «Нибуллинлар қўши²и» (Германия), «Роланд ҳақида қўшиқ» (Франция), «Сид ҳақидаги қўшиқ» (Испания)) дostonлари ва турбадурлар лирикасида куйланган. Оддий халқ-деҳқонлар ва шаҳарликлар юқоридагиларга муҳолифатда эди. Деҳқонлар орасида христианлик қарашларнинг таъсири ўтабошлаган қадимги динларга ҳос тасаввур, анъана ва расм-русмлар сақланиб қолди. Деҳқонлар халқона маданиятнинг консеватизми туфайли дастлабки динларнинг худолари, афсонавий қахрамонлари ҳақида хикоя қилувчи (Исландларнинг «Кукилинлар ҳақида Сага», инглизларнинг «совулар»и, скандинавияликларнинг «Эдда»си) сингари қадимги эртаклар, асотирлар, қўшиқ, одат ва удумлар сақланиб келди. Шаҳар ҳаёти одамларда фаоллик, ҳисоб-китобда аниқлик, ишбилармонлик рационал тафаккур тарзини шаклланишига туртки берди. Шаҳарликлар орасида илм, маърифатга интилиш бошқа табақалар мезонларига танқидий ёндошиш руҳияти уй²онди. Йирик асарлар (Аи ҳақида роман), ихчам хикоялар (новелла, фабио, шванклар) да рухонийлар ва рицарларнинг такаббурлиги, дангасалиги, нафсибузуклиги ҳажв этилди, шаҳарликларнинг саховати ва меҳнатсеварлиги улу²ланди.

Ўрта аср Шарқи маданиятида табакавий субмаданиятлар эмас, икки йирик маданият-шаҳар ва кўчманчилар маданияти ажралиб туради. Шаҳар шароитида «Йосуф ва Зулайхо», «Лайли ва Мажнун», «Лубна ва Кайс» сингари дostonлар турли поэтик шакл ва жанрдаги (қасида, маснавий, ²азал, мадхия, рубоий маком) адабий асарлар, хикоя ва эртаклар тўпламлари, (1001 кеча эртаклари, Калила ва Димна) латифа ва ривоятлар яратилди. Миниатюра безагига бой китоблар, мусиқа санъати ва рақсининг хилма-хил жанрлари халқ орасида кенг тарқалди.

Кўчманчилар орасида турли мусиқа асбобларида куйга солиб айтиладиган (бахши ва окинлар томонидан) халқ о²заки ижодининг йирик бадиий шакллари- эпос, дostonлар яратиш устуворлик қилди. Шаҳар, рицарлик, дунёвий, монахлик ва сўфийлик каби субмаданиятларнинг пайдо бўлиши маданиятни сезиларли бойитди, янада ривожланишида кўплаб йўналишлар яратди ҳамда Ренессанс (Уй²ониш) деб аталган юксак тараққиётга замин ту²дирди.

Уй²ониш даври тадқиқотчилар асарларида турлича баҳоланиб, турлича ёндошувларга сабаб бўлди. Хусусан, Уй²ониш йўналиши умумжаҳон жараёни сифатида Хитойда VII-VIII асрларда бошланиб, IX-XII асрларда Марказий Осиё ва Яқин Шарқни қамраб олди, XIV-XVI асрларда Европада такомилга етди. Шунингдек, тадқиқотчилар Уй²ониш даврининг бош маслакдоши ҳақиқий гуманизм бўлганлигини бир овоздан эътироф қиладилар. Хитойда «инсонпарварлик» сўзининг синоними «жен», Шарқда «одамият» атамалари ҳисобланади.

Уй²ониш даври маданияти- диний маданият тараққиётининг ва янги техника маданияти ривожининг кўприк бо²ловчисидир.

Мавзуни такрорлаш бўйича саволлар

1. Диний маданият деганда, нимани тушунаси?
2. Диний маданиятнинг асосий белгилари ва кўринишлари.
3. Диний маданият маданий тарққиётнинг қайси даврини ифодалайди?
4. Диний маданиятнинг ўзига хослиги нимада?
5. Маданий тараққиётда христианлик ва исломнинг тутган ўрни.
6. Диний маданият элементларининг маънавий ҳаётга таъсири.
7. Диний маданиятнинг маънавий ва ахлоқий қадриятларини тушунтиринг.
8. Диний маданият ба²рида қандай субмаданиятлар амал қилади.
9. ўрта асрнинг адабиёти, санъати ва меъморчилигига оид ёдгорликларни сўзлаб беринг.
10. Умуминсоний маданиятда диний маданиятнинг ўрни.

АДАБИЁТЛАР

1. Бахтин М. Творчество Ф. Рабле и народная культура средневековья и Ренессанса. М., 1990 г.
2. Грюнебаум Г. Очерки истории арабо-мусульманской культуры. М., 1988 г.
3. Гуревич А. Средневековье мир - культура безмолвствующего большинства. М., 1990 г.
4. Еремеев Д. Ислам: образ жизни и стиль мышления. М., 1990 г.
5. Очерки истории арабской культуры V-XV вв. М., 1982 г.
6. Проблемы истории и культуры народов Средней Азии и стран зарубежного Востока. Т., 1991 г.
7. Суфизм контексте мусульманской культуры. М., 1989 г.

5-МАВЗУ ШАРҚ УЙҒОНИШ ДАВРИ МАДАНИЯТИ

Маъруза режаси:

Режа:

1. "Уйғониш даври" тушунчаси. Марказий Осиё Ренессанси ва уни даврлаштириш муаммолари.
2. IX-XI асрларда ижтимоий - сиёсий, иктисодий ва маданий ҳаётда юз берган узгаришлар.
3. Темур ва Темурийлар даври маданияти (XIV асрнинг иккинчи ярими-XV аср).

Таянч тушунчалар

Уйғониш даври, Ренессанс, Мусулмон маданияти, Қорахонийлар, Самонийлар, миниатюра, мусаввирлик, ҳаттотлик, қўлёзма.

Амир Темур, салтанат, Боғдод, Султония, Бибихоним, Карвонйўли, масжид, мақбара, Мовароуннахр, Регистон, настаълик, тасаввуф, Нақшбандия, тузуклар.

Шарқ Уйғониши, Шарқ Ренессанси ҳақида гап кетганда турли соҳа олимлари-тарихчилар, адабиётшунослар, маданиятшунослар ва санъатшунослар бу масалага бефарқ бўлмаганларидек, қарашлар ҳам асосан иккига бўлинади. Уйғониш атамаси (итальянча-французча-Renaissans-Уйғониш) ни даставвал шу маданият соҳиблари-итальян гуманистлари ишлатганлар жумладан италиялик ёзувчи Ж. Бакаччо бу атамани Джотто ижодига қарата, «у антик санъатни уйғотди» деб биринчи бор ишлатган эди. Бутун бир даврни англатувчи тушунча сифатида санъат тарихчиси Ж. Вазари (1511-1574 й.) тарафидан унинг «Машҳур санъаткорлар ҳаётидан лавҳалар» китобида (1550) тилга олинган. Бу тушунча биринчи пайтда антик маданият анъаналарини Италияда «минг йиллик ёввойиликдан сўнг» тикланишини аңлатиб, сўнграқ илмий тадқиқотларда кенг ишлатила бошланди. Я. Бурхарт Уйғониш (Ренессанс) ни алоҳида типдаги маданият деб баҳолади. Масалага қизиқиш ортиб, илмий изланишлар кўпая боргани сайин Уйғониш тушунчаси, бу давр маданиятининг хронологик ва географик чегаралари, уни даврлаштириш хусусида зиддиятли, турлича фикрлар билдирила бошланди. Й. Хейзинг ўзининг «ўрта асрчиликнинг куз фасли» асарида Уйғониш даври-ўрта аср маданиятининг интиҳо даври деб ҳисобласа, бошқа олимлар Уйғониш даври янги давр маданиятининг бошланиши деб санайдилар. Кўпчилик олимлар Европа Уйғониш классик тарзда даврлаштириб у XIV-XVI асрларга ҳос деб билсалар, бошқалар Уйғониш маданиятини бир мунча илгарироқ XII аср – Каролинглар Ренессансидан бошлаб, Испания, Италия шимолидаги мамлакатлардаги (Шимолий Уйғониш) Уйғонишни XVII аср билан яқунлайдилар.

1950 йилларнинг ўрталаридан эътиборан «Шарқ» Уйғониш даври масаласида жиддий мунозара баҳс кетди. Хитой маданияти тарихи таҳлилида академик Н. Конрад Уйғониш даврини қадимги, ўрта асрлар сингари инсоният цивилизациясининг барча минтақаларига ҳос умумбашарий ҳодиса деб қарайди. Умумжаҳоний жараён ҳисоблаган Уйғониш Шарқда (Хитой) VI-VIII асрларда бошланиб, ғарб сари силжиган ва XIV асрда Европа ҳодисасига айланган. Уйғонишнинг бундай талқинига қарши бу ҳодиса турли мамлакатларда минтақавий, айрим кўринишларда амал қилиши мумкин, лекин у умумжаҳоний феномен бўлиши мумкин эмас, деб ҳисобловчилар ҳам бор. Уйғониш даври Хитойда (Конрад), Курияда (Тэн), Эрон-Тожикистонда (Брагинский, Никитин), Хиндистонда (Целишев), Туркияда (Меллов), Арманистонда (Чалоян), Озорбойжонда (Ғажиев), Грузияда (Нуцубидзе, Натадзе) кечканлиги ҳақида айрим маълумоталар келтирилади. Айни чоқда

хар икки қараш тарафдорларини Европа Уйғониш даврини мутлақо бетакрор ходиса деб қаровчи муаллифлар (А. Лосев, М. Петров) жиддий танқид қиладилар.

Ўзбекистонда Шарқ Уйғониш даври масаласи маҳаллий материалларни умумлаштирган ҳолда етарли ишланмаган. Марказий Осиё минтақасидаги Уйғониш ҳақида гап борганда IX-XII асрлар аввало хорижий маданият ва қарор топган исломий этиъқодга нисбатан ривожланган ва бойиган қадимий маданият негизида миллий Уйғониш деб қаралмоғи лозим. Марказий Осиё узоқ йиллик тарихида кўп босқин ва талончиликларни кўрди, уларга қарши озодлик ва мустақиллик учун кураш олиб борди. ҳақиқат шундаки, ҳар бир босқиндан сўнг миллий давлатчилик ва маданият тикланди. Мустақилликка интилиш ғояси ва ҳаракати ўзга халқлар томонидан яратилган маданиятларни инкори эмас. Марказий Осиё маданиятида умуминсоний аҳамиятга молик жамики маданият ютуқлари ижодий уйғунлашганидек, айна пайтда минтақа маданияти бошқа халқлар маданиятларига самарали таъсир кўрсатди ва уларни бойитди.

Мавжуд адабиётлар ва фикрлар таҳлили асосида Марказий Осиёдаги халқлар Миллий маданий Уйғонишни уч даврга бўлиши мумкин:

1. IX-XII асрлар- араб босқинидан кейинги давр.

2. XIV-XV асрлар мўғул истилосидан кейинги давр.

3. XX аср боши ва ҳозирги давр колониал босқин ва Совет давридан кейинги сиёсий, миллий, маданий Уйғониш.

Мустақиллик ва миллий маданият Уйғониш ходисалари моҳиятан, ички жihatдан узвий боғлиқ бўлиб, бу хусусда акад. М.М. Хайруллаев шундай ёзади: «Мустақиллик ва Уйғониш, Мустақиллик ва юксалиш узвий боғлиқдир, у биздан ақл-идрокни, билимни, истедоду қобилиятни, фаолликни, куч-ғайратни талаб этади»¹³.

Марказий Осиёда Уйғониш даври маданиятининг белгилари қуйидагича:

- дунёвий илмларга интилиш, дин ва диний билимларни жамият, инсонлар манфаати нуқтаи назаридан талқин этиш;

- Турли халқларнинг маънавий-маданий мероси ўтмиш маданий кадриятларидан (араб, эрон, юнон маданияти бойликлари) фойдаланиш;

- Табиатни, мавжуд ҳаётни, мавжудотни ўрганишга қизиқишнинг кучайиши, унинг сирларини очишга ва ундан фойдаланишга интилишнинг ортиб бориши, шу муносабат билан табиатшунослик илмларининг ривожланиши;

- Билишда ақлни мезон деб билиш, ақлий билиш, рационалистик усул, илмийлик ролининг ошиб бориши;

- Инсонга муҳаббат, унинг ахлоқий, ақлий хислатларини, қобилиятларини ўрганиш ва фазилатларини очиб беришга интилиш, мантиқ илмига катта эътибор бериш, комил инсонни тарбиялаш, етук фозил жамоа ҳақидаги фикрларни асослаб бериш;

- Диний тасаввур, диний таълимотлар ривожиди диний-ахлоқий мавзунинг устунлиги, инсон ҳуқуқи, манфаатларининг диний ғояларда етакчи мавзуга айланиши, ички маънавий камолот, Оллоҳга субъектив ички мукаммаллашув, маънавий-рухий кўтарилиш, юксалиш ёрдамида эришув ва унинг сифатларига муяссар бўлишга қаратилган фаолият;

- Оғзаки ва ёзма сўзга катта эътибор, унинг ижтимоий-ахлоқий қудратини қуйлаш, таърифлаш, шеърят, филология, бадиий маданиятнинг юксак ривож, сўз санъати, риторика билан шуғулланиш маданийликнинг муҳим белгисига айланиб қолиши.¹⁴

IX-XII асрларда Марказий Осиё минтақасида маданият юксалиши парвоз босқичга чиққанлиги тўғрисида гап борар экан, айна шу ҳудуд жаҳонни хайратга солган буюк мутафаккирларни етиштириб берганлиги, илм-маърифат, бетакрор кашфиётлар бешигитарихда «Мусулмон маданияти», «араб маданияти» деб номланган тушунчалар билан баҳолангани бежиз эмас. ўрта аср тарихчилари ва сайёҳлари ушбу даврда Марказий

Осиёда иқтисод, савдо ўсганлиги, кўркам шаҳарлар қад кўтарганлиги, илм-маърифат гуркираб ривожланганлиги ҳақида маълумот берадилар. Монументал меъморчилик, тасвирий санъат, мусаввирлик ва мусиқа санъати бекиёс даражада ривожланган, кутубхоналар фаолият кўрсатган¹⁵. Ўша пайтда «Бухорода баланд тош деворлар билан ўралган саройлар, турли расмлар билан безатилган меҳмонхоналар, мохирлик билан барпо этилган боғлар, хиёбонлар, ховузлар» мавжуд бўлганлиги ҳақида манбаларда қайд этилади. Абдул Вафо ал Бузжоний ўзининг «Геометрик қоидаларнинг хунаромандларга керакли томонлари ҳақида» асарида турли геометрик усуллар ёрдамида ҳар хил нақшлар, бино безаклари яшаш йўллари, қурувчи усталарнинг тажрибалари, бадиий усуллари ҳақида хикоя қилади. Бошқа манбаъларда бу даврдаги тасвирий ва мусаввирлик санъати, хусусан портрет чизиш ҳақида маълумотлар келтиради¹⁶.

Археологик қазилмалар ва қўлёзма манбаълардан маълум бўлишича ўша даврда мусиқа ва мусиқашунослик ҳам кенг ривож топган ва у математика илмининг таркибий қисми саналган. Мазкур даврнинг буюк олими Абу Наср Фаробий мусиқанинг назарий асослари, куйлар, асбоблар, мусиқа маданиятининг мезонлари, атамалари тахлилига бағишланган «Катта мусиқа» китобининг муаллифидир. («Китоб ал мусиқи ал Кабир»). ўрта аср мусулмон шарқи мусиқа назариясига бағишланган ушбу китоб 2 қисм, 3 китобдан иборат бўлган. Фаробий «Катта мусиқа» дан ташқари «Мусиқа ҳақида сўз», «Ритмлар тартиби ҳақида китоб», «Ритмга қўшимча қилинадиган силжишлар ҳақида» асарларининг ҳам муаллифидир.¹⁷

Уйғониш даври маданиятининг буюк намоёндалари ўз ижод, изланишларида бевосита қадимги маданият меросга таяндилар. Аввалги маърузада Марказий Осиё халқларининг қадимги юнонлар, римликлар, месопотамияликлар, хиндистонликлар ва хитойликларнинг маданияти билан яқиндан таниш бўлганлиги, бу тилларни яхши билганликларини қайд этган эдик. Юртни харобага айлантирган, маданий ёдгорликларни хонавайрон қилган, илм ахллари қувғин этган (Ибн Кутайба) араб босқинига қарамай, қадимги бой маданият изсиз йўқолмади. Ислом бутун маданиятга, тилга, удум-анъаналарга маълум даражада ўз таъсирини ўтказган бўлсада, унинг мохияти ўзгармади. Бу халқимизга хос эзгулик, меҳр-шафқат, инсонпарварлик, хайр-мурувват, оққунгиллик, бағрикенглик, илмга ташналик, ўзга халқларга ишонч эхтиром фазилатларидир. Юнон, Хинд, Хитой маданиятини жуда яхши билган Марказий Осиёнинг илм ахлигина ўзга халқларни бошқалар маданияти билан яқиндан таништириши мумкин эди. Шунинг учун ҳам машҳур математик ал-Хоразмий хиндларнинг ҳисоб тизимини, Фаробий Юнонистонлик Арастунинг фалсафий таълимотини, Ибн Сино Гиппократ тиббиётини янги даврда янги босқичга кўтарди, имом ал-Бухорий исломий таълимотни асослади Мухаммад Пайғамбардан кейинги иккинчи шахсга айланди.

Уйғониш даврида миллий маданиятни юксалтиришга эътибор давлат сиёсати даражасига кўтарилди. Мустақилликни қўлга киритган Сомонийлар шажарасининг биринчи ҳукмдорлари миллий маданий қадриятларни барқарор этмасдан туриб тўла давлат мустақиллигига эришиш мумкин эмаслигини англадилар. Жумладан, она юрт мадҳи бу даврда шу даражага кўтариладик, зардўштилик эсланмай қолди. Араб ёзувида бадиий ижодни таъқиқламаган ҳолда, сомонийлар оддий халқ англайдиган тилда ёзган муаллифларни тўла қўллаб-қувватладилар. Сомонийлар нафақат адабиёт ахлига, барча олимларга хомийлик кўрсатиб, Шероз кутубхонаси билан рақобат даражасида бўлган улкан кутубхонани асосладилар. Улуғ аллома ибн Синонинг хотирлашича, кутубхона кўпхонали бўлиб, хоналарнинг бирида араб китоблари, шеърлари бошқасига фикхга оид китоб тахланган. Шу тартибда ҳар бир хонада фаннинг маълум соҳасига доир китоблар жамланган.

Китоб ёзишнинг кучайиши, хаттотлик санъатининг, уни безаш, нақшлар билан кўркам қилиш мусаввирлик санъатининг ривож топишига олиб келган.

Умуман бу даврда қўлёзмаларни кўчириш, тайёрлаш, тўплаш маданий ҳаётнинг муҳим соҳасига айланган. Маълумки, асар фақат қўлда бир нусхадангина ёзилар эди. Босмаҳона эса бир неча асрдан сўнггина пайдо бўлган. Ёзилган асарни нусхасини кўпайтириш, бошқаларга етказиш, ундан нусха олиш зарур эди. Шунинг учун нусха кўчириш, асарни кўпайтиришга катта эътибор берилди. Аста-секин махсус нусха кўчириш санъати ва хунари шаклланди, шу туфайли бир жойда ёзилган асарларни бошқа шаҳар, ўлкаларида тарқатиш имкони вужудга келди.

Махсус нусха кўчириш билан шуғулланувчилар, хусни хат сохиблари пайдо бўлиб, улар буюртма ёки сотиш учун асарлардан нусха кўчириш билан шуғулланганлар. Китобдан нусха кўчириш, китоб савдосининг кенг йўлга қўйилиши ҳамда маърифат ахлини тинимсиз фаолияти туфайли Бухоро, Самарқанд, Марв, Нишопур, Бағдод, Дамашк сингари шаҳарларда катта кутубхоналар вужудга келди. Бозорларда китоб расталари кўпайди, китоб савдоси, уни тарқатиш билан шуғулланувчилар фаолияти кенгайди. Марказий Осиёга Бағдод, Миср, Эрон ва Испаниянинг турли шаҳарларидан қўлёзмалар келтирилиб, юртдошларимизнинг қўлёзма асарлари бошқа ўлкаларга олиб кетиладиган бўлди¹⁸.

1. Темур ва темурийлар даври Ўрта Осиё маданиятида алоҳида даврни ташкил қилади. Маданият тарихида классик давр ҳисобланган бу давр хусусан, ўзбек маданиятининг бутунги ҳуқуқий жойлашувида асос бўлиб хизмат қилади. Аввало, бу давр маданияти Темур асос солган кучли давлатчилик тамойиллари асосида шаклланган ижтимоий-иқтисодий тараққиёт билан боғлиқдир.

Амир Темур даврида Ўрта Осиёнинг мустақил бир давлат қилиб бирлаштирилиши мамлакатнинг иқтисодий-маданий тараққиётига ижобий таъсир кўрсатади. Илм-фан, адабиёт ва санъат, хунаремандчилик ва меъморчилик раванқ топди. Мамлакат ва пойтахт Самарқанднинг ободончилиги йўлида маҳаллий ва чет мамлакатлардан кўплаб фан ва санъат ахллари, хунареманд меъморларни ва мусаввирларни тўплади.

Темур марказлашган давлат тузиш жараёнида ишлаб чиқаришга, хусусан қишлоқ хўжалигига алоҳида эътибор берди. Ўрта Осиёда қишлоқ хўжалиги сунъий суғоришга боғлиқлигини яхши тушунган Темур Ангор каналини қазирди ва Мурғоб водийсида суғориш ишларини йўлга қўйди. Самарқанд ва Шахрисабз шаҳарлари оқар сув билан таъминланди. Лалмикор ерларда ариқлар қазилди. Дехқончиликда донли экинлар, пахта, зиғир экилган. Бўёқ учун рўян ўсимлиги, шунингдек пиллачиликда тутлар кўп экилган. Узум, лимон етиштирилган.

Улуғбек даврида Боғи майдонда турли ўсимликлар экилиб, Боғча номли боғ барпо этилган. Темур Самарқанд атрофида Бағдод, Султония ва Шероз номли қишлоқлар қурдиради. Темур ва Улуғбек даврида қўйчилик ва йилқичиликка алоҳида эътибор берилган.

Тоғ-кон ишлари йўлга қўйилиб, турли маъданлар қазиб олиниши туфайли хунаремандчилик ривожланган.

Ободончилик, суғорма дехқончиликнинг ривожланиши иқтисодий ҳаётда муҳим соҳа-хунаремандчилик, савдо ва товар-пул муносабатларининг тараққиётига ижобий таъсир кўрсатди. хунаремандчилик тармоқларининг кўпайиши туфайли шаҳарларда хунаремандчилик маҳаллаларининг сони ортиб, янги бозор расталари, тим ва тоқлар қурилди. Тўқимачилик, кулолчилик, чилангарлик, темирчилик ва бинокорлик соҳалари асосий ўрин тутган. Самарқанд, Бухоро, Тошкент, Шохрухия, Термиз, Шахрисабз, Қарши шаҳарларида янги хунаремандчилик маҳалалари қурилиб, савдо марказига айланди. Ип,

жун, каноп толасидан газмоллар тўқилган. Ипакдан шойи газламалар атлас, кимхоб, банорас, духоба, хоро, дебо каби газмоллар тўқилган.

XV-асрда металл буюмлар- уй-рўзгор буюмлари, асбоб-ускуналар, курул-яроғлар кўплаб ишлаб чиқарилган. Самарқанд курулсозлик марказига айланиб, совутсозлар маҳалласи қурилган. Шаҳарларда мис ва жездан буюмлар ва мис чақалар зарб қилинган. Темур фармони билан Уста Иззоддин Исфохоний ясаган жез қозон ва шамдон хозиргача сақланиб қолган. Мисгар ва чилангарлар металлни тоблаш, қуйиш, сиртига нақш солиш, олтин ва кумуш суви юритиш каби мураккаб ишларни бажарганлар.

Масалан, Бибиҳоним масжиди эшиклари етти хил маъдан қотишмадан тайёрланган. Заргарлар олтин, кумуш ва жез қотишмаларидан нафис зеб-зийнат буюмлари ясаганлар. Олтин ва кумуш гардишли, қимматбаҳо тошлар қадалаган идишлар сиртига нақш ва ёзувлар ишланган.

Кулолчилик энг сертармоқ соҳа бўлган. XIV-XV асрларда сирли сопол бадиий ранг-барангликда турли соҳаларда ишлатилган ва турли буюмлар ясалган. Тоштарошликда нақш, хаттотлик кенг қўлланила бошланган. Бинокорликда ғишт терувчилар «Банно», пешток, равоқ ҳамда тоқларга парчин ва чироқ қопловчи пардозчилар «Устоз» дейилган.

Самарқандда шишасозлик ривожланиб турли идиш ва буюмлар ясалган. Қурилишда рангли ойналардан фойдаланилган. Ёғоч ўймакорлигида нақшин бинолар қурилган ва буюм жиҳозлар ясалган. Самарқанд қоғози хатто чет ўлкаларда машхур бўлган.

Бу даврда хунармандчилик моллари ишлаб чиқарадиган корхона бошлиғи «Уста» шогирдлар «Халфа»лар бўлган. хунармандлар шаҳарнинг маданиятли табақасига мансуб бўлган.

Темурийлар давлати Хитой, Хиндистон, Эрон, Русия, Волга бўйи, Сибир билан мунтазам савдо-сотик алоқалари олиб борган. Чет давлатлар билан савдо алоқаларини кенгайтиришда темурийларнинг элчилик алоқалари муҳим аҳамият касб этган. Темур савдо расталари, бозорлар ва йўллар қурдиради, карвон йўлларида карвонсаройларни кўпайтиради. Айниқса, Самарқанд ва Бухорода бозор, чорсу, тим, тоқ, каппон каби савдо хунармандчилик иншоатлари қад ростлади. Шаҳар бўйлаб ўтган кенг кўчанинг икки томонига дўконлар жолаштирилган. Самарқанд ва Бухоро савдо майдонларининг кенглиги ва ихтисослаштирилган бозорларга эгаллиги билан ажралиб турган. Бозор савдо маркази ва хунармандчилик ишлаб чиқариш жойи эди. Шунингдек, бозорларда қўлёзма китоблар, ёзув қоғози сотилган, ариза ёки мактуб ёзувчи мирзалар ҳам ўтирган. Савдо растаси унда сотилувчи товар номи билан аталган. Бозорларда адабиёт, шеърят, илм-фан ҳақида суҳбатлар бўлган, фармонлар эълон қилинган ва айбдорлар жазоланган. Турли томошалар шу жойда кўрсатилган, масжид, мадраса, хаммом бозорга яқин жойга қурилган.

Темурийлар даврида карвон йўлларида элчилар, чопарлар ва савдо карвонлари учун дам олиш, отлар алмаштириш жойлари қурилган.

XIV-XV аср охирларида Мовароуннахрни кўп мамлакатлар билан ижтимоий-иқтисодий баъзан сиёсий ва ҳарбий аҳамиятга эга бўлган карвон йўллари боғлаган эди. Бу йўллар бир-биридан иқтисоди, халқ тумуш тарзи, дини, маънавий ва моддий маданияти жиҳатдан фарқланувчи мамлакатларнинг ўзаро алоқасини ривожлантиришга имкон яратди. Карвон йўллари савдо, дипломатик алоқаларнинг амалий вазифасини, айтилишида мамлакат ва халқларнинг ўзаро иқтисодий ва маданий таъсирини мустаҳкамлашга хизмат қилди.

2. Ўрта Осиё замида темурийлар даври илм-фан, адабиёт, санъат соҳаларида камолот босқичига кўтарилди. Темурийлар давлатининг қудрати айниқса меъморчиликда намоён бўлди. Оксарой пештоқида битилган «Қудратимизни кўрмоқ истасанг- биноларимизга боқ!» деган ёзув Темур давлатининг сиёсий вазифасини ҳам англатар эди. Темур даврида Мовароуннахр шаҳарлари қурилишида истехкомлар, шох кўчалар, меъморий мажмуалар кенг кўлам касб этади. Илк ўрта асрлардаги шаҳарнинг асосий қисми бўлган «Шахристон»дан кўлам ва мазмуни билан фарқ қилувчи «хисор» қурилишини Самарқанд ва Шахрисабзда кузатиш мумкин. Темур даврида Кеш шаҳар қурилиши яқунланди.

«Хисор»нинг жануби-ғарбида ҳукумат саройи Оқсарой ва атрофида работлар, боғ-роғлар қурилди.

Темур салтанат пойтахти Самарқандни безатишга алоҳида эътибор берди. Шаҳарда «Хисори», қалъа, улуғвор иншоотлар ва тиллакор саройлар бунёд эттирди. Самарқандга кираверишдаги Кўҳак тепалигида Чўпон ота мақбараси Улуғбек даврида қурилган бўлиб, бу иншоотда мутаносиблик, умумий шаклнинг нафислиги, безакларда улуғворлик уйғунлашиб кетган. Темур даврда Самарқанд Афросиёбдан жанубда мўғуллар давридаги ички ва ташқи шаҳар ўрнида қурила бошлади ҳамда бу майдон қалъа девори ва хандок билан ўралиб (1371 й) Хисор деб аталди. Хисор 500 гектар бўлиб девор билан ўралган. Шаҳарга олти тата дарвозадан кирилган.

Шаҳар маҳалалардан иборат бўлиб, гузарларга бирлашган. Шаҳарда меъморий мажмуалар шаклланиши Темур ва темурийлар даврининг энг катта ютуғи бўлди. Меъморчилик тараққиётнинг янги босқичига кўтарилди, иншоотлар кўлами билан бирга унинг шакли ҳам улканлашди. Бу жараён муҳандислар, меъморлар ва наққошлар зиммасига янги вазифаларни қўйди. Темур даврида гумбазлар тузилишида қирралар оралиғи кенгайди. Икки қаватли гумбазлар қуришда ичкаридан ёйсимон ковурағаларга таянган ташқи гумбазни кўтариб турувчи пой гумбазнинг баландлиги ошди. Улуғбек даврида гумбаз ости тузилмаларнинг янги хиллари ишлаб чиқилди. Аниқ фанлардаги ютуқлар меъморчилик ёдгорликларида аниқ кўринади (Шохизинда, Аҳмад Яссавий, Гўри Амир мақбаралари, Бибихоним масжиди, Улуғбек мадрасаси). Уларнинг олд томони ва ички қиёфаси режаларини тузишда меъморий шаклларнинг умумий уйғунлигини белгилувчи геометрик тузилмаларнинг аниқ ўзаро нисбати бор. Безак ва сайқал ишлари ҳам бино қурилиши жараёнида барабар амалга оширилган.

Темурийлар давригача ва ундан кейин ҳам Мовароуннахр ва Хуросон меъморчилигида безак ва нақш бу қадар юксалмаган. Темур ва Улуғбек даври меъморчилигида безакда кўп ранглилик ва нақшлар хилма-хиллиги кузатилади. Эпиграфик битикларни бинонинг махсус жойларига, хаттотлик санъатини мукаммал эгаллаган усталар олти хил ёзувда ишлаган.

Кошин қатамларида тасвир мавзуи кам учрайди. Оқсарой пештоқларида Шер билан Қуёшнинг жуфт тасвири учрайдики, бу рамзий маънога эга. Темур ва Улуғбек даврида бино ичининг беағи ҳам хилма-хил бўлган. Девор ва шифт, хатто гумбаз ҳам нақш билан зийнатилган. Темур даврида қурилган биноларда кўк ва зарҳал ранглар устун бўлиб, дабдабали нақшлар ишланган, Улуғбек даврида Хитой чиннисига ўхшаш оқ фондаги кўк нақшлар кўп учрайди.

Бу даврда диний иншоотлар, ҳукмдор саройлари, аслзодаларнинг қароргоҳлари кўплаб қурилди. Темур Хиндистон юришидан сўнг (1399 й). Самарқандда жоме масжиди қурилади. Унинг рўпарасида Бибихоним мадрасаси ва мақбара бунёд эттирди. Улуғбек Бухоро Жоме масжидини кенгайтириб, қайта қуриш ишларини бошлаган, бироқ у XVI асрда қуриб битказди.

Темур даврида Сарой Мулк хоним Гўри Амир мажмуасида мадрасалар қурилган. Улуғбек Самарқанд, Бухоро ва Ҷиздувонда мадрасалар бунёд эттирди. XV асрда мадраса меъморчилиги ўзининг узил-кесил қиёфасига эга бўлди. Мадраса қурилиши ягона тизим бўйича режалаштирилса ҳам, асосий шакллари, уларнинг ўзаро нисбатлари ва безакларига кўра ҳар бири ўз қиёфасига эга эди. Темурийларнинг икки санъат дурдонаси-Самарқанддаги Улуғбек ва Хиротдаги Гавҳаршодбегим мадрасалари ягона тизим режаси бўйича қурилганига қарамай, бир-биридан фарқ қилади.

Темурийлар даврдан қолган мақбара, дин арбоблари ва рухонийлар қабрини ўз ичига олувчи тўсиқ-ҳазира, авлиёлар қадамжолари, дахма алоҳида гуруҳни ташкил қилади. Самарқандда Темур даврида шайх Бурхониддин Сағоржий хилхонаси – Рухобод мақбараси ва Темурийлар хилхонаси -Гўри Амир. Шунингдек, Шохизинда мажмуасида пештоқли мақбаралар гуруҳи қурилади. Улуғбек даврида ижодий изланишлар самараси дахмаларнинг меъморий кўринишига ҳам таъсир ўтказади. Шохизинда мажмуасида саккиз қиррали

мақбара ва хозиргача Қозизода Румий мақбараси деб келинаётган («Султоннинг онаси» учун қурилган, асли номаълум) мақбара қурилади. Улуғбек Бухоро, Ҷиждувон, Шахрисабз, Термиз, Тошкентда ҳам ноёб обидалар қурдирган. Аммо қурилиш миқёси ва безаклар бўйича Самарқанддаги обидалар устунлик қилади. Тошкентда Занги ота мақбараси ва Шайхонтохур мажмуаси, бўлиб, Қалдирғочбий мақбараси XV асрнинг биринчи ярмига мансуб.

Темур даврида улкан иншоот-Туркистон шаҳрида Аҳмад Яссавий мақбараси барпо қилинди. Бу мақбара мусулмон Шарқининг меъморий ёдгорликлари орасида энг ноёбидир.

Қадамжолар меъморчилиги ҳам ўзига хос тузилишга эга. Темур Бухорода Чашмаи Аюб (1380й.) ёдгорлигини қурдиради. Шунингдек, Темур Шахрисабзда зиёрат ва дафн маросимлари учун «ҳазира»-»Дор ус-Сиёзат» (1389-1400) хилхонасини қурдирган. Ўғли Жаҳонгир вафот этгач Шахрисабзда мақбара (ҳазрати Имом) қурдирган. Унда Хоразм меъморчилиги анъаналарини кўриш мумкин.

Самарқанддаги Улуғбек расадхонаси меъморий санъатнинг ноёб ёдгорлигидир. Расадхона диаметри 48 метрли айлана шаклда бўлиб, уч қаватлидир.

Темурийлар даврида қурилган саройлар икки хил бўлган. Биринчиси-маъмурий-сиёсий мақсадда бўлиб, қалъа ёки шаҳар ичида қурилган. Иккинчиси-шаҳар ташқарисидаги боғларда қурилган қароргоҳларда қабул маросимлари, мажлислар ўтказилган ва хордиқ чиқарилган. Шахрисабздаги Оқсарой гумбазининг диаметри 22 метр бўлиб, тоқ ва равоқлари бекиёс бўлган. Темур ва Улуғбекнинг асосий қароргоҳи Самарқанддаги Кўксарой ва Бўстонсарой дейилади. Шунингдек, шаҳар ташқарисида Темур ўн иккита боғ ва саройлар бунёд эттирган.

Улуғбек даврида Самарқанднинг Регистон майдони шаклланди, «Масжиди Муқаттаъ», 210 гумбазли Кўкалдош жомъе масжиди қад кўтарди. Шохизиндада айрим мақбаралар, Шахрисабзда Кўкгумбаз масжиди, «Чилустун» ва «Чиннихона» саройлари унинг даврида қурилди.

XV асрнинг иккинчи ярмида Самарқандда Хўжа Ахрор мадрасаси, Ишратхона, Оқсарой мақбаралари бунёд қилинди.

Амир Темур ва Улуғбек даврида тасвирий санъат турли йўналиш бўйича юксалди. Ислонда жонли нарсалар тасвирига сиғинмаслик тасвирий санъатда нақшнинг равнақига сабаб бўлди. Ўрта Осиёда араблар босқини туфайли тўхтаб қолган деворий суратлар ва умуман тасвирий санъат Темур даврида янги шакл ва мазмунда тикланди. Хаттотлик-кўлөзма адабиётнинг ажралмас бир қисми хисобланган. Миниатюра- тасвирий санъатга ҳам аввало нақш сифатида қаралган. Темурийлар даврида тикланган деворий суратлар эса XVI асрда яна тўхтаб қолди. Самарқанддаги Темурийларнинг сарой-қароргоҳларида қабул маросимлари, жанг воқеалари, ов манзаралари, халқ байрамлари тасвири туширилган деворий суратлар бўлган. Темур, ўғиллари, набиралари, аёллари ва канизаклари тасвири бу деворий суратларда акс эттирилган Улуғбек деворида ҳам деворий суратлар мавзу жихатдан ранг-баранг бўлиб, услубий жихатдан миниатюра жанрига яқин бўлган. Бу даврда қайта кўчирилган Абдурахмон ас-Сўфийнинг (X аср) фалакиётга оид асарига ишланган бир суратда Андромеда юлдузлар туркуми Чочлик аёл қиёфасида тасвирланади. Самарқанд расадхонасида эса тўққиз фалак кўриниши, етти гардиш, етти юлдуз-ёриткич даража, вақт бўлимлари, Ер юзининг етти иқлими тасвирланган.

Темур даврида қурилган Ширинбека опа, Бибихоним, Туман опа обидаларида наққошлик ва хаттотлик билан бирга тасвирий лавҳалар ҳам мавжуддир. Ширинбека опа мақбарасида тасвир кўп рангларда, қолган ички бино деворларида оқ ва мовий рангдаги табиат манзаралари тасвирланади.

Хаттотлик санъати тараққиётга XV асрда анъанавий насхи, куфий, деворий хатлари билан бирга пештоқларни безовчи сулс ва тезкор-настаълиқ ноёб кўлөзма асарлар кўчириладиган махсус устахоналар китоботчиликнинг равнақига ижобий таъсир кўрсатди.

Амир Темур даврида Самарқандда миниатюра рассомчилик мактаби ташкил топди. хозир Туркия ва Берлин кутубхоналарида сақланаётган кўчирма- хомаки миниатюра нусхалари XIV-XV асрларга оид бўлиб, уларда алохида шахслар, дарахтлар, гуллар, кичик композициялар, нақшларда чизиклар уйғунлиги, ҳаракатлар аниқлиги, қиёфаларнинг ўз ўрнида жойлаштирилиши билан ажралиб туради.

Тарихий шахсларнинг қиёфалари ҳам миниатюраларда акс этган. Амир Темур қиёфаси тириклик вақтида акс этган миниатюралар хали топилмаган. Асл ҳолатига яқин сураатлар «Зафарнома»нинг дастлабки кўчирилган нусхаларида учрайди. Унинг бир мунча ёрқинроқ қиёфаси Хиротда (1467 й.) кўчирилган «Зафарнома»да келтирилади. Дастлаб Мирак Наққош бошлаган ва Бехзод якунлаган ушбу миниатюрада бой композиция ва сержило бўёқларнинг уйғунлиги ажралиб туради.

Миниатюра рассомчилигининг тараққиёти адабиётнинг ривожини билан боғлиқ бўлган. Мусаввирлар Фирдавсий, Низомий, Дехлавий, сўнгра Жомий ва Навоий асарларига расмлар ишлаган. XIV асрда «Жомеъ ут-таворих», «Тарихи Рашидий» каби тарихий асарларга ҳам миниатюралар ишлаган. Бу анъана Темурийлар даврида ҳам давом эттирилиб, «Зафарнома» ва «Темурнома» асарларида жанг лавҳалари тасвирланади. Айрим ҳолларда диний асарларга ҳам Макка ва Мадина тасвири туширилган. Бадиий асарларнинг баъзиларида Мухаммад пайғамбарнинг (юзи ниқобда) одамлар орасида турган ҳолати ва меърожга чиқишларига оид лавҳалар учрайди.

XV аср миниатюраларининг аксариятида шарқ шеърятининг қахрамонлари-Лайли ва Мажнун, Хусрав ва Ширин, Рустам, жанг лавҳалари тасвирланади. Умуман миниатюра санъати Ироқ, Эрон, Хуросон, Мовароуннахр ва Хиндистонгача ҳудудда бир даврга ҳос бадиий- эстетик ҳодиса эди. Бу ҳодиса Темурийлар билан боғлиқ бўлиб, темурийларнинг Бағдод, Шероз, Табриз, Хирот, Самарқанд, Дехли каби марказларида бир неча миниатюра мактаблари вужудга келди.

Самарқанд миниатюра мактаби XIV-XV асрнинг биринчи ярмида қарор топган бўлиб, турли туркумда яратилган бу миниатюраларда Шарқий Туркистон санъатига ҳос бўлган Туркий образларда Хитой рассомчилиги таъсири сезилиб туради.

Самақанддаги сарой мусаввирлари Абул Хайя ва унинг шогирдлари Шайх Махмуд Талилий, Пир Ахмад Боғи Шамолий, Мухаммад бин Махмудшоҳ, Дарвеш Мансурлар ишлаган расмлар нозик, бўёқлар усталик билан қўлланган. уларнинг миниатюралари темурийлар даврига ҳос ов-шикор мавзуида яратилган. 1420 йилдан кейин Бойсунқур Мирзо Хиротда ҳаттотлик ва наққошлик устахонаси ташкил қилгач бу рассомларнинг айримлари хиротга кўчиб ўтади. Абул хайя тарихий асарларига ишлаган миниатюраларда Амир Темур ва темурийларнинг қиёфалари акс этса, бадиий асарларга ишлаган расмларида ҳам улар турли ҳолатларда тасвирланади. Халил Султон даврида ишланган айрим миниатюралар график тарзда, бадиий жиҳатдан ўзига ҳос «сиёҳи қалам» услубида ишланган. Темур ҳаётлик даврида унинг сарой деворларида шох ва шахзодалар бор бўйида тасвирланиб, ҳақиқий портрет жанрини Камолиддин Бехзод шакллантирди. Умуман, Темур ва темурийларнинг қиёфалари тасвирланган кўплаб миниатюралар дунёнинг турли кутубхоналарида сақланмоқда. Уларнинг аксариятида расм чизилган давр ёки рассом, жой, мактаб кўрсатилмаган. Бироқ, бу миниатюраларда нур сочиб турган қуёшсимон шернинг боши тасвирланган туғ-Темурунинг герби-унинг саройи пештоқида, Халил Султон ва Улуғбек зарб қилган тангаларда учрайди. Шунингдек, табиат тасвирида тўқ яшил ва жигарранг кўплиги, кийимлар туркий миллатга ҳос бўлганлигидан бу миниатюралар Самарқанд миниатюрачилилик мактабига мансуб дейиш мумкин. Чунки, Хирот ва Шероз миниатюралари қахрамонларининг кийимлари бошқачароқдир.

Самарқанд мактаби миниатюрачилари вакиллари композиция яратиш ва манзара тасвирида маҳоратлидирлар.

Улуғбек даврида машҳур бўлган ҳаттот ва мусаввир асли Обивардлик Султон Али Бовердий миниатюралари чизикларнинг кескинлиги, рангларнинг ёрқинлиги билан ўзига ҳосдир. Самарқанд мактабига ҳос бўлган 18 та миниатюра Низомийнинг «хамса» асарига

ва 49 та миниатюра «Шохнома» асарига ишланган бўлиб ҳозир Туркия кутубхонасида сақланади. Улуғбек даврида ас-Сўфийнинг «Силжимас юлдузлар рўйхати» асарига ишланган миниатюраларда хариталар қизил ва қора доиралар билан катта ва кичик юлдузларнинг жойлашиши кўрсатилган бўлиб, график тарзда ранг бермай, қора сиёҳда чизилган. Юлдуз туркуми оддий халқ вакили киёфасида тасвир этилади. Шарқ миниатюрачилигида оддий халқ ҳаёти мавзуйи темурийлар даврида пайдо бўлган. Масалан, «Самарқанд масжидини қуриш», «Искандар деворини бунёд этиш», «Кўчманчилар турмуши», «Жамшиднинг оддий халққа хунар ўргатиши мавзуйидаги миниатюралар бунга мисолдир.

Темурийлар даврида маданиятнинг юксалиши бадиий хунармандчиликнинг турли шаклларида намоён бўлди. Бадиий хунармандчилик асосан меъморчилик билан боғлиқ бўлмай, кошинкорлик кулолчилиги, ёғоч ва тош ўймакорлиги билан ҳам боғлиқ эди. Қабр тошларига қисман ўсимликсимон, асосан геометрик назмларда хаттотлик намуналари билан сўзлар битилган. Бу ёзувлар чуқур, қуша ўйиқларида битилган. Қабртошлар сағана ёки суна шаклида бўлиб, бўз рангли мраммрдан, айрим ҳолларда ўта ноёб тошлардан тантана идишлар ишланган. Ёғоч ўймакорлигида Гўри Амирда, Шохи Зинда, Яссавий мақбаралари, эшиклари, шунингдек XV асрга оид уй устунлари нақшлар билан ишланган. Темур ва Улуғбек даврларида металл ўймакорлиги тараққий этади. Буюм ва идишлар олтинсимон бронза, латун, қизил мисдан ишланган. Нақшлар ўйиб, бўртма усулда, қимматбаҳо тошлар қадалиб тайёрланган. Яссавий мақбараси улкан-шамдонлар, айниқса икки тонналик қозон бронза қўйиш санъатининг энг юксак намунаси.

Амалий санъатнинг кулолчилик тури учун яшил, зангори тусдаги ёрқин сир устига содда ўсимликнома нақшларни қора бўёқлар билан тушуришга ёки уюрма гуллар ишланиши, бу даврда пайдо бўлган оппоқ идишларга сир устидан кобальт ёрдамида нақш берилиши янгилик эди. Сопол буюмлардаги нақшлар мўйқаламда чизилган. Олдинги асрларда сопол буюмларига чизик нақшлар чизишган, темурийлар даврига мансуб чиккисимон сопол буюмларда кулол-рассом турли услубда оч хаворангдан то ложувардга қадар ранглари кўллади. Темур ва темурийлар даврининг амалий санъат турларидан тўқимачилик, гиламдўзлик, каштачилик юксак санъат даражасига кўтарилди.

Амир Темур илм-фан ривожини учун ғамхўрлик қилиши туфайли Самарқанд дунёнинг маърифий марказига айланди. Машҳур олимлар Самарқандга келди. Масалан, Қозизода Румий, табиб Хусомиддин Кермоний, фалакиётшунос Мавлоно Аҳмад, Улуғбек даврида турли мамлакатлардан келган 100 дан ортиқ олимлар илмий ва ижодий фаолият кўрсатган. Темур ва темурийлар замонида табиий ва гуманитар фанлар соҳасида буюк олимлар етишиб чиқди ҳамда жаҳон фанига муносиб ҳисса қўшди. Фалакиётшунослик фанида Улуғбек, Қозизода Румий, Ҳисиддин Жамшид ва Али Қушчилар янги кашфиётлар қилди. Тарих илмида Шарофиддин Али Яздий, Ҳофиз Абрў, Абдураззоқ Самарқандий, Мирхонд, Хондамир, Зайниддин Восифий ва бошқалар қимматли асарлар яратди. Бадиий ижод ва тилшуносликда Жомий, Навоий, Давлатшоҳ Самарқандий, Атолло Ҳусайний, Кошифий сингари ижодкорлар юксак санъат асарлари билан машҳур бўлди.

Мирзо Улуғбек даврида Самарқандда биринчи Академияга асос солинди, Ер қуррасини ўлчаш ва фалақийтшунослик жадвалларини тузиш ишлари амалга оширилди. Самарқанд расадхонасининг қурилиши улкан маданий воқеа бўлиб, жихози ва илмий ютуқлари жихатидан унга тенг келадиган расадхона йўқ эди. Расадхонада Улуғбек математика, геометрия, фалақийтшуносликда чуқур билимлар соҳиб эди. Али Қушчи, Муҳаммад Ҳавофийлар унинг сеvimли шогирдлари бўлган.

Мирзо Улуғбек «Зиҳ» асарида VIII-XI асрларда бошланган фалақийт илмига оид анъанани давом эттириб, юқори даражага кўтаради. Математикага доир «Бир даража синусни аниқлаш ҳақида рисола», Фалақийтшуносликка оид «Рисолаи Улуғбек» ва мусика ҳақида «Мусика илми ҳақида рисола» каби асарлар ёзди. Улуғбек Самарқанд, Бухоро ва Ҳиндустонда мадрасалар қурдириб, таълим ишларига раҳбарлик қилди.

Темур ва темурийлар даврида халқ оғзаки ижоди намуналари яратилди. Адабиёт бадиий услуб жихатидан такомиллашди, адабиётшунослик ва тилшуносликка оид илмий асарлар яратилди. Ўзбек таржима адабиёти вужудга келди.

Бу даврда етук ижодкорлар Қутб, Сайфи Саройи, Хайдар Хоразмий, Дурбек, Амирий, Атоий, Саккокий, Лутфий, Бобур, Мухаммад Солих ва бошқалар яшаб ижод қилди. Айниқса ўзбек ёзма адабиётининг дунёвий кўламини Алишер Навоийнинг ижоди камолот босқичига кўтарди.

Мовароуннахр ва Хуросонда ўзбек тили, адабиёти ва маданиятининг мавқеи орта борди. Хуросондаги туркийзабон халқлар ва уларнинг зиёлилари Самарқанд, Бухоро, Туркистон ва бошқа шаҳарлардаги олимлар шоирлар ва санъаткорлар билан ўзаро жуда яқин муносабатда бўла бошладилар. Қайси ижодкор ўзига қайси мамлакат ёки шаҳарни қулай деб билса, ёша ерда яшаб ижод қилди.

Масалан, хоразмлик шоирлар Хайдар ва хофиз Хоразмийлар Шерозга, Исмоил Ота авлодларидан бўлган шоир Шайх Атоий Турбатдан (Тошкент яқинидан) Балхга, Мавлоно Лутфий ҳам асли Тошкентдан бўлиб Хирот яқинига бориб яшаб қолганлар.

Темур ва унинг авлодлари адабиёт ва санъатга, илм-фанга яқин кишилар эди. Темурийлардан 22 та ижодкор-шоир бўлиб, улар ўзлари шеър ёзиш билан бирга ижодкорларга хомийлик ҳам қилган. Халил Султон, Хусайн Бойқаро кабилар ўз шеърларидан девон тузганлар.

Хуросон ва Мовароуннахрда форсий ва туркийда ҳам иккала тилда ижод қилувчи шоирлар кўп бўлиб, адабий ҳаёт юксалади. Шарқ классик адабиёти таржималарига ҳам эътибор кучаяди. «Чахор маноли» каби адабиёт назариясига оид асарлар яратилган. Бадиий ижоднинг ғазал, рубоий, туюқ каби турлари ривож топган. Адабий жараёнда шохлар ҳам, оддий косиб ва хунарамандлар ҳам, олим ва фозиллар ҳам қатнашган.

Хуросондаги адабий ҳаётнинг ривожига Бойсунғур Мирзо (Шохрухнинг ўғли) нинг ўрни бекиёс бўлиб, у ўз ташаббуси билан фанларнинг барча соҳаларига ва санъат ривожига катта хисса қўшган. Унинг раҳбарлигида Фирдавсий «шоҳномаси»нинг кўп қўлёзмаларни қиёслаш асосида ишончли илмий матни яратилди. Бойсунғурнинг ўзи ҳам форсий ва туркийда шеърлар ёзган. Хуллас, XV аср ўрталарида Хуросонда ўзбек адабиётининг янги мактаби юзага келди.

Мовароуннахрда Улуғбек даврида кўплаб форсий ва туркий ижодкорлар тўпланди. Адабий муҳитни бевосита Улуғбекнинг ўзи бошқарар, Самарқандда ўша даврнинг энг яхши шоирлари йиғилган эдилар. Шоирларнинг сардори («Малик ул-калом») қилиб Мавлоно Камол Барахший тайинланган эди. Саккокий ўз қасидаларидан бирида Улуғбекнинг шеър ёзишини ва унинг шеър ҳақидаги тушунчаси юқори бўлганлиги таъкидлаб ўтган. Улуғбек Хуросондаги ижодкорлар билан ҳам дўстона муносабатда бўлган. У Лутфий шеърларини XV асрнинг машҳур шоири Салмон Соважий шеърлари билан тенг кўрган. Мумтоз шоир билан тенглаштириш Лутфий учун катта шараф эди.

Улуғбек саройидаги энг обрўли ўзбек шоири Саккокийнинг лирик шеърлари билан бирга ўзбек тилидаги қасидалари ҳам бу шеърий жанрнинг сезиларли ютуғи бўлди.

Навоий «Мажолисун-нафоис» тазкирасида кўпроқ хуросонлик шоирлар ҳақида маълумотлар берса, Давлатшоҳ Самарқандий «Тазкират уш-шуаро» асарида ўтмишда ўтган ижодкорларга тўхталади. Яқинда маълум бўлган Шайх Аҳмад ибн Худойдод Тарозийнинг «Фукукул-балоғ» (1437 й.) асари темурийлар даври Мовароуннахрдаги адабий ҳаётни ўрганиш имконитларини очди.

Шайх Аҳмад Тарозий асарида шеър назариясига доир илмий масалаларни ёритиш билан бирга, шу пайтгача номаълум бўлган ўзбек ва форсийзабон шоирларнинг шеърларидан мисоллар келтиради. Шайх Тарозий ўз асарида бизга маълум бўлган машҳур шоирлардан ташқари, бизга номаълум бўлган Мухаммад Темур Бузонинг туюқларини, Шамс Қисорийнинг «ал-мақлубул-баъз» шеърий санъати намуналарини, Жалолий деган шоирнинг ишқий мазмундаги байтларини, «мутасалсал» шеърий манъатига ўзининг ғазалидан намуналар келтиради.

«Мутасалсал» санъати қофия бўлиб келган сўзларнинг ёки унинг бир бўлагининг кейинги байт бошланишида такрорланиши билан байтларни бир-бирига боғлашни англатади. Тарозийнинг «Фукукул-балоға» асари ўша давр ўзбек адабиёти тарихини янада чуқурроқ ўрганишда қимматлидир.

XV асрнинг иккинчи ярми ўзбек адабиётининг энг ривожланган даври бўлиб, бу юксалик Темурий Бойқаро ва ўзбек адабиётининг порлоқ қуёши Навоий номлари билан боғлиқ. Бойқаро хукмронлиги даврида адабиёт, санъат ва фаннинг кўп соҳалари ривожига катта аҳамият берган. «Хусайний» тахаллуси билан шеърлар ёзган, бу улуғ зот ўз хукмронлиги давомида Навоийга «муқарраби хазрати султоний» мансабларини бериб биргаликда маданиятнинг ривожланишига хомийлик қилишган. Навоий устози Жомий билан ҳамкорликда маънавий тараққиётга раҳнамолик қилди. Улар тимсолида бадиий адабиёт энг буюк ютуқларга эришди. Навоийнинг «Хамса» ва «Хазойинул-маоний» девони, Жомийнинг «хашт авранг» ва шеърӣ девонлари шу давр адабиётининг энг буюк намуналари бўлди. Хусайн Бойқаро ўз «Рисоласида» унинг хукмронлиги даврида шундай асарлар яратилганидан чексиз фахрлангани бежиз эмас.

Бу бой адабий мерос ўзбек адабиётининг кейинги тараққиётга ҳам ўзининг чуқур таъсирини кўрсатди. Бобурнинг «Бобурнома» асари шу давр ўзбек адабиёти ва илмининг ҳаётбахш анъаналари асосида юзага келган эди.

XV асрда ўзбек адабиёти, айниқса Навоий ижоди мисолида адабий жанрлар ранг-баранглиги нуқтаи назаридан ҳам энг юксак чўққига кўтарилди. Ўзбек адабий тили шаклланди. ўзбек назми ва насридаги адабий услубнинг хусусиятларидан бири адабий ва илмӣ асарларда фикр ифодасида форсий ва арабий сўз ва иборалардан, атамалардан, форсий тилга хос жумла тузилиш қоидаларидан кенг фойдаландилар.

Темурийларнинг адабиёт ва маданият соҳасидаги анъаналари кейинчалик бобурийлар томонидан Афғонистон ва Хиндистонда, XVIII-XIX асрларда Хоразм ва Қўқон хонлигида ривожлантирилди¹⁹.

Темурийлар даври адабиёти ўзбек адабиёти ривожига ўзига хос алоҳида бир босқични ташкил этади. Ундаги улуғвор инсонпарварлик ва халқчиллик, адолатпарварлик ва маърифатпарварлик ғоялари ҳамон ўз тароватини йўқотгани йўқ. Бу адабий мерос Ўзбекистонда ҳали асрлар давомида ўзининг бой мазмуни билан, ғоявий-мафкуравий теранлиги ва илохийлиги билан комил инсонни тарбиялашда катта аҳамият касб этади.

Темурийлар даврида яратилган адабиёт тасаввуфнинг адабиёти даражасини белгилади. Адабиёт тасаввуфнинг ғоявий мазмунида илохий масалаларни камраб олиб умуинсоний тафаккурни ифодалади.

Мовароуннахр ва Хуросонда XIV асрнинг иккинчи ярми ва XV асрда рўй берган маданий юксалик бутун мусулмон Шарқигина эсас, овропа мамлакатларини хайратга солди. Бу юксалик Марказий Осиёнинг сўнгги маданий-маънавий ривожинигина белгилаб бермай, қўшни мамлакатлардаги маданий тараққиётга ҳам катта туртки берди.

Темур ва Темурийлар давридаги маданий юксалишнинг умумий омилларини аниқлаш шуни кўрсатадики, улар ўзаро узвий боғланган ва яхлит бир бутун ҳолдагина қисқа вақт ичидаги маданий-маънавий юксалигини юзага келтира олган.

Булардан биринчи навбатда сиёсий-ижтимоий омилни кўрсатиш мумкин. Мовароуннахр ва Хуросонда тарқоқ, ўзаро низо ва урушлар натижасида турли вилоят, амирликларга бўлиниб кетган ва келгинди хукмронлар- мўғуллар томонидан аёвсиз эзилган халқнинг мустамлакачиликдан қутулиши, мамлакатда ягона бирлашган давлатнинг барпо этилиши, ягона давлатчилик асосида бошқариш қоидаларининг жорий этилиши, зўравонликлар, ўзбошимчаликлар каби иллатларнинг тугатилиши ижтимоий юксалиши таъминланди.

Иккинчи - иқтисодий омил - Мовароуннахр ва Хуросонда ягона идора тизимининг жорий этилиши иқтисодий осойишталик ишлаб чиқаришнинг сўнгги ривожланишига олиб

келди. Давлат томонидан дехқончилик, хунармандчилик, савдо-сотиқнинг ривожига эътибор берилиши ва бу соҳада қатор тадбирларнинг амалга оширилиши мамлакатнинг маънавий-маданий тараққиёти учун нихоятда муҳим аҳамият касб этди.

Учинчи - маънавий омил - аввал маданий мерос, маънавий қадриятлар, бойликлардан кенг фойдаланиш, улар асосида ривожланишини амалга оширишдан иборат бўлди. Марказий Осиёда аввалги асрларда, хусусан IX-XIII асрларда яратилган маънавий-маданий бойликлардан, Хоразмий, Форобий, Ибн Сино, Беруний, Чағминийлар меросидан; араб, форс ва туркий тилларда яратилган Фирдавсий, Низомий Ганжавий, Румий, Тусий, Аттор каби алломалар меросидан: Мусулмон Шарқи маънавий меросида кенг аҳамият касб этган қадимги юнон илмий-маънавий, бойликларидан кенг фойдаланилди.

Бу даврда Амир Темур давлатининг таъсирида бўлган ва бўлмаган бошқа мамлакатлар ўртасида маданий алоқалар тез ривожландики, бундай алоқалар маънавий бойликларни ўзаро алмашишга кенг йўл очиб берди. Эрон, араб мамлакатлари, Хиндистон, Хитой каби мамлакатлар билан бўлган алоқаларда маданий бойликлар алмашинуви ха муҳим аҳамият касб этди.

Тўртинчи - ғоявий омил - бу омил маънавий омилнинг узвий давоми бўлса-да, унинг муҳим аҳамиятга эга бўлганлиги ва ўз даври маънавий ҳаётида катта роль ўйнаганлиги учун алоҳида ажратиб кўрсатиш мақсадга мувофиқдир. Бу XV асрга келиб Мовароуннаҳр ва Хуросонда кенг тарқалган тасаввуф - хусусан Нақшбандия таълимотидир. Марказий Осиёда Юсуф Хамадоний, Абу Холиқ ғиждувоний таълимотларини ривожлантириш асосида шаклланган Нақшбандия таълимоти ва унинг йирик вакиллари XIV-XV асрлардаги сиёсий-ижтимоий ҳамда маданий ҳаётда нихоятда муҳим роль ўйнади, маънавий ўзгаришлар маълум эркинлик учун ғоявий асос, омил бўлиб хизмат қилди. Темур ва темурий шахзодалар, кўп олим-фозиллар, хунармандлар нақшбандия таълимотидан озуқа олдилар, ўз фаолиятлари, ижодлари билан уни ҳар томонлама бойитдилар.

XV асрда яшаб ижод этган Нақшбандия таълимотининг йирик вакили Хўжа Ахрор Вали фақат маданий ҳаётдагина эмас, сиёсий-иқтисодий тинчлик ва ривожланиш ишида муҳим ижобий роль ўйнади.

Бу каби омиллар Темур ва Темурийлар даври маданияти ва маънавиятининг тез ва юксак даражада кўтарилишига олиб келдики, унинг ютуқлари сўнгги узоқ асрлар давомида маданий ривожланиш учун озуқа бўлди.

XIV-XV асрларда маънавий-маданий ривожланиш ислом диний қарашларининг мустахкамланиб бориши билан узвий боғлиқ бўлиб, ҳукмрон мафкура сифатида мадрасаю масжидларда кенг ўқитилиб, ўрганилиб, қонун-қоида, одат, анъаналар эса шариат асосида олиб борилад эди. «Темур тузуклари» да дин арбоблари, шайх, сайид, уламолар фаолиятига алоҳида ўрин ажратилиб, уларнинг давлат ишларидаги иштироки махсус ва бир неча қайд этилиб ўтилади. Лекин бу даврда шу билан бирга халқ орасида, айниқса, зиёлилар, ақлий меҳнат билан шуғулланувчи илм-фан, санъат, маданият ходимлари ўртасида ўз даврида ислом қоидаларини замона талаблар, ижтимоий юксалиш заруратлари асосида талқин этишга интилиш натижасида юзага келган тасаввуф таълимоти кенг тарқалади.

Марказий Осиёда XI асрдан бошлаб ёйила бошлаган тасаввуф таълимоти бу даврга келиб Мовароуннаҳр ва Хуросонда тасаввуфнинг яссавий, кубровия, кодирия ва айниқса нақшбандия тариқати маънавий ҳаётда катта роль ўйнайди.

Нақшбандия тариқати Юсуф Хамадоний ғиждувоний ва XIV асрга келиб Баховуддин Нақшбанд номи билан узвий боғлиқ бўлиб, бу таълимот XV асрда назарий ва амалий жиҳатдан янада ривож топиб у сарой аҳли, кўп ҳолларда темурийзодалар фаолиятига ҳам таъсир кўрсатади.

Амир Темурнинг ўзи ҳам мутасаввуф олимларга катта ҳурмат билан муносабатда бўлиб, тасаввуфнинг нақшбандия сулуки тарғиботчиларидан сайид Мир Қулolini

(Шамсуддин Фохурий, вафоти 1371 й.) ўзига пир деб билган. Шунингдек, турли ўлкалардаги йирик мутасоввуфларга ҳам хурмат кўрсатган. Унинг ҳамадония тариқатига асос солган йирик мутасаввуф Сайид Ҳамадоний билан учрашиб суҳбатда бўлганлиги, 1398 йилда Туркистоннинг Ясси шаҳрида йирик мутасаввуф Аҳмад Яссавий қабрини зиёрат этганлиги, уни таъмирлатиб, устига олий бино қуришни буюргани тарихий мактабларда кўрсатиб ўтилган.

«Тузуқлар»да: «... машойхлар, сўфийлар худони таниган орифлардир. Уларнинг хизматларида бўлиб, суҳбатлар курдим ва охират фойдаларини олдим. Улардан Тангри таолонинг сўзларини эшитиб кароматлар кўрдим», - деб ёзади Амир Темур.

XIV-XV асрларда Марказий Осиёда кенг тарқалаётган тасаввуф таълимотининг Суфи, Порсо, Чархий, Маҳдуми Аъзам, Ҳожа Аҳрор каби йирик вақлари нақшбандия тариқатига оид қатор рисоалар яратиш билан бирга, жамиятнинг маънавий покланиши ва ривожланиши йўлида фаол хизмат қилдилар, таниқли арбоблар билан мулоқотда бўлиб, уларга таъсир ўтказдилар. Бу жихатдан, айниқса, Ҳожа Аҳрор фаолияти муҳим аҳамият касб этади. Навоий, Жомий, Қосимий, Лутфий, Бобур каби шоирлар тасаввуфни тарғиб қилдилар.

Бу даврда тиббиёт илми ҳам ўзининг йирик намоёндаларига эга эди. Самарқандга келиб ижод қилган табобат илмининг йирик вакилларида Бурхониддин Нафис ибн Эваз ҳаким ал—Хирмоний, Султон Али табиб Хурсоний, табиб Хусайн Жаррох шулар жумласидандир.

XIV-XV асрларда Марказий Осиёда мантиқ ва фалсафа фанлари билан шуғулланган йирик олимлар пайдо бўлди. Бу фанларнинг ривожини, асосан икки йирик мутафаккир Саадиддин бин Умар Тафтазоний ва Мир Сайид Журжоний номлари билан боғлиқдир. Журжоний ва Тафтазонийлардан ташқари, Самарқандда ўша даврда Мавлоно Абдуҷаббор Хоразмий, Мавлоно Шамсиддин Мунший, Мавлоно Абдулла Лисон, Мавлоно Бадриддин Аҳмад, Мавлоно Нуғмониддин Хоразмий, Ҳожа Афзал, Жалол ҳокий ва бошқа олимлар яшаб ижод этганлар. Ўз даврининг илғор ижтимоий ва ахлоқий фикрлари бадиий адабиётда, тасаввуф шеъриятида, назм ва назрда, ғазал ва рубоийларда муфасссал баён қилина бошланди. Навоий, Жомий, Лутфий, Биноий, Қосими Анвар ва бошқаларнинг бадиий асарлари бой фалсафий ва ахлоқий мазмунга эгадир.

Бу даврда ахлоқ ва таълим-тарбия муаммоларига бағишланган махсус рисоалар пайдо бўлдики, уларнинг орасида Хусайн Воиз Кашифий ва Жалолиддин Давонийларнинг мероси алоҳида ўрин эгаллайди.

Темур ва Темурий шахзодалар ўз даври тарихини ёзиб қолдириш, Мовароуннахр ва Хуросоннинг мўғуллар зулмидан озод этилиши тарихини ўрганиш ва ёритишга катта эътибор бердилар. Низомиддин Шомий, Али Яздий, Абдураззоқ Самарқандий, ҳофизи Абру, Натанзе, Фосих Ҳавофий, Мўйниддин Исфизорий, Мирхонд, Хондамир каби тарихчилар темурийлар даври тарихини ёзиб қолдирдиларки, улар ёзиб қолдирган асарлар ҳозирда биз учун ўша давр ҳодисаларини, маданий юксалишини ўрганишда, муҳим манба бўлиб хизмат қилиб келмоқда²⁰.

Илм фан ва адабиётнинг ривожини китобат санъати, янги қўлёзма асарларни кўчириб ёзиш, хаттотлик, мусаввирлик, лавҳа чизиш, муравозлик каби санъатлар тараққиётига ҳам ижобий таъсир қилди. Нафис китоб ва хаттотлик XIV-XV асрларда янги тараққиёт босқичига кўтарилди. хаттот Мир Али Табризий (1330-1402) настаълиқ хатини кашф қилди. Бу усул хиротда Султон Али Машҳадий бошчилигида юксак босқичига кўтарилди ва Абдурахмон Хоразмий, Султон Али Хандон, Мир Али Қилқалам, Халвоий, Рафиқий каби хаттотлар, мусаввирлар етишиб чиқди. Самарқанд ва Хиротда темурийларнинг сарой кутубхоналари ташкил этилди. Бу кутубхоналар ҳунармандчилик корхонаси ҳисобланган, уларда қўл ёзма асарларни тўплаш ва сақлаш ишлари бажарилган.

XIV-XV асрлар Ўрта Осиё халқларининг мусиқа санъати тараққиётида ҳам янги босқич бўлди. Янги куй ва қўшиқлар, чолғу асбоблари ва мусиқа назариясига доир асарлар яратилди. Махоратли созандалар, бастакорлар ва хофизлар етишди. Абдуқодир Найий, Кулмухаммад Шайхий, Хусайн Удий, Шохкули Ғиҷжакий, Ахмад Қонуний, Юсуф Андижоний кабилар шулар жумласидандир. Улуғбек, Жомий, Навоий ва Биноийлар мусиқа илмига оид асарлар ёзиб янги куйлар ижод қилдилар. IX-XII асрларда шаклланган 12 мақом бу даврда такомиллашди. Шунингдек, кенг оммага мўлжалланган театрлашган томошалар- халқ сайлларида масхарабозлар, қўғирчоқбозлар, дорбозлар ўз санъатини намоёни қилган.

Темур ва темурийлар даври маънавий ҳаётида диний фалсафа катта ўрин тутди. Сўфийлик тариқатида Нақшбандийлик ривожланиб, барча ижтимоий-маънавий соҳаларга ўз таъсирини кўрсатди. Баховуддин Нақшбандий бу тариқатни бойитиб, балогардон мартабасига эга бўлган каромат соҳиби эди. XV асрда Нақшбандия тариқатининг давомчиси Хожа Убайдуллох Ахрордир. Самарқандга келган Хожа Ахрор Валини темурийлар ўзларига пир деб билади. Хожа Ахрор Нақшбандия Хожагон тариқатининг йўналишини белгилаган ва ижтимоий фаолиятдан ташқари ижодкорлик илми билан ҳам шуғулланиб бир нечта асарлар ёзган.

Ўрта Осиёда Темур ва темурийлар даврида маданият ривожланди ва камол топди. XIV-XV асрлардаги Мовароуннахр ва Хуросондаги маданий тараққиётининг тамал тожини Буюк соҳибқирон Амир Темур қўйган эди.

Мавзунинг такрорлаш учун саволлар

1. Уйғониш даври тушунчаси ва Шарқ уйғонишининг ўзига хослиги.
2. IX-XII асрларда Марказий Осиёда маданият равнақининг омиллари.
3. Уйғониш даври маданиятининг асосий белгилари.
4. IX-XII асрларда Ўзбекистон ҳудудида амал қилган илмий маърифий марказлар.
5. Марказий Осиё мутафакирларининг Араб дунёси ва жаҳон маданияти ривожига қўшган хиссаси.
6. IX-XII асрларда адабиёт ва санъатнинг гуллаб яшнаши.
7. IX-XII асрларга оид машҳур меъморчилик ёдгорликлари.
8. Ҳозирги даврда маданий меърос ва ўтмиш анъаналарини тиклаш юзасидан амалга оширилаётган асосий тадбирлар.
9. Мовароуннахрда XIV-XV асрларда маданият равнақининг омиллари ва шарт-шароитлари.
10. Темурийлар шажарасини жаҳон тарихида энг маърифатли шажара эканлигини мисоллар билан тушунтириш.
11. XIV-XV аср Мовароуннахрдаги маданий юксалишнинг асосий белгилари.
12. Темур ва Темурийларнинг маданий сиёсатида меъморчиликнинг ўрни ва аҳамияти.
13. Темур ва Темурийлар маданий меросини тиклаш юзасидан амалга оширилаётган тадбирлар.

АДАБИЁТЛАР

1. Каримов И.А. Истиқлол ва маънавият, Т., 1994 й.
2. Художественная культура Средней Азии. IX-XIII веков, Т., 1983 г.
3. Пугаченкова Г.А. Очерки искусство Средней Азии. М., 1986 г.
4. Мерос. Т., 1991 й.
5. Хайруллаев М.М. Ўрта Осиёда илк уйғониш даври маданияти. Т. 1995
6. Баходиров Р. Абу Абдуллох ал-Хоразмий. Т. 1995 й.
7. Қайюмов А. Абу Райхон Беруний. Абу Али Ибн Сино. Т., 1987 й.
8. Қайюмов А. Ахмад-ал Фарғоний. Т. 1991 й.
9. Хамидов Х. Қирқ беш аллома ҳикояти. Т., 1995 й.

10. Абу Наср Форобий. Фозил одамлар шахри. Т., 1993 й.
11. Абу Райхон Беруний. Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар I-жилд Т., 1968 й.
12. Низомулмулк. Сиёсатнома. Т., 1997 й.
13. Хўжа Самандар Термизий. Дастур-ул-мулк. Т., 1997й.
14. Абу Исо Термизий. Саҳиҳи Термизий. Т., 1993 й.
15. Ваган тарихи Т. 1997 й.
16. Аҳмад Яссавий. Хикматлар. Т. 1991 й.
17. Усмон Ориф. Баҳовуддин Нақшбанд ва унинг таълимоти ҳақида. Т. 1993 й.
18. Каримов И.А. Амир Темур ҳақида сўз. Т. 1996 й.
19. Темур ва Улуғбек даври тарихи. Т. 1996 й.
20. Аҳмедов Б. Темур. Т. 1995 й.
21. Темурнома. Т. 1990 й.
22. Мўминов И. Амир Темурнинг Ўрта Осиё тарихида тутган ўрни ва роли. Т. 1993 й.
23. Темур ва темурийлар салтанати. Т. 1996 й.

6-МАВЗУ XVII-XX АСРЛАРДА МАРКАЗИЙ ОСИЁ МАДАНИЯТИ

Маъруза режаси:

Режа:

1. XVI- XIX асрнинг биринчи яримида Марказий Осиёнинг ижтимоий - маданий ҳолати.
2. Маънавий маданият ва диний мутаассиблик. Дунёвий билимларни кадрсизланиши.
3. Моддий маданият. Хонликлардаги узига хослик.
4. Россия истелоси, унинг улкан маънавий ҳаётига таъсири. Мустабид шуро давлати даврида Ўзбекистан маданияти.

Таянч тушунчалар

Шайбонийнома, Зафарнома, Аштархонийлар, Манғитлар, тузум мактаби, ғаспарали, жади́длик, қатағон.

Марказий Осиёда темурийлар даврида маданият классик даражаси билан дунёга машхур бўлди. Шайбонийлар ва Аштархонийлар даври (XVI-XVIII асрлар) да мамлакат феодализмнинг мураккаб жараёнларини бошдан кечирди. XVI асрда хунармандчиликнинг ривожланиши транзит ва ички савдонинг кенгайишига ёрдам берди. Бу даврда хунарманчиликнинг 60 дан ортиқ тури мавжуд эди. Марказий Осиё, Хиндистон, Эрон, Балх, Россия, Туркия ва бошқа мамлакатлар билан совда-сотик дипломатик алоқада бўлган. XV-XVI асрларда Мовароуннахрда илм-фан анча ривожланди. Адабиёт, тарих, меморчилик ва тасвирий санъат ўзига хос ривожланиш босқичини босиб ўтди. Хасан Бухорий Нисорий (1566) нинг «Музаккир ул-аҳбоб» ва Мутрибийнинг (1604) «Тазкиратуш-шуаро» номли адабиёт антологияси бунинг яққол ифодасидир. Бу қомусий антологияда юздан зиёд адабиёт арбобларининг ижодлари ва таржимаи ҳоллари ўрин олган. Мамлакатда хунар ва савдо ишларининг ривожланиши илм ахлининг ижтимоий доираси кенгайишига таъсир кўрсатди. Мутафаккир Зайниддин Восифий 1512 йил Самарқандда бўлганда базми мушоираларда қосиб, шоирлар, савдогарлар ва оддий кишиларнинг маъракаларда фаол қатнашиб турганлигини баён қилади. Уларнинг аксарияти шеър ёзиб турганлиги ўша давр табақаларининг маданий жихатдан юксак савияда эканлигидан далолат беради. Бу даврнинг ўзига хос хусусияти шундаки кўплаб адабий ва тарихий асарлар ўзбек тилида ёзилди. Муаллифи номаълум «Нухратнома» Муҳаммад Солихнинг «Шайбонийнома» асарлари ўзбек тилида ёзилган. Бундан ташқари машхур тарихчи Шарофиддин Али Яздийнинг тарихий асарлари хусусан «Зафарнома»си,

Улуғбекка бағишланган «Мунтахаби жоме ва товорихи шохий» деган асарлари ўзбек тилига ўғирилди. Шайбонийлар даврида фаннинг қатор тармоқлари ривож топди. 1693 йилда Амин Аҳмад Розий «Хафт иқлим»- етти иқлим деган жуғрофи-биологияга оид луғат тузади. Унга Мутрибийнинг дунё харитаси илова қилинади. 1541 йилда Мухаммад Хусайн ас-Самарқандий тиббиёт ва фармакологияга оид илмий асар ёзади. У кўз табиби шох Али ибн Сулаймон Наврўз Аҳмаджон хузурида ишлаб, касалликлар ҳақида «Табиблик дастурул-амали» рисоласини битади. Мусиқа илмига оид бухоролик Навкабийнинг асари ҳам XVI асрда бу санъат ривожидан дарак беради. Бундан ташқари хаттотлик санъатининг ривожига улкан ҳисса қўшган Султон Али Машҳадий, Мир Али Хирвий, Маҳмуд Али Шиқобий каби хусни хат усталари ҳам ижод қилган. 1586 йилда Дарвеш Мухаммад Бухорий каллиграфия санъати назариясига оид асар ёзади. Шунингдек кўплаб қўлёзмалар миниатюралар ва суратлар билан безатилди. Тарихий ва адабий асарлардан «Фатхнома» Тарихи Абулхайрхоний, Навоийнинг асарлари шулар жумласидандир. «Миниатюраларда Марказий Осиё моддий маданияти акс эттирилади ва рассомлар воқеликни реалистик тасвирлашга интилади. Жалолиддин Юсуф, Келди Мухаммад ва бошқалар рассомчилик санъатига улкан ҳисса қўшади.

Хонликлар даврида қурилиш иншоотлари турлари янада такомиллашади, кўплаб жамоат бинолари (карвонсаройлар, кўприklar, сардобалар, ҳаммом, тим ва бошқа савдо расталари) қурилади. Монументал биноларнинг тарихи, қиёфаси ўзгаради, хунармандлар уюшмалари вужудга келади. Бухоро шаҳри баландлиги 10 метрли девор билан ўралиб, шаҳар дарвозалари қурилди, йирик бинолар қуришда (Миср Араб мадрасаси, Хўжа Зайниддин масжид-хонақоси) халқ меъморчилиги анъаналаридан фойдаланилди. Шаҳар ташқарисида ҳам монументал бинолар (Чорбақр) қурилди. Жомеъ масжидлари сарой каби серхашам қилиб, мадрасалар пештоқли, минорали тарзда қуриб, ховлилари тўрт томондан айвон ва хужралар билан ўралди. Бухоро ва Тошкентдаги Кўкалдош мадрасалари бунга гувоҳлик беради.

Бинолар безашда майда ўсимлик-нақшли парчинлар ишлатилди. Деворларга гул териш каби Темурийлар давридаги усуллар ривожлантирилди. Қабр тошлари ясашда юксак бадиий даражада тошларга ёзувларни ўйиб битиш ривожланди. (Шайбонийхон қабр тоши ва Чилдухтаронда Абу Саид қабрига қўйилган тошлар). Хуллас, бу даврнинг кўпгина бетакрор маданият соҳалари ўз сирларини мукамал сақлаб келмоқда.

Марказий Осиёда хонликлар ва амирлик ўртасидаги низолар бўлиб турсада, маълум даражада деҳқончилик, хунармандчилик, савдо-сотиқ давом топди. Фан, адабиёт, санъатнинг ривожланиши кўпроқ сарой доирасида бўлиб, ҳам диний, ҳам дунёвий асарлар ёзилди. Гарчи ўз даври тарихнавислиги ўша хонлик ва амирликдаги сиёсий воқеалар салномасини ифодалайди, ўша давр руҳи акс этганлиги билан тарихий аҳамиятга эга. Мухаммад Ёқубнинг «Гулшан-ул мулк», Мухаммад Мир Олимнинг «Тарихи Амир Насрулло», Мулла Ибодулла ва Мулла Мухаммад Шарифнинг «Тарихи амир Хайдар», Мухаммад Ҳакимжон Тўранинг «Мунтахабут таворих» каби асарлари диққатга сазовордир.

Кўкон адабий мухити кўплаб шоир ва шоиралар ижоди билан бойиди. Кўкон хони Умархоннинг ўзи «Амирий» таҳаллуси билан ўзбек тилида ғазаллар ёзган. Унинг рафикаси Мохларойим «Нодири» таҳаллуси билан форс-тожик тилида «Макнуна», «Комила» таҳаллуслари билан шеърлар ёзган. Эри Умархон вафот этгач, Нодири давлат ишларига ҳам аралашиб, мамлакат хўжалигини яхшилаш, маданий ҳаётни жонлантириш бўйича муҳим тадбирларни амалга оширди. Кўконда мадрасалар, карвонсаройлар, расталар, йўллар қурдирди. У ўз атрофига Увайсий, Махзуна каби қобилиятли ижод аҳлини тўплади. Бу даврда Фазлий Намангоний Мушриф, Мушфиқий каби шоирлар ижод қилган. Мушфиқий Бухоро амири Абдуллахон саройида «Маликуш-шуаро» унвонига эга бўлган бўлса, Фазлий Намангоний Кўкон шоирларига бошчилик қилган, Умархоннинг топшириғи билан Фазлий ва Мушриф томонидан «Мажмуат-уш-шуаро» тўплами тузилади. Бу даврда Кўконда Худоёрхоннинг сарой арки, Хивада турли обидалар қурилди.

Тахминан XVII асрда яшаб ижод қилган шоирлардан бири Турди Фароғий ҳақида маълумот берувчи асосий манба шоирнинг ўз асаридир. У юз уруғининг оқсоқолларидан бири сифатида Абдулазизхон саройида эътиборли кишилардан бўлган, кейин саройдан четлаштирилган.

XVIII аср охирида Қўқонда туғилган шоир Махмур оғир шароитда яшаб, саройда аскарлик қилган. У амалдорлар ва сарой шоирлари билан чиқишолмай, саройни ташлаб кетади. Махмур қийинчиликда ҳапалак қишлоғида 1844 йилда вафот этган. Унинг шеърлари ичида «Ҳапалак» ҳажвий асари машҳурдир.

XVIII аср охири XIX аср бошларида Фарғонада Муҳаммад Шариф-Гулҳаний таҳаллуси билан танилиб, ажойиб лирик шеърлар, масаллар ёзди. Унинг «Зарбулмасал» асари қаҳрамонлари қушлар бўлиб, шоир улар орқали сарой аъёнларининг кирдикорларини фош этади. Яна бир Қўқонлик шоир Ҳазрат хам ўз асарларида зодогонлар ва рухонийларни фош қилади. XIX асрнинг 30 йилларида Шаҳрисабзда шоир Хиромий хинд, форс адабиётида машҳур бўлган «Чор дарвеш» ва «Тўтинома» ҳикояларини ўзбек тилига таржима қилади халқ дostonлари «Юсуф ва Зулайхо», «Тохир ва Зухро» «Бўз ўғлон», «Юсуф ва Аҳмад» ва бошқа дostonлар вужудга келди. Шаҳар майдонларида қизикчи ва қўғирчоқбозлар, ўйинчи санъаткорлар халқ ҳаётидан ҳикоя қилувчи лавҳаларни ўйнаб, томоша кўрсатар, бойлар ва сарой ахлини очкўзлигини фош этиб, устидан кулар эди.

Бу даврда Марказий Осиёда икки турдаги мактаб мавжуд эди: куйиси- мактаб ва олий-мадраса. Бошланғич мактабда савод ўргатилар ва диний матнлар ёдланар эди. Мадрасада ҳам илоҳият ўқитилар, шунингдек араб тили сарфу наҳви (грамматикаси), нотиклик санъати, алжабр ва хандаса асослари ўргатилган. Бундан ташқари Ҳофиз, Бедил, Навоий асарлари ўқитилган.

Ўша давр шоирлари, фан арбоблари мусиқани чуқур тушунганлар. Мусиқа санъатининг ривожига улкан ҳисса қўшган Мавлоно Муҳаммадин Муғанний, Мавлоно Кавкабий, Хўжа Муҳаммад, Ризо Самарқандийнинг номлари бизгача етиб келган.

Бу даврдаги меъморчилик ёдгорликлар ҳажми ва пардозининг жимжимадорлиги билан ажралиб туради. Самарқанддаги Регистон майдони шу даврда шаклланди. Шердор мадрасасининг олд пештоқида рангин кошинлар билан чекилган бир жуфт шер тасвирланган. Тиллакори мадрасасининг номи «тилла билан пардозланган» деган маънони беради. Деворлардаги ажойиб нақшу нигорлар ва ички деворлардаги тўқис тилла безаклар жуда нафис ишланган.

XVIII аср охиридан Хива хонлигида таъмирлаш ва шаҳарсозлик ишлари авж олади. Оллақулихон мадрасаси, Раҳмонқули иноқ саройи ҳажм жиҳатидан анча маҳобатли қурилган. Қўқон хонлиги меъморчилигида ранг-баранглик ва ёрқинлик, пардоздаги кошинларнинг ёрқин товланиши каби хусусиятлар айниқса Ҳудоёрхон саройида яққол намоён бўлади.

XVIII аср охири - XIX аср бошларида меъморчилик ҳажм жиҳатдан ихчам бинолар, гоҳо безак- пардозлардан бутунлай холилиги билан кўзга ташланади. Хонликлар ва амирликда меъморчилик қурилишида ва безакда ўзига ҳослик хам сезилади. Фарғона уйлари кенгковул ва айвонли, гулдор тоқчали, ўйма ганчли, шифтлари нақшу нигорли қилиб қурилса, Самарқанд ва Бухоро уйлари учун чиройли кўринишдаги устунли айвон, гирих ва ислимий нақшлар туширилган девор ва ганч ўймакорлиги ҳосдир. Хива ўйлари ташқи ва ички шаклда қурилиб, айвони ичкарига қараган, устунларига ўйма нақшлар чекилган, мураккаб шаклдаги гуллар билан безалган.

XIX аср бошларида меҳнаткаш халқнинг турмуш маданияти паст даражада эди. Хонликларнинг ўзаро урушлари хўжалик ва маданий ҳаётни издан чиқарди. Бу ҳол Чор Россиянинг хонликларни босиб олишини осонлаштирди. Россияда сармоядорлик саноатининг ўсиши янги бозор савдосига ва хом ашё манбаларига бўлган талабни оширди. Россия Марказий Осиёни босиб олгач, маҳаллий аҳоли рус ва Россиянинг бошқа халқлари билан алоқа ўрнатишга мажбур бўлди. Саноат ва қишлоқ хўжалиги техникалари кириб кела бошлади. Ўз ўрнида Россия ва Европа маданияти элементлари кириб келди. Рус тузем

мактаблари очилди. Типография ва литографиянинг пайдо бўлиши маданий ҳаётда катта воқеа бўлди. Аввал рус тилида, сўнгра маҳаллий тилларда газета, журнал ва китоблар чоп этила бошлади.

XIX асрнинг 80 йилларида А.С. Пушкин ва И.А. Крылов асарлари илк бор ўзбекчага таржима қилинди. 1880 йилда Тошкентда жамоат кутубхонаси очилди. 1870 йилда расадхона ва кимёгарлик тажрибахонасига асос солинди. Илмий жамиятлар тузилди, тарихий ва археология музейлари очилди.

Ўлка табиий бойликларини ўрганиш ишига рус олимлари ҳам қизиқа бошлади. 1870 йилда табиат, антропология ва этнография хаваскорлари рус жамиятнинг Туркистон бўлими очилди. Н.А. Северцов, И.В. Мушкетов, В.П. Федченко, В.Ф. Оманин сингари олимлар бу жамият аъзолари эди. Рус жуғрофи Ф.П. Литко 1873 йилда Тошкент фалакшунослик ва табиатшунослик расадхонаси ташкил этилишга хисса қўшди. П.П. Семёнов Тянь-Шанский Тонгригоғ тизмалари таркиби ва тузумини ҳақида маълумотларни чоп эттирди. А.П. Федченко Фарғона водийсининг ўсимлик дунёсини тадқиқ қилди. И.В. Мушкетов ва Г.Д. Романовский Туркистон ўлкасининг ер устки харитасини туздилар. И.В. Мушкетов олтин, темир маъдани, қорамой, қўмир каби қазилма бойликларни аниқлади. Академик В.В. Бартольд ўлка тарихи ва эл-элатини ўрганиш асосида кўплаб китоблар чоп қилди.

Рус маданияти таъсирида халқ маърифатпарварлари шаклланди. Улар В.И. Герцеи, Н.Т. Чернишевский, Н.В. Добролюбовлар таъсирида халқ озодлик масаласини кўтариб чиқдилар. Ўрта аср қолоқлигини тугатиш, таълим-тарбиянинг илғор усулларини жорий қилишни ўз асарларида қуйлаган Фурқат (1858-1909) мисол тариқасида рус мактабларини кўрсатди. У А.С. Пушкиннинг бир қанча шеърларини ўзбекчага таржима қилди. Муқимий (1850-1909) ўзининг ҳажвий шеърларида халқ оммасининг буржуазия томонидан эзилишини фош этди. Завкий (1853-1921) ўз шеърларида ижтимоий адолатсизликни коралади.

XIX аср Туркистон адабиёти икки йўналишда ривожланди. Шохлик ва сарой мухитини қуйловчи адабиёт, ҳамда зўровонликка қарши норозиликни ва қолоқликни тугатишга қаратилган тараққийпарвар халқ адабиёти. Умуман, Рус ва дунё маданияти таъсирида меҳнаткаш халқ билан боғлиқ Туркистонда миллий маданиятнинг ривожланиш жараёни кучайиб борди.

У мусулмонлар ва қолаверса туркийлар дунёсининг жаҳон тараққиётидан узилиб қолганлиги, бу ғоят хавфли ҳолга барҳам бериш кераклигини ҳамда умумтуркий қавмлардаги жаҳолатни йўқ қилиб, маърифат орқали тараққий топган мамлакатларга танглашиш зарурлигини биринчи бўлиб туркий қрим-татар халқининг улуғ фарзанди Исмоил Ҳаспарали (1851-1914) тушуниб етди. У жаҳидчилик ҳаракатининг бутун турк дунёсидаги «ғоявий отаси»дир.

Мусулмон туркий оламини жаҳон маърифати, илми даражасига кўтариш ғоясини амалга ошириш мақсадида Россияга мустамлака бўлган барча мусулмон ҳудудлар маорифини мутлақо ислох қилиш уларда дунёвий фанларни ўқитиш масаласини кўтарди. Исмоил Ҳаспаралининг ғояларини ёйишда «Таржимон» газетасининг хизмати жуда катта бўлди. 1888 йилда унинг «Раҳбари муаллимин» ёки «муаллимларга йўлдош» китобининг нашрдан чиқиши муҳим воқеа бўлди. У Бухоро, Туркистонга келиб жаҳид мактабларини очишга уринади. Унинг шогирдлари Бухоролик Маржоний, Домла Фозил, Мўминхўжа Вобкандий, Мулла Худойберди Бойсуний Бухорода жаҳид мактабларини кўпайтиришга уринадилар. 1904 йилда «Мазаффария» жаҳид мактаби очилади.

Шунга қарамай 1898 йилда Қўқонда Салоҳиддин домла иккинчи жаҳид мактабига асос солди. Шу йили Тўқмоқда ҳам шу типдаги мактаб очилди. 1899 йили Андижонда Шамсиддин домла ва Тошкентда Маннон қори жаҳид мактабига асос солдилар. 1903 йилда Туркистон ўлкасида 102 та бошланғич ва 2 та ўрта жаҳид мактаблари бор эди.

Аср бошида жаҳидлар зиёлиларнинг бутун бир ватанпарвар авлодини тарбиялаб беришдек оғир ишга фидоийлик билан киришдилар. Уларнинг бошида М. Бехбудий,

А. Авлоний, С. Айний, А. Фитрат, Мунаввар қори, Бобоохун Салимов ва бошқа кўплаб тараққиёпарвар инсонлар турар эдилар. Улар доимо қувғин, қамок, сургун каби хавф-хатарлар бошида чарх уриб турган ҳолда иш олиб боришга мажбур бўлдилар.

Шулардан Тошкент жаҳидларининг отаси сифатида зиёлийлар орасида катта обрў-эътибор қозонган Мунаввар Қори Абдурашидхоновнинг хизматлари жуда катта бўлди.

XX аср бошларида Тошкент, Самарқанд, Бухоро, Фарғона водийси шаҳарларида ўнлаб «усули жаҳид» мактаблари очилди. Уни битирганлар орасида Туркистон маънавий-маърифий дунёсини миллий уйғонишига кучли ижобий таъсир қиладиган забардаст намоёндалар ажралиб чиқди. Унинг биринчи қалдирғочлари Махмудхўжа Бехбудий, Абдуқодир Шакурий, Сиддиқий Ажзий, Мунаввар қори Абдурашидхонов, Абдулла Авлоний, Ашурали Зохирий, Лутфулла Олимий, Мухаммадшариф Сўфизада, Абдурауф Фитрат, Садриддин Айний, Х.Х. Ниёзий каби ўнлаб улуғ зотлар. Жаҳидлар мактаб ва маърифатдан бошланган фаолиятини сиёсий қиёфа касб этгунча қадар давом қилдириб, Туркистонда миллий мустақил давлат барпо этишга уриниш билан энг юқори поғонага кўтарилдилар.

Туркистонда маърифатпарварлик ҳаракати икки босқичда кечди. Биринчи даврда феодал тузум ва тартибларини танқид қилиш, маданий янгиликларни эгаллаш, Оврупанинг турли тилларини ўрганишни тарғиб қилиш, янгича илм-фаннинг аҳамиятини кўтариш каби масалалар олға сурилди. Аҳмад Дониш, Аваз ўтар, Фурқат, Муқимий, Завқий сингари маърифатпарварлар етишиб чиқдилар.

Иккинчи босқичда маърифатчиликдан жаҳидизм ўсиб чиқдики, у эндиликда янгича таълим-тарбия, янги усул мактабларини йўлга қўйиш, дунёвий илмларни ҳар томонлама эгаллаш маориф-маданиятда янги тартибларни ўрнатиш, янги ижтимоий-сиёсий масалаларни қўйиш даражасига кўтарилди. Жаҳидчилик ҳаракати туркий миллатларнинг маънавий-маданий кўтарилишига туртки бўлди. Туркистонда янги усул мактаблари очилиб, маърифатпарвар, илғор педагоглар бу мактаблар учун турли дарсликлар, ўқиш китоблари, қўлланмалар ярата бошладилар. Бехбудий, Мунаввар қори, Фитрат, Абдулла Авлоний, Иброт, Ҳамза кабилар бу соҳада жонбозлик кўрсатдилар ва бу ишда фаол иштирок этдилар. Жаҳидлар бошқа ўлкадаги маърифатпарварлик ҳаракатлари билан ҳам алоқа ўрната бошладилар. Бу даврда Туркистонда маърифатпарварлик ва жаҳидчиликнинг турли, янги таълим-тарбия, ўқув-ўқитув масалаларини ўзида акс эттирувчи жуда кўп журналлар нашр этилди. «Тараққиёт», «Ойна», «Тужжор», «Садойи Туркистон», «Самарқанд» каби журналлар шулар жумласидандир.

Маърифатчилик ҳаракати айниқса ўзининг ривож топган босқичида Туркистонда ўзга юртлардаги ижобий ютуқлардан фойдаланган ҳолда мустақил маънавий тараққиёт йўлини қидириш ва тарғиб этиш масалаларини олға сурди. Бу ҳаракат рус подшо ҳокимиятининг мустамлакачилик сиёсатига зарар келтиришдан чўчиган чоризм амалдорлари уни чегаралаш ва буғиб қўйиш чора тадбирларини кўра бошладилар.

XIX аср охири XX аср бошларида Туркистонда жуда мураккаб ижтимоий-сиёсий ҳодисалар билан бирга унинг маданий ҳаётида ҳам тез ва шиддатли ўзгаришлар рўй берди. Маданият, адабиёт, таълим-тарбия, дин, мафкура соҳасида турли оқимлар пайдо бўлди, улар орасидаги муносабатлар мураккаб тус олди. Ёш бухороликлар, ёш хиваликлар ҳаракати вужудга келди.

1917 йилдаги бутун россияда юз берган феврал ва октябр инқилоблари унинг мустамлакаси бўлмиш Туркистонда ҳам тўнтаришларга олиб келди.

Совет даврида жуда ҳам мураккаб ижтимоий-сиёсий ва ижтимоий-иқтисодий жараёнлар республиканинг миллий маданиятига ҳар хил тарзда таъсир ўтказди, барча соҳадаги ўргартиришларни қарама-қарши тусга киритди ва республика тараққиётининг асосий тенденциялари ҳамда йўналишларини узоқ йилларга белгилаб берди.

30-йилларда маданий-оқартув масалалари тармоғи кенгайишда давом этиб борди. Йирик саноат корхоналарида маданият саройлари бунёд этилди, қишлоқ хўжалик артеллари қошида колхоз клублари очилди, район маданият уйлари барпо этилди,

кутубхоналар тармоғи кенгайиб, уларнинг китоб фондлари бойиб борди, кинотеатрлар, клуб ва маданият уйлари қошидаги кино қурилмаларининг сони кўпайди, стадион ва спорт майдончалари жихозланди. Кўп миқдорда китоб, газета ва журналлар нашр этилди. Радио эшиттиришлари аҳолининг кундалик турмушида расм бўлиб қолди.

Бироқ, 30-йилларда қарор топиб борган маъмурий-буйруқбозлик тизими ва шахсга сиғиниш мафкуриси республиканинг ижодий ходимларини, унинг бутун маънавий ҳаётини қаттиқ исканжага олди. Ижодиётни партиявийлик тамоилларига, мафкуравий қоида-қонунларга бўйсундириш, дунёни бадиий тасвирлашни қўпол равишда социологиялаштириш учун кенг йўл очиб берди, дунёвий имкониятларни торайтириб қўйди. Партиянинг янги турмушни мадх этишга, халқ ўтмишига нигилистик муносабат пайдо бўлишига қаратилган сиёсати бадиий жараёндаги тарихий изчилликни унутиб юборишга олиб келди. Маданиятда мураккаб ижтимоий муаммоларни безатиб, енгил тусга киритиб кўрсатиш, хато ва камчиликлар тўғрисида сукут сақлаш тенденциялари пайдо бўла бошлади. Оқибатда ҳаётий ҳақиқат бузилиб, санъатнинг тарбиявий салоҳияти пасайтириб юборилди.

30-йиллардаги қатоғонлар миллий маданият учун дахшатли фожяга айланди. Қонунчиликни қўпол равишда бузилиши ва инсон қадр-қимматлари поймол этилиши туфайли миллий маданият ўрни тўлмайдиган даражада завола кўрди. Истеъдодли адабиёт ва санъат арбоблари Абдулла Қодирий, Чўлпон, Фитрат, Шокир Сулайман, Зиё Саид, Элбек, Аъзам Аюб, Усмон Носир, Қосим Сорокин, Мухаммад хасан, Абдусалом Ниёзий, Отажон Хошимов ва бошқалар миллий маданият кучоғидан узиб олиниб халқ душманлари деб эълон қилинди. Қатоғон қилинган ва таъқиб остига олинган шоир ва ёзувчиларнинг асарларидан фойдаланиш неча-неча йиллар мобайнида тақиқ бўлиб турди. Нохак униттириб юборилган, кўпинча эса жисмонан ҳам йўқ қилинган жасур халқ фарзандларининг асарлари шахсга сиғиниш тугатилганидан кейин гарчи халққа қайтариб берилган бўлса-да, ўлиmidан кейинги ҳеч қандай шон-шухрат улар бошидан кечирган таҳқир-у қийноқларнинг аламини боса олмайди.

Дин ва диндорларни таъқиб қилиш халқнинг маънавий маданиятига нихоят даражада катта завола етказди. Маъмурий-буйруқбозлик тартиботи ўрнатилиши билан динга илмий нуқтаи-назардан ёндошиш инкор этила бошланди. Дин билан атеизмнинг дунёқараш жихатидан бир-бирига қарама қаршилиги сиёсий қарама-қаршилик билан алмаштирилди. «Социализмда динга ўрин йўқ, унга дин бегона» деган қоида устун бўлиб қолди. Шундай қилиб унга нисбатан салбий муносабат динга қарши зўрлик кўрсатишга айланиб кетди. На масжидлар, на черковлар, на диндорлар шу қадар миқёсдаги таъқибларни бошидан кечирмаган эдилар. Ўзбекистон рухонийларининг асосий қисми 30-йилларда қамок лагерларига жўнатилади. Масжид ва мадрасаларнинг деярли ҳаммаси ўтмишда гарчи диний маросимларни ўтказиш ўчоқлари бўлибгина қолмасдан, халқнинг буюк меросини сақлаб, бойитиб келган маданият, илм, тарбия, санъат марказлари ҳам бўлганига қарамай беркитиб қўйилди.

Собиқ Совет даврида Республика маданий ҳаётида прогрессив ва регрессив тараққиётнинг бир-бирига қарама-қарши тенденциялари тобора кучайиб борди. 70-йиллар ва 80-йилларнинг биринчи ярмида, худди бошқа соҳаларда бўлганидек, Ўзбекистоннинг маънавий ҳаётида ҳам инқирозга ҳос вазият вужудга келди. Шу билан бирга ушбу йиллар давомида республика маданияти умуман муайян муваффақиятларни қўлга киритди. Маданият, маориф муассасаларининг тармоғи сезиларли даражада кенгайди, буларни моддий-техника базаси мустаҳкамланди, аҳолининг умумий билим даражаси ўсиб, ижодий зиёлийлар сафи кенгайиб борди. Талайгина ажойиб бадиий асарлар, театр, мусиқа асарлари яратилди. Маданият ва санъатнинг ривожига истеъдодли ёшларнинг бутун бир катта гуруҳи қўшилди, миллий ўз-ўзини англашнинг ўсиш жараёнлари белги бериб қолди.

Маънавий, бадиий ходисаларни баҳолашда синфийлик, партиявийлик сингари, мафкуранинг бадиият устидан ҳукмронлиги сингари принципларидан фойдаланиш, адабиётда социалистик реализм усулининг устуворлиги маданият ва санъатнинг

ривожланишига тўғаноқ бўладиган механизмни вужудга келтирди. Бу принциплар партиянинг чекланмаган тоталитар ҳукмронлиги тазиқи остида зўрлик билан амалга ошириб борилди. Зиддиятлар, қарама-қаршиликларнинг сабаби ҳам худди ана шунда. Маънавий соҳада, бир томондан, чиндан ҳам сезиларли ўзгаришлар рўй бериб борган бўлса, иккинчи томондан, инқирозга хос вазият юзага келиб борди.

Туб миллий манфаатларни унутиб қўйиш, зўр бериб байналминаллаштириш маданий қурилишда салбий ролни ўйнади. Партиянинг маданият соҳасида байналминал маданиятни биринчи қўядиган сиёсати миллий маданиятни ривожлантириш режасини, миллий кадриятларни асраб-авайлаш ва улардан маънавий ривожланишда фойдаланишни орқа ўринга суриб қўйди. Маданиятни мафкуралаштириш ахлоқ-одоб, адабиёт, санъатнинг самарали миллий заминдан ажралиб қолишига сабаб бўлди, тарихий хотира, миллий анъаналар ва одатларни унутиб юборишга олиб борди. Байналминал маданиятнинг устивор тарзда ривожланиши Ўзбекистон туб халқлари тилларининг қўлланиш соҳасини торайтириб қўйди.

Маънавий соҳани бошқаришнинг маъмурий-буйруқбозлик тизими мустахкамланиб бориши билан биргаликда фикр-мулоҳазалар ва баҳоларнинг обрўйига кўр-кўрона итоат қилиш, ижодий фаолиятга қўпол равишда аралашуш, ижодиётни энг оддий эркинликлардан ҳам маҳрум қилиш расм бўлиб борди. Маънавий ҳаётга буйруқбозлик йўли билан раҳбарлик қилиш, мафкуравий чеклашлар, тўғаноқ механизми, маданий сиёсатдаги зиддиятлар, маънавий соҳа эҳтиёжларини инкор этиш жамиятнинг маънавий ҳаётида инқирозли ҳолатларни юзага келишини белгилади.

Узоқ ва яқин ўтмишни ҳаёлдан ўтказиб, мохиятини англашда 1991 йил 31 август куни – Ўзбекистон Республикасининг Мустақил деб эълон қилиниши тарихий воқеа бўлди. У миллий ўзликни англаш, том маънодаги миллий юксалиш учун шароит яратди.

Жамият ва миллат тарихи, тақдирида янги давр – Истиқлол даври бошланди.

«Истиқлол биз учун тараққиётнинг бутунлай янги, кенг уфқларини очди, – деган эди И.А. Каримов, – Келажакимизни ўз қўлимиз билан яратадиган бўлдик. Ҳаётимиз ва яшаётган хонадонимизни миллий манфаат ва кадриятларимизга умумбашарият эътироф этган демократик мезонларга монан қилиб қуришдек ноёб тарихий имкониятга эга бўлдик».

Мавзу бўйича такрорлаш саволлари

1. XVI-XVII асрларда Моварауннаҳрда кечган маданий жараёнларни умумий изоҳланг.
2. XVI-XVII асрларда яратилган қандай санъат асарлари ва меъморчилик ёдгорликларини биласиз.
3. XVII асрни биринчи ярмида Мовароунаҳда рўй берган маданий таназзулнинг сабаблари.
4. XVIII асрни иккинчи ярмида Марказлашган давлатчиликнинг вужудга келишининг маданий тараққиётга таъсири.
5. XVIII-XIX асрларда адабиёт ва санъатга оид қандай йирик асарлар яратилган.
6. XVIII-XIX асрларда Хива, Қўқон ва Бухорода барпо этилган меъморчилик мажмуалари.
7. Туркистони забот этилишини маданий ҳаётга салбий таъсири.
8. Туркистон маънавий ҳаётида жаҳидчилик ҳаракатининг ўрни.
9. Жаҳидларнинг Туркистонда миллий маданиятни тиклашдаги фаолияти ва унинг ижтимоий-сиёсий аҳамияти.

АДАБИЁТЛАР

Каримов И.А. Тарихий хотирасиз келажак йўқ. Т., 1998 й.

- Бартольд В.В. Туркистон маданият хаёти тарихи. Л., 1967 й.
 Бухоро тарихи. Т., 1976 й.
 Самарқанд тарихи. Т., 1969-70 й. 2-жилд.
 Хоразм тарихи. Т., 1976 й.
 Ўзбекистон халқлари тарихи ва маданияти. Т., 1992 й.
 7. Ўзбекистон тарихи. I-том. Ўзбекистон Чор Россияси муштамлакачилиги даврида. Т., 2000.

7-МАВЗУ ТЕХНОГЕН МАДАНИЯТ (XVI-XX АСРЛАР)

Маъруза режаси:

Режа:

1. Уйғониш даври. Европа маданиятининг шаклланиши, ривож ва антик анъаналарни тикланиши.
2. XVII асрда маънавий маданият. Рационализм ва фан ютуқлари.
3. XVIII аср маърифатпарварлик асри.
4. XIX асрда маданият соҳасида юз берган ўзгаришлар. Саноат инкилоби ва илмий-техника ютуқлари.
5. XX аср маданият ривожига янги йўналишлар

Таянч тушунчалар

Техноген маданият, антропоцентризм, рационализм, утилитар, эмперик, техноцентризм, технодетерминистик, оммавий маданият, мафкуравий иммунитет.

Замонавий маданиятни техникавий, техника ҳукмдорлиги, дунёвий-электрон ёки ахборот маданияти деб атайдилар. Бундай муносабат ҳозирги маданиятда фан ва техниканинг ўрни муҳимлигини кўрсатади. «Замонавий» ёки «Янги» фан антик ёки ўрта асрлардаги фандан тубдан фарқ қилади. Агар, илгарилари фан дунёни асл ҳолда, унга дахлсиз ўрганган бўлса, энди эса, фан билиш, яратиш, ихтиро, лойиҳа тузиш каби жараёнларни муваффақлаштириб «инсон идроки ёрдамида ҳал бўладиган муаммоларга эътиборини жалб қилмоқда». Ҳозирги фanning жўшқин қиёфаси мана шундан иборат. Ҳақиқатни англашга уриниш ўрнига инсоннинг қизиқиш ва эҳтиёжлари мос келувчи аниқ имкониятларни ҳисобга олиш ҳаракати устун бўлмоқда.

Фан ва маданиятдаги янги йўналиш шаклланишининг бошланиши Уйғониш даври билан боғлиқ. (XIV-XVI асрлар). Уйғониш-Европа маданияти тараққиётидаги муҳим давр бўлиб, даврий жihatдан ўрта асрларга мансуб. Бироқ, бу давр мутлақо янги маданият босқичини очди. Шаҳарлар кўпайиши, Европада ички ва ташқи савдонинг вужудга келиши, ҳунармандчиликнинг ривожланиши Европа маданиятида янги йўналишларнинг пайдо бўлишига олиб келди. Қисқа вақт ичида ўрта асрлар жамиятида моддий маданият ва технологиялар ўзгариб кўплаб муҳим илмий кашфиётлар қилинди. Буюк географик кашфиётлар диний «дунё қиёфасини» ўзгартирди, ақлий ва иқтисодий ҳудудни кенгайтириб жаҳон савдосини вужудга келишига сабаб бўлди. Антиқ давр меросини ўрганиш янги фалсафий йўналишлар пайдо бўлишига туртки бўлиб инсон ва табиатнинг ўзаро муносабатларида мутлақо ўзгача андоза шаклланди.

Жамиятдаги шаҳарликлар орасида «гуманизм» деб номланувчи янги ғоя шаклланди. Бу ном инсон ҳақидаги янги дунёвий фандан (studia humanitatis) келиб чиққан бўлиб,

илгариги «илохият хақидаги фанни» (studio divinus) аста-секин сиқиб чиқарди. Инсонпарварлик ғояси қуйидаги хусусиятларга эга:

1. Табиат қонунларини -»табiiй-мувофиқ« тамойили асосида тушунтиришга асосланиш;

2. Инсонни муаммолар маркази қилиб олиш (антропоцентризм) – инсонга табиатнинг тожи сифатида қараш;

3. Ақлий тафаккур (Рационализм)- инсон идрок ва заковат орқали атроф мухитни, ўз-ўзини билади деб ҳисоблаш;

Инсон нимаси билан ердаги бошқа барча нарсалардан фарқ қилиб худога яқинлаша олади, инсон қандай фазилатларга эга? Инсонпарварлик ғояларининг ривожланиши дунё ва инсоннинг диний концепцияси бузилишига ва XVIII асрда инсон шахсининг ўзини қадрлаш хақидаги таълимот пайдо бўлишига олиб келди. Гуманистлар ўз таълимотининг ишонч мезони деб эмприк-тажриба ва рационалликни ҳисоблади. Бу хулоса уларни черковни Реформация қилиш (М. Лютер, Ж. Кальвин), утопик социализм (Т. Мор, Т. Кампанелла) ва ижтимоий прагматизм (Н. Маккиавелли) каби ғояларни назарий асослашга олиб келди.

Уйғониш даври гуманистлари дунё ва инсон пайдо бўлишидаги илохий ғояларни бутунлай инкор қилмади, балки олам доимий ва қатъий қонунларга мувофиқ равишда бунёдга келишини тасдиқладилар. Идрок инсонга шунинг учун берилганки, идрок ёрдамида инсон бу қонунларни тушуниб ўз жамиятларини тузишларида қўллаши ерда бахтнинг қарор топишига гаров бўлиб охиратини ҳам обод қилишлари мумкин. Инсон табиат қонунларига мос равишда ривожланувчи табиатан ақли мавжудот ҳисобланиб, нафақат моддий дунё марказида туради, у шунингдек, бадий тушуниш ва тасвирлаш объектининг асоси ҳамдир.

Антропоцентризм, рационализм, сциентизм- Уйғониш даври маданияти яратган асосий қадриятлар кейинги асрлар Европа маданияти асосини белгилади. Унинг кенг ривожланиши натижасида XVII асрда «илмий инқилоб», XVIII асрда Маърифатпарварлик ғояларининг тарқалиши ва саноат инқилоби бошланишига, нихоят, XIX-XX асрлар давомида маданиятнинг классик техникавий шаклидаги ютуқларга олиб келди.

XVII асрда фан Европаликлар ҳаётига, жамият ишлаб чиқаришининг барча тизимларини ривожлантириш ва меъёрида фаолият кўрсатишнинг табиий ва зарурий шарт бўлиб махсус ижтимоий институт сифатида жадал кириб келди. Давлат бу турдаги фаолиятнинг барча қийинчиликларини ўзининг зиммасига олди. XVII асрда илмий инқилоб математика ва механикада содир бўлиб, аниқ фаннинг икки йўналиши, яъни, аксиоматик ва тажрибавий фаолиятлар бирлашди. Замонавий фанда эксперимент (тажриба) билишнинг усули ва қуроли сифатида назарий фаннинг антик ва ўрта асрлар шаклида тубдан фарқ қилади. Экспериментга таянувчи олим антик давр донишманд-файласуфи ёки ўрта асрлардаги илохиятшуноздан фарқли оламга мутлақо бошқача муносабатни ўзига танлади. У содир бўлаётган ходисаларни кузатиш ва мушоада қилишдан табиатни эҳтиёжига мос тарзда ўзгартирувчига айланди ва ўзининг сирларини намоён қилди.

Фаннинг шаклланиши ва секин-аста жамият ҳаётига муҳим асос бўлиб кириши янги давр кишининг турмуш тарзи, фикр йўсини, тафовутли қиёфаси сифатида рационализмнинг пайдо бўлишига сабаб бўлди. Рационализмнинг кенг кўламда намоён бўлиши XVIII асрдаги маърифатпарварлик ҳаракати билан боғлиқ. Барча бахтсизлик ва ноҳақликдан инсониятнинг азият чекиши билимсизликдан эканлигига, фақат маърифатли халқ ва унинг ҳукмдори «Озодлик, Тенглик, Қардошлиқни» ўрнатишга маърифатпарварлар ишонганлар. Маърифатпарварлар вакили Д. Дидро ва Д. Аламбер «Фан, санъат ва хунармандчилик энциклопедияси»ни нашр қилиши катта маданият ютуғи бўлди. «Энциклопедия» нафақат инсониятнинг муҳими илмий ютуқларини тартибга солди, балки янги маданий қадриятлар тизимини ҳам тасдиқлади.

Маърифатпарварларнинг рационалистик йўналиши XVIII асрдаги ишлаб чиқаришни ташкил қилиш, давлатнинг ички ва ташқи сиёсати, ҳуқуқ институтлари ва сиёсий партияларнинг шаклланиши, санъат тараққиётида кўплаб тамойилларни белгилаб берди.

Маърифатпарварлар Буюк Француз инқилобининг идеологлари хисобланиб, Уйғониш даври гуманистлари бошлаб берган маданий қадриятларни улуғлаш жараёнини нихоясига етказди. XVIII асрда илмий билим жамият онгини бутунлай янги сифат даражасига кўтарди. Фан инсоннинг маънавий ҳаётига, чуқур кириб бориб унинг маданиятига мазмун бағишлади. Кишиларнинг -табақавий, миллий-ирқий ёки бошқа фарқларидан қатъий назар барча учун бир хил моҳият касб этди.

Европа ва Шимолий Американинг кўплаб мамлакатларида XIX асрнинг ўрталарида индустриалаштириш ёки саноат бурилиши нихоясига етди. **Рационализм ва утилитаризм** (манфаатпарастлик) нинг маданиятдаги белгиловчилик ўрни фан ва техника тараққиётига янги туртки берди. Оддий тўқув дастгоҳи «Женни» дан Ж. Уаттнинг буғ машинаси (1784 йил) ва Р. Фултоннинг буғ кемаси, Стефенсоннинг паровозидан (1814 йил) биринчи ер ости темир йўлига (1863 йил) ўтилиши инженерлик фикрининг ўсишини кўрсатди. Буғ ва электрлаштириш, телефон ва телеграф даври, астрономия, геология, биология, химия соҳаларида ажойиб кашфиётлар бўлган вақт инсоният маданиятини янги босқичга кўтарди. П. Сорокиннинг хулосаси билан айтганда «фақат биргина XIX асрдаги кашфиёт ва янгиликларнинг ўзи олдинги асрлардаги кашфиётларнинг ҳаммасини жамлагандан ҳам кўпдир».²¹ Хусусан, бу асрдан 8527 та кашфиёт макон, замон ва материя устидан техника ҳукмронлигининг чексиз ўсганлигидан далолатдир. Испан файласуфи Х. Ортеги-и Гассетнинг ёзишича: «Биз ҳақиқатдан ҳам XIX -асрда рўй берган инсон тақдиридаги радикал ўзгаришлар олдида турибмиз. Замонавий инсон учун ҳам жисмонан, ҳам ижтимоий жихатдан мутлақо янги манзара, янги фаолият яратилди. Бу янги дунёнинг қиёфасини учта муҳим жихат белгилайди. Бу демократия, экспериментал фан ва индустриализация. Иккинчи ва учинчи жихатларни «техника» номи билан умумлаштириш мумкин»²².

Цивилизациянинг ўсиши дастлаб макон ва замонга хос кечди: инсоннинг маънавий дунёси ўтмишнинг янги ҳудуди ва янги «қатлами» ни ўзлаштира бошлади. Билишнинг майдони чуқурлашди ва кенгайди. бироқ, шу билан бирга замон ва маконни енгувчи янги усуллар ҳам пайдо бўлди: инсон янги техника воситасида улкан фазовий вақтни қисқа муддатда босиб ўтиб, ер юзининг хоҳлаган жойида бўлиши мумкин. Дунё янги қиёфа касб этди.

XIX асрда техноцентрик дунёқараш кенг тарқалиб, кишилар ўз ҳаётини илмий асосда қуришга урина бошлади. Инженерлик фаолияти тамойиллари табиат ва жамият ҳаётига кенг ёйилди. Инсоннинг турмуш жараёнидаги бунёдкорлик, тирикчилик ташвишлари ўрнини бундан буён ихтирочилик, техника ижодкорлиги, эҳтиёжларни қондирувчи техника воситалари яратиш эгаллади. Табиат, инсон, маданият каби тушунчалар талқини сезиларли ўзгарди. Табиат материал ва энергиянинг битмас-туганмас манбаи, универсал омборхонага айланиб қолди. ҳатто, табиат сирларини ўта чуқур англаш ҳам унга яқинлашиш дегани эмас, балки, аксинча қандайдир узок бегоналикни, фақат техник ёндошувни билдиради. Инсоннинг ўз табиати сирларини англашга уриниши шунчалик қарама-қарши натижаларга олиб келади. XIX аср инсонга «қоинот сардори», «барча нарсалардан юқори» ёрлиғини берди. Инсон кўпроқ «механик агрегат», «физик-химиёвий унсурлар мажмуи», «маймунга турдош махлук», «турли меҳнат қуроллари тайёрловчи Хомо фабер» каби сифатлар билан атала бошланди. Инсоннинг ўзи механизм бўлгани каби, дунё ҳам унга ўхшаш улкан машина ишлаб чиқарувчи фабрикадир. Инсоннинг ўзи-ўртача меҳнат унумдорлиги ўлчамидаги маданият ижодкори. Мақсадга мувофиқлик, рисоладачилик, меъёрлик инсонни бутунлай ҳаётини белгилаб, уни ўртача, барабар қилиб тенглаштиради: мақсадлар бараварлашади, умумҳаётий андоза, турмуш тарзи қонунийлашди, барчанинг ҳуқуқи тенглашди, кўп сонли ўрта синф шаклланди, мисли кўрилмаган муваффақиятлар ила озодликка эришди, муносабат, дид, одатлар андозалашди. Оммавий маданият, хиссиз, шахсиз маданиятлар даври келди.

XIX- асрда техника тараққийети ғайриқонуний равишда маданиятнинг бутун ривожини бир хил қолипда ўлчаши жамият фикрида иқтисодий омилларнинг ахамияти ошувиға олиб келди. Бу эса оламни техник ўзлаштириш суратлари сезиларли ўсишиға сабаб бўлди. Оқибатда тараққийетнинг бутунлай ва шубҳасиз ўсиши жараёнида цивилизация бутунлай халок бўлиши мумкин (Й. Хейзинга). Бу муаммолар XX асрда яққол кўзға ташланди.

XX асрда техника сурати хаддан ташқари ўсди. Кейинги юз йилда ер юзида саноат ишлаб чиқариши 50 мартадан ошди, бу ўсишнинг 4/5 қисми 1950 йилдан кейинги даврга тўғри келди. Хакли равишда XX аср инсоният тарихиға илмий-техника инқилоби асри бўлиб кирди. Инсонларнинг хозирги вақтдаги таъсир кучини табиатнинг энг бешафқат кучлари билан тенг қўйиш мумкин. Шунинг учун ҳам хусусан XX асрда техника муаммоси ва унинг маданиятдаги ўрниға олимлар ўз эътиборларини алоҳида қаратдилар.

Техника сўзининг ўзи маҳорат, санъатни англатиб, ишлаб чиқаришға боғлиқ ёки боғлиқ бўлмаган фаолиятни амалға ошириш учун кишилар яратган воситалар йиғиндиси уни белгилайди ёки англатади. Инсонлар жамияти пайдо бўлиши билан амалда техника пайдо бўлди, дастлаб кишининг меҳнат фаолиятида ёрдам берувчи меҳнат қуроли сифатида, кейин, ҳар хил мақсадларда ишлатиладиган техниканинг бошқа турлари вужудға келди. Техниканинг хусусиятлари шундаки:

1. Техника сунъий равишда, кишилар томонидан табиатни ўзгартириши натижасида яратилиб, оқибатда, олдиндан яралган идеал андозалар моддийликда мужассамланади;
2. Техниканинг оммавий хусусияти- у аввало, кишиларнинг амалий эҳтиёжлари билан боғлиқ бўлиб, шу эҳтиёжларни қондиришға хизмат қилади;
3. Техниканинг муҳим параметрларидан бири рационаллик ҳисобланади, маълум жамият доирасида у ёки бу техника қурилмасини маълум қадар тезроқ ишлаб чиқаришға мўлжалланади.

Техника маданиятнинг фавқулудда ходисаси сифатида жамият ва табиат ўртасидаги муносабатни таъминлайди, у ижтимоий маданият жараёнининг ажралмас таркибий қисмидир. Техника тараққийети инсоннинг табиат устидан ҳукмронлик қилишида унинг имкониятларини кенгайтирди, маданий ва ижтимоий ўзгаришларни муқаррар амалға оширади. Маданиятда техниканинг ўрни хусусида турлича қарашлар мавжуд.

Технодетерминистик концепция техникани ҳар доим инсонға ижобий таъсир кўрсатишини ишончли асослайди. Илмий тараққийет ва техника ютуқлари инсонға кўплаб сирларни очиб, уни улкан миқдорда моддий бойлик билан таъминлайди. Илмий-техника тараққийети билан боғлиқ барча муаммо ва қарама-қаршиликлар, яъни техник воситаларнинг биосферани ҳалокатға яқинлаштирувчи таъсири ахборот алоқа даври деб аталувчи инсоният тараққийетининг кейинги босқичида ижобий бартараф қилинишини таъкидлайдилар. Техникани оптимистик баҳолашда технократик назария катта ахамиятға эга. Технократия- жамиятдаги шундай кучки, у жамиятнинг техник-технология тараққийети истиқболи хусусидаги илмий башоратида нуфузли илмий ҳулосаларға таянади.

Европада XVIII-аср охирлариданоқ техниканинг ҳалокатли таъсири ҳақида хабарлар тарқала бошлади. Турли фалсафа мактабининг вакиллари техника цивилизацияси, унинг қаттиқ, «темир суръати», бешафқат ва ахлоқсизлигини таъкидлаб, ҳаёт, табиат, инсонға ҳурматсизлигини қаттиқ танқид қила бошладилар. Улар жамиятда техникаға сиғиниш, уни илоҳийлаштириш ҳолати содир бўлаётганиға, техника замонавий цивилизациянинг офати бўлажасиға ўз эътиборларини қаратдилар. Техниканинг назоратсиз тараққий этиши экологик муаммоларни туғдирди, ҳарбий саноат комплексларининг кенг ривожланишиға сабаб бўлиб, оқибатда инсонни техниканинг ижро қисмиға айлантириб қўяди.

Агар назарийетчиларнинг бир қисми техникаға пессимистик назар билан қараб, анъанавий жамиятға қайтишни ягона йўл деб қарашаётган бўлсалар, бошқалари эса техниканинг агрессивлиги ва мурасасизлигини таъкидлаб, инсон бундай шароитда фақат битта илоҳи бўлган усул билан қарши туриши мумкин, яъни кучи етганича техномаданиятнинг парчаланишиға ёрдам бериши керак, деб ҳисоблайдилар.

Бироқ, барча муаммо техникага эмас, балки инсоннинг ўзига боғлиқ. Техника ахлоқий жихатдан мустақил олам эмас, унинг мажмуи хусусиятида жамиятнинг қадрият тузилмаси намоён бўлади. «Техника-инсон» зиддиятларининг бартараф қилиниши янги типдаги инсоннинг шаклланишига боғлиқ бўлиб, бу маданиятдаги биосферик тамойилларини ҳисобга олувчи, табиат ва инсон муносабатларини уйғунлаштиришга ҳаракат қилувчи маданиятнинг бош муаммоларни оқилона ҳал қилишни таъминловчи сифатга эга бўлган янги инсондир.

Биосферик тамойилнинг асосчилари В.И. Вернадский, К.Э. Циалковский, А.Л. Чижевский бўлиб, бу назария Д. ж. Форрестр, Д. Медоуз, М.В. Месарович, Э. Пестеле, А. Печчен каби Рим клуби олимларининг асарларида такомиллаштирилди. Биосферик тамойил Ернинг эволюциясини умумий геологик, биогеник, ижтимоий ва маданий жараён сифатида қарайди, планетанинг коэволюция асосида табиий ва сунъий ҳамкорликда ривожланиши зарурлигини кўрсатади. Бунинг учун омма онгида «Хаётга этиканинг тан бериши» ни сингдириш лозим (А. Швейцер), бунга О. Леопольд томонидан ишлаб чиқилган «аксиологик учлик» тушунчаси асос бўлиши мумкин; яъни, инсоннинг артоф-мухит билан ўзаро муносабатини қуйидаги қадрият мезонлари белгилаши лозим: бутунлик, барқарорлик ва гўзал олам.

Инсоният бу қадриятларга амал қилиб, сифатли янги иқтисодий тип-«Хаёт иқтисодини» яратишга қодир бўлади. «Хаёт иқтисоди» илмий-техника тараққиёти ютуқларини инкор этмаган ҳолда на ишлаб чиқаришда энг юқори миқдорий манфаатни, на бирор керакли жойда зарур миқдордаги ва зарур сифатдаги бойликни кўзлаб иш тутати. Л. Мамфорд ёзишича: «Бундай иқтисодиёт ҳар қандай тирик жон, ҳар қандай жамоа учун зарур бўлган хилма-хил бойлик ва кечинмага эга бўлишни тақозо қилади, негаки туғилгандан то ўлгунгача унинг индивидуал ҳаёти шундай ўтсин». Маданиятдаги биосферик концепция тарафдорлари инсоният тарихида ўзларининг маданият таснифини тузиб, унда таъкидлашларича инсониятнинг илк босқичларида маданиятнинг турли хил биогелик кўринишлари мавжуд бўлган, кейинчалик сунъий равишда «табиат устидан ҳуқумронлик қилиш» шиорига таянган ҳолда техногеник маданият яратилди замонавий одамлар ердаги экологик қонунларга асосланиб турмуши тақозо қилувчи ноогеник маданиятга ўтади. Экологик маданият ҳозирги замон цивилизациясининг аҳамиятга молик белгиларидан бирига айланиб бормоқда 1980 йиллардан эътиборан замонамиз илм-фани тобора экологиялашмоқда. Дастлабки пайтларда экология хайвонот ва ўсимлик дунёсининг атроф мухит билан боғлиқлик алоқаларини тадқиқ этган бўлса, сўнгироқ бир бутун тарзда Ернинг экотизми, биоценези, биосферани ўргана бошлади. 1970 йиллардан экология жамият ҳаётидаги жараёнларни ўрганишга киришди. Инсоният жамияти билан уни ўраб турган табиий иқлимий, социал-маданий мухитнинг алоқадорлиги муаммоларини ўрганувчи социал экология шаклланди. Экологиянинг табиий ва социал мухити инсон унинг генофонди, одамни бугунги оламга мослашиш жараёни хусусиятларини тадқиқ этувчи мустақил тармоғи «инсон экологияси» вужудга келди.

Табиий ва социал, табиий ва сунъий жараёнларнинг ўзаро таъсир алоқадорлигини оптималлашувини экологик маданиятни бошланиши» деб ҳисоблаш мумкин. Бу инсоният томонидан табиий ва сунъий икки тизимнинг тенг ҳуқуқлигини тан олиши демакдир. Айниқса бу қишлоқ хўжалик соҳаси учун ўта аҳамият касб этади. Ҳозирги замон қишлоқ хўжалиги учун маҳсулдорлик ва товар ишлаб чиқариш ҳажми асосий стратегик мақсад эмас, гап экология қонуниятларига мувофиқ табиий ресурслардан оқилона фойдаланиш, атроф мухитни асрашдан иборат. Саноат ишлаб чиқариш учун экологик қонунлар табиат ресурсларига тежамкорлик асосида ёндошиш имкониятини берувчи техника ва технологияни яратишдангина иборат бўлмай айни пайтда, инсоннинг мавжудлиги ва яшаш мухити-биосферани асраш, қайта тиклашдан иборатдир.

XX аср ўрталаридан фан ва техника тараққиёти кучли ахборотлар йиғимини пайдо қилди. Оммавий ахборот воситалари (ОАВ)- матбуот, кино, радио, телевидение, компьютер алоқаси замонавий соқмаданият жараёнида салмоқли ўринни эгаллай бошлади. ОАВ ёки

бунинг бошқача mass media деб ном олган тури ахборот узатишдаги каналларнинг кўплиги, тезлиги ва узоқ ишлаши билан улкан ҳажмдаги ахборотларга эга бўлмоқда. 1940-50 йилларда Г.М. Макмоэн асарларида оммавий коммуникация биринчи марта маданиятнинг янги типи, ва кишиларнинг ижтимоий муносабатидаги мутлақо янги тип сифатида таърифланди.

Унинг фикрича бу восита инсонларнинг ахборот олишдаги рақобат курашида қудратли кучга айланади.

ОАВ электрон техника ва йўлдош алоқалардан фойдаланиб, кишиларни ижтимоий ҳодисалар ва маданий бойликларни бир вақтда идрок қилишга ундайди. Г.Э. Макмоэн таъкидлаганидек «хаммабоп ва омма ёқтирадиган янги дунёвий электрон маданияти» шаклланимоқда.

Ҳақиқатдан ҳам замонавий маданиятнинг ҳолисона таҳлили шуни кўрсатмоқдаки, маънавий маданият кўпроқ оммавийлик касб этиб бормоқда. Оммавий маданиятнинг қиёфаси қуйидагича:

1. У миллати, ёши, жойи, ижтимоий хусусиятларга боғлиқ бўлмаган оммавий истеъмолчиларга эга бўлади;

2. Бу маданиятдаги намуналарни яратган жараённинг ўзи оммавий хусусият касб этиб, индустриянинг махсус кўринишини ўзида намоён қилади, яъни унда юз минглаб кишилар банд бўлиб, уларнинг «матбуот кироли», «Буюк шоу томошачилари», «кино, ТВ, эстрада юлдузлари» бўлади.

Оммавий маданият кишиларни ҳаётни бефарқ кузатувчи томошабинга айлантиради. ўзлари ҳам мавжуд ҳаётни гўё сароб каби тасаввур қиладилар.

Ортега и Гассет оммавий маданиятнинг таъсир доирасини таҳлил этиб, омма ўзига, шахсга ўхшамай қолиши, кимки бошқаларга ўхшамаса, шулардек фикрламаса таҳликада қолишини айтиб, «Омма бу йўриқ-йўналишсиз оқим билан сузаётган одамлар. Шунинг учун улар қобилият имкониятлари катта бўлишига қарамай, ҳеч нарса яратмайди. Оммавий одам ахлоқдан махрум, чунки унинг моҳияти, онги бурчига итоатдадир», деган эди.

Оммавий маданият умумий истеъмолчилик эҳтиёжи билан боғлиқ. Бунинг асосида истеъмол талаб товар сифатида харидоргир бўлиш маънавий эҳтиёжи ётади. Оқибатда ҳозирги замон маданиятидаги маънавий қадриятлар тор доирадаги эҳтиёжларни қондириш воситасига айланади. Маданиятнинг чуқур маъно-моҳияти, хотира чексизлиги «одатли», «умумий» қимматлар билан, ҳақиқий ижод аввалдан маълум, мавжуд намуна асосидаги «асарлар» яратиш ва ишлаб чиқариш (киносериаллар, саез ТВ ва адабий асарлар) билан алмашинади. Шахс ўзининг ижодий қобилияти миллиятдан айрилиб, тайёр «маданий маҳсулотлар» истеъмолчисига айланиб қолади. Хусусан ёшлар учун оммавий маданиятнинг ҳатарли оқибатларини Президентимиз бир неча бор қайд этган эдилар. Жумладан, «Фидокор» газетаси муҳбирининг саволларига жавобларида: «Дунёда бир қарашда беозор, сиёсатдан холи бўлиб туюлган шундай мафкуравий таъсир воситалари ҳам борки, уларга кунда кўпда етарлича эътибор беравермаймиз», деб кейинги йилларда кўплаб намойиш, этилаётган жангарлик филмлар, яланғоч асарлар ёшлар руҳиятига салбий таъсир кўрсатаётганлигини, улар инсонни ўзлигидан, тарихидан, маданиятидан жудо этишга қаратилганлигини таъкидлаб,... ҳар қандай касалликни олдини олиш учун аввало киши организмда унга қарши иммунитет ҳосил қилинади. Биз ҳам фарзандларимиз юрагида она Ватанга, бой тарихимизга, ота-боболаримизнинг муқаддас динига соғлом муносабатни қарор топдиришимиз, таъбир жоиз бўлса, **мафкуравий иммунитетни** кучайтиришимиз зарур», деб кўрсатади.

Хар бир инсон икки йўлдан бирини танламоғи ё истеъмолчи тарзда оқим билан сузмоғи, ёхуд ўзига, ўзлигига нисбатан талабчан бўлиб гирдобдан чиқмоғи лозим. Инсоният тобора техника тараққиёти ва оммавий коммуникациянинг социал ва экологик жихатдан назоратга олиш, бугунги одам маънавий қиёфасини бир хиллаштириш (стандартлаш) га қарши жиддий тўсиқ қўйиш заруриятини англамоқда. Ушбу масалани ўта

кескинлигига эътиборни қаратиш, мавжуд муаммоларнинг ечим йўллари белгилашда 1990 йилларда БМТ-Бош Ассамблеяси эълон қилган Маданиятнинг умумжаҳон ўн йиллиги муҳим босқич бўлди. «Ўн йиллик» нинг асосий мақсади- иқтисод ва техника тезкор ривожланаётган ҳозирги даврда умуминсоний маданий қадриятларнинг биринчи даражали аҳамиятини тиклашдан иборат бўлиб, бунда қуйидаги вазифаларни ҳал этиш масаласи амалий қўйилди: Барча томонидан тараққиётни маданият юксалиш муҳимлигини тан олиш, моддий ишлаб чиқариш билан ижодкорликнинг алоқадорлик йўллари белгилаш, маданий ўзига хослик ва маданиятлар мулоқотини тан олиш, индивидуал ва жамоа тимсолида ижодий потенциал ва ташаббускорликни қўллаб-қувватлаш, халқаро маданий ҳамкорликни ривожлантириш ва бошқалар. Мустақиллик туфайли Ўзбекистоннинг асосий мақсади маданиятларни янада ривожлантириш ва бир-бирини бойитишга йўналтирилган БМТ бошчилигида ўтказилган қатор халқаро дастурларда жумладан, «Умумжаҳон маданий мероси», «Буюк ипак йўли» дастурларида бевосита ва фаол иштирок этди. Бугунги кунда Республикада умумжаҳон аҳамиятига молик мақомидаги Самарқанд, Бухоро, Хива ва Шахрисабз ёдгорликлари мавжуд, шулардан кейинги учтаси мазкур мақомга 1991 йилдан сўнг эришди.

«Буюк ипак йўли» - бу нафақат тарих, у бугунги кун ҳамдир. 1993 йилнинг майида Европа комиссияси Брюсселда Марказий Осиё, Кавказ ҳамда Европа иттифоқи давлатлари вакиллари тўплади. Мақсад-аждодлардан қолган қадим йўللари тиклаш орқали Марказий Осиё ва Кавказ минтақасидаги мустақил давлатларни жаҳон иқтисодиётига интеграциясини таълим этиш; Учрашувда Европа-Кавказ-Осиё транспорт йўлагини ташкил этиш тўғрисида декларация қабулланди. И.А. Каримов таъкидлаганларидек, ТРАСЕКА (транспорт йўлаги) лойиҳасини амалга ошириш-Буюк ипак йўлини қайта тиклаш айрим шахслар фаолиятининг махсули эмас, у замон, жаҳон тараққиётининг объектив заруриятидир. ЮНЕСКОнинг амалий қадамларидан бири- «Ипак йўли - мулоқот йўли» дастури асосида Самарқандда Марказий Осиё цивилизациялари тарихини ўрганишга қаратилган халқаро Марказий Осиё тадқиқотлари институтининг ташкил этилиши бўлди.

Мустақил давлатимизнинг миллий маданиятини тиклаш, ривожлантириш ва умуминсоний қадриятлар асосида бойитиш йўлидаги ютуқлари туфайли 1997 йили Ўзбекистон ЮНЕСКО Ижроий Кенгашининг аъзоси этиб қўлланди, Президентимиз И.А. Каримов «Ибн Сино» медали билан тақдирланди. Юртимизда жисман ва маънан соғлом авлодни тарбиялаш, таълим тизимини такомиллаштириш ёшларда тарихий онг ва мустақил тафаккурни шакллантиришга катта эътибор қаратилмоқда. 2000 йил Ўзбекистонда «Соғлом авлод йили» деб белгиланди. Бунини моҳияти шундаки, кечаётган ислохотларнинг моҳияти инсонга қаратилган ва у инсон учун амалга оширилмоқда. Бинобарин соғлом авлод-миллат, юрт келажаги демак. Юртимизни биринчи ордени ҳам «Соғлом авлод учун» деб номлангани бежиз эмас. Бу буюк келажак йўлидаги умидли қадам тимсолидир.

Мавзунини такрорлаш учун саволлар

2. Техника, ва унинг асосий характерли белгилари.
3. Техноген маданият ва унинг шаклланиш жараёни.
4. Техноген маданиятининг муҳим элементлари ва воситалари.
5. Техноген маданият билан оммавий маданиятнинг ўзаро боғлиқлиги.
6. Маданиятда Биосфера концепциясининг моҳияти.
7. Оммавий маданият нима? Ва унинг бугунги кўринишлари.
8. Оммавий маданиятнинг салбий томонларини нимада кўрасиз?
9. Экологик маданият деганда нимани тушунасиз, унинг зарурлиги.
10. Техника ва инсон муносабати, бу жараённинг ХХІ асрдаги истиқболи

АДАБИЁТЛАР

1. И. Каримов, Ўзбекистон XXI аср бўсағасида, Т., 1997
2. И. Каримов, Ўзбекистон XXI асрга интилоқда, Т., 1999.
3. И. Каримов, Донишманд халқимизнинг мустақкам иродасига ишонаман. Фидокор газетаси 8 июнь 2000 й.
4. Вернадский В. Несколько слов о ноосфере, М., 1990.
5. Информация и культура, Новосибирск, 1990.
6. Новая технократическая волна на Западе, М., 1996.
7. Самосознание Европейской культуры в XX веке, М., 1991
8. Сорокин П. Человек. Цивилизация. Общество. М., 1992.
9. Швецер А. Упадок и возрождение культуры, М., 1993

8-МАВЗУ МИЛЛИЙ ИСТИҚЛОЛ ВА ЎЗБЕКИСТОНДА МАДАНИЙ ТАРАҚҚИЁТ

Маъруза режаси:

Режа:

1. Миллий истиқлол ва маънавият. Маданият жаҳондаги ислохотлар ва унда давлатнинг тутган урни ва вазифалари.
2. Хозирги шароитда адабиёт, тасвирий санъат, меъморчилик, театр, кино ва телевидения ривожланишида узига хослик.
3. Таълим қонуни, Кадрлар тайёрлаш миллий дастурининг моҳияти ва маънавий - маърифий ислохотлар тизимини амалга оширишдаги роли.

Таянч тушунчалар

Маънавий-маърифий ислохот, устувор йўналиш, маънавият ва маърифат маркази, миллий ғоя, миллий-маданий марказ, истиқлол мафкураси, комил инсон.

Хар қандай жамият тараққиёти, унинг у ёки бу вақт ва макондаги даражаси кўп жihatдан фуқаролар маънавияти, турмуш тарзи, кишиларнинг маънавий-моддий, ижтимоий эҳтиёжлари ҳамда уларнинг қай даражада қондирилишига боғлиқдир. Мустақиллик давригача ва ундан кейинги ўтган тарихан қисқа муддат ичида рўй берган ҳолатлар, жамият ижтимоий-сиёсий, иқтисодий, маънавий-маърифий ва тарбиявий-мафкуравий соҳасидаги ўзгаришлар бизга шўролар мустақид тузуми ҳамда истиқлол йилларида Ўзбекистоннинг реал ҳаётида ҳолисона жавоб излашга ва унга эришишга имкон беради.

Узоқ минг йилликлар тарихи шундан далолат берадики, ўзбек миллий давлатчилик тарихи энг аввало маънавият-маърифатнинг жамият ҳаётида муҳим ўрин эгаллаганлиги билан ҳамбарчас боғлиқдир. Ушбу азалий анъанага мустақиллик йилларида ҳам алоҳида эътибор берилиши жуда аҳамиятли бўлди. Қайд этиш лозимки, истиқлолнинг дастлабки даврлариданоқ маданиятнинг методологияси ўзгарди. Агарда, шўролар мустақид тузуми даврида маданиятнинг асосий вазифаси жамият аъзоларининг коммунистик мафкура ва сохта ғояга эътиқодини мустақамлашга сафарбар этиш бўлса, истиқлол даврида унинг мақсади тамомла ўзгарди.

Хўш, булар нималарда кўринди? Хусусан, энг аввало, мамлакат ҳукумати, Президентнинг маънавий-маърифий омиларга нисбатан муносабати шаклланди. Жумладан, маънавий-маърифий ислохотлар давлат сиёсатининг асосий устувор йўналиши, деб ҳисобланди. Жойларда маънавият билан боғлиқ шуларнинг амалга оширилиши учун бутун масъулиятнинг ҳокимлар, вазирликлар, идоралар, ташкилотларнинг биринчи раҳбарлари зиммаларига юклатилиши жуда катта ижтимоий аҳамият касб этди.

Иккинчидан, маънавияти юксак миллат ва давлатнигина келажаги буюк бўлиши мумкин эканлиги тўғрисидаги ижтимоий фикр шакллана бошланди. Дархақиқат иқтисодий-сиёсий омилларнинг ҳар қандай давлат, миллат ҳаётидаги ўрни ва роли каттадир. Бироқ, маънавий омилларгина жамиятда содир бўлган барча муаммоларни ҳал этишга қодир омил эканлиги энди ҳақиқатдир.

Учинчидан, маънавият ва маърифат жамиятни поклантирувчи куч эканлиги эътироф этилмоқда, зеро шўролар мустабид тизими даврдан қолган ярамас «маънавий» меросдан покланмасдан туриб истиқлолга хизмат қиладиган, фуқаролар қалби ва онгини янгилашга қодир маънавиятни шакллантириш мумкин эмас.

Тўртинчидан, истиқлол даври Ўзбекистон жамияти маънавиятининг энг муқаддас мақсадларидан бири – ўтмиш тарихий-маданий, илмий, ахлоқий-мафкуравий, ижтимоий-сиёсий кадриятларига шўро даврида таркиб топган муносабат каби «иллат» сифатида эмас, аксинча, жамиятни поклантирувчи ва келажакни маънавий жихатдан мустаҳкамловчи омил асносида қарашдан иборат жамоатчилик фикри шаклланди.

Бешинчидан, истиқлол даврида маънавиятнинг ҳар қандай сиёсий ҳукмрон мафкуралардан холилиги, муҳими, шаклланаётган миллий мафкуранинг маънавият билан уйғунлиги таъминланди. Мамлакат Президенти Ислам Каримов қайд этганидек, мустақиллик даврида бажарилиши лозим бўлган энг устивор вазифа «халқимиз орасида катта маърифий-амалий ишларни олиб бориб, миллий мафкурамизга куч-қувват берадиган, уни янги-янги марралар сари сафарбар этадиган, кенг оммага таъсир ўтказишга, халқни ўзига тарафдор этишга хизмат қиладиган сиёсий, ижтимоий, иқтисодий, маънавий манбаларни тўғри белгилаб олишдир»²³.

Ҳақиқатдан ҳам, мустақиллик йилларида маънавият ва маърифатнинг ижтимоий мақсади аниқлаб олинди, унинг бажариши лозим бўлган вазифалари белгиланди. Ана шундай шароитда жамият фуқаролари томонидан билдирилган ижтимоий эҳтиёж – маънавий-маърифий соҳаларда янги аср ва умуман, учинчи минг йилликдаги бош ғоя қандай бўлиши аниқланди.

Хўш, ҳозирги ва янги асрда маънавият соҳасидаги бош ғоямиз нималардан иборат? Мазкур саволга жавоб бера туриб, И. Каримов қуйидагиларни ёзади: «Модомики биз ҳуқуқий демократик давлат, эркин фуқаролик жамияти кураётган эканмиз, маънавият соҳасидаги йигирма биринчи асрга мўлжалланган ҳаракат дастуримиз ҳам ана шундан келиб чиқмоғи даркор. Яъни эркин фуқаро-онгли яшайдиган, мустақил фикрга эга бўлган шахс маънавиятини камол топтириш бизнинг бош миллий ғоямиз бўлиши зарур.

Дархақиқат, мустақил Ўзбекистонда истиқлол маънавият соҳасида мавжуд бўлган вазифалар ижтимоий-сиёсий, иқтисодий барқарорлик шароитида муттасил равишда бажарилиб келинмоқда. Чунончи, агар истиқлолнинг дастлабки йилларида жамият маънавий ҳаётида турган энг бош вазифа фуқароларда шўролар даврига хос тафаккурни эскича фикрлаш сарқитларини бартараф этиш эди. Мазкур масалада қатор ютуқларга эришилди. Бироқ, бу борада хали талай ишларни бажариш лозим»²⁴.

Иккинчи, энг муҳим вазифалардан яна бири эркин фуқаролик жамиятининг маънавиятини шакллантиришдир, зеро «озод, ўз ҳақ-ҳуқуқларини яхши танийдиган, боқимандаликнинг ҳар қандай кўринишларини ўзи учун ор деб биладиган, ўз кучи ва ақлига ишониб яшайдиган, айни замонда ўз шахсий манфаатларини халқ, Ватан манфаатлари билан уйғун ҳолда кўрадиган комил инсонларни тарбиялашдан иборатдир»²⁵.

Истиқлол йилларида Ўзбекистон маданияти хусусида фикрлаш асносида алоҳида қайд этилиши лозим бўлган масалалардан яна бири – маънавият соҳасидаги давлат сиёсатининг тобора конкретлашиб бориши, вазифаларни ҳал этиш йўлларининг ойдинлашувидир.

Маънавият жамият аъзоларини рухан поклантирувчи, қалбан улғайтирувчи, инсон ички дунёсига, иродасига куч-қувват берувчи, миллий виждонини уйғотувчи ва доимий ҳаракатдаги конкрет кучдир. Шундай экан, маънавиятга умумий тарзда муносабатда бўлиш ҳатодир, зеро ҳар бир фуқаронинг маънавий-мафкуравий, комиллик даражаси бир хил бўлмагани каби, уларнинг бундай сифатларини уйғунлаштириб турувчи кўринишлари ҳам конкретдир.

Хусусан, янги аср бўсағасида энг асосий вазифамиз нимадан иборат? Мамлакат Президентининг таъкидлашича, маънавият соҳасидаги стратегик мақсадимиз – «миллий кадриятларимизни тиклаш, ўзлимизни англаш, миллий ғоя ва мафкурани шакллантириш, муқаддас динимизнинг маънавий ҳаётимиздаги ўрнини ва хурматини тиклаш каби мустақиллик йилларида бошланган эзгу ишларимизни изчиллик билан давом эттириш, уларни янги босқичга кўтариш ва таъсирчанлигини кучайтиришди»²⁶.

Юқорида билдирилган фикрдан табиий равишда келиб чиқаётган ҳулоса шундан иборатки, истиқлолнинг ҳозирги босқичида маънавий-маърифий соҳадаги ишларнинг ташкил этилишидан, энди, бундай ишларнинг самарадорлигига эришиш муҳим аҳамият касб этмоқда. Хўш, маънавият соҳасидаги ишларнинг самарадорлигини ошириш деганда нимани тушуниш мумкин? Умуман, маданий-мафкуравий соҳасидаги ишларимиз жамиятни маънавий юксалтиришга қодир-ми?

Шу ўринда қурилаётган демократик, ҳуқуқий инсонпарвар жамият юксак маънавий ва ахлоқий кадриятларга таянишини бу жараён эса миллий ғоя ва миллий мафкурага, ёш авлодни ватанпарварлик руҳида тарбиялашга асосланишини алоҳида қайд этиш жуда муҳимдир.

Агар, истиқлолнинг дастлабки йилларида маънавий-маърифий тадбирлардан кўзланган мақсад шўро мустабид тизими асоратларидан қутулиш, жамиятда маънавий яқдиллик яратишдан иборат бўлган бўлса, энди эса, ижтимоий ҳамкорлик, комил инсонни тарбиялаш устивор тавсифга эга бўлмоқда. Маънавиятнинг мамлакатда демократик, ҳуқуқий, қудратли давлат қуриш йўлидаги муҳим омил эканлиги энди ҳеч кимга сир эмас.

Ўзбекистоннинг ҳозирги тараққиёт босқичида маънавий омиллар ҳамда миллатлараро муносабатлар масаласига қараш ҳам тубдан ўзгарди. Чунончи, истиқлолнинг дастлабки даврларида «сохта байналмилаллик» олдида юрак олдириб қўйган ҳамда ҳадиксираш касалидан холи бўлмаган ҳолда ҳар қандай миллийликни улуғлаш ва ҳар қандай «байналмилаллик» дан қочиш ҳиссиёти юзага келган эди. Бундай жиддий ва қатъий кутбилик, табиийки, жамият ижтимоий тараққиётига, айниқса, миллатлараро муносабатлар масаласига жиддий салбий таъсир кўрсатиши мумкин эди.

Шунинг учун ҳам Ўзбекистон ҳукумати маданиятдаги миллийлик ва байналмилаллик нисбатини сақлашга муҳим вазифа сифатида муносабатда бўла бошлади. Айни пайтда 130 га яқин миллат ва элат яшаётган Ўзбекистонда ҳар бир миллат равнақи, унинг барқарор тараққиёти, ҳавфсизлиги ва яшаш қафолотларига ҳар қандай таҳдидларнинг олдини олиш, у ёки бу миллатга мансуб кишилар гуруҳининг худбинлик кайфиятларини муқаррар тарзда бошқа миллат, халқ имкониятларини зўравонлик ва зуғум билан чегаралаб қўядиган давлат сиёсатининг ишлаб чиқилиши бу борадаги амалий ишларнинг самарасини оширди.

Ўзбекистонда истиқомат қилаётган кўп миллатли халқларнинг маданий тараққиёти, уларнинг ўзликларини англаш жараёнларига бўлган интилишларини қонуний-ҳуқуқий асосда қондириш масалалари ҳам мамлакат ҳукумати олдидаги энг муҳим вазифалардан бири бўлди. Шу ўринда 1989 йили маданият вазирлиги ҳузурида республика миллатлараро маданий марказнинг ташкил этилишини алоҳида таъкидлаш лозимдир. Агарда 90-йилларнинг бошларида Ўзбекистонда 12 та миллий-маданий марказ фаолият кўрсатган бўлса²⁷, ҳозирги кунга келиб уларнинг сони 80 дан ортди. Мустақиллик йилларида

миллий-маданий марказлар фаолияти устидан мувофиқлаштирувчи ишларнинг кўлами ҳам ортди ва 1992 йил январ ойида ҳукумат қарори билан Республика Байналмилал Маданий маркази ташкил этилди.

Ушбу марказнинг бош вазифаси қилиб эса миллий маданий марказларга амалий ва услубий ёрдам кўрсатиш, улар фаолиятини мувофиқлаштириш, миллий анъана, урф-одатларни қайтадан тиклаш, МДХ ва хориж давлатларидаги байналмилал маданий марказлар билан ҳамкорлик алоқаларини кучайтириш, Ўзбекистонда миллатлараро алоқаларни яхшилаш, ижтимоий барқарорликни таъминлаш каби муҳим масалалар киритилди.

Истиқлол йилларида маънавият-маърифат масаласига жиддий эътибор ҳукумат томонидан бу борада мукамал тарзда ишлаб чиқилган дастур асосида иш олиб боришни талаб этди. Шу аснода 1994 йил 23 апрелда мамлакатимиз маънавий ҳаётида муҳим воқеа юз берди: Президент Ислам Каримов фармони билан Республика Маънавият ва Маърифат жамоатчилиқ маркази ташкил этилди.

Маълумки, собиқ иттифоқ тугатилиши билан бирга унинг коммунистик мафкураси ҳам барҳам топди. Бу мунофиқ, яккахоким мафкуранинг аччиқ сабоқларидан аччиқ сабоқларидан ҳулоса чиқариб мамлакатимизнинг Асосий Қонунида «Хеч қайси мафкура давлат мафкураси бўлишига йўл қўйилмайди», деб ёзиб қўйилди. Шу аснода, жамиятимиз ҳеч қачон мафкура яккахокимлиги рўй бермаслиги учун зарур бўлган ҳуқуқий пойдевор яратилган. Маънавият ва маърифат жамоатчилиқ маркази аynи шу мақсадни кўзда тутиб ташкил этилди²⁸.

Қайд этиш лозимки, маънавият-маърифат маркази қисқа давр ичида халқимизнинг бой маънавий меросини ўрганиш, миллий ва умуминсоний қадриятлар асосида мамлакат ва миллат келажагини белгилайдиган илғор ғояларни юзага чиқариш бўйича йирик ишларни бажарди. Шу билан бирга, маънавият ва маърифат масалаларини бевосита жамоатчилиқ йўли билан ривожлантиришга алоҳида эътибор берилиши ўз самарасини бермоқда.

Ушбу йўналишдаги фаолиятни янада ривожлантириш мақсадида 1996 йил 9 сентябрда Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Маънавият ва маърифат жамоатчилиқ маркази фаолиятини янада такомиллаштириш ва самарадорлигини ошириш тўғрисида»ги фармони жамиятни маънавий барқарорлаштиришда муҳим аҳамият касб этади²⁹. Ундан мазкур масалада жиддий ижобий ўзгаришлар билан бир қаторда айрим ҳолларда маънавиятнинг моҳиятини, унинг силжишимиш, фаровон жамиятга тезроқ етишимиздаги қимматини чуқур идрок этмаслик ҳоллари мавжудлиги, бу ишга дахлдор раҳбарларда масъулиқ хислари паст эканлигига эътибор қаратилди.

Фармонга асосан 1997 йилдан бошлаб 1 октябр «Ўқитувчилар ва мураббийлар» куни деб эълон қилинди, «Маънавият» нашриёти ташкил этилди, «Маънавият ва маърифат» жамоатчилиқ маркази қошида «Олтин мерос» халқаро хайрия жамғармаси таъсис этилди.

Бу борадаги ишларни тартибга келтириш, фаолият самарадорлигини ошириш мақсадида Ўзбекистон Республикаси Президенти И. Каримов 1999 йил 3 сентябрда «Республика маънавият ва маърифат кенгашини қўллаб-қувватлаш тўғрисида»ги фармонга имзо чекди. Ушбу фармон маънавият ва маърифат давлат сиёсатининг устивор йўналиши эканлиги тўғрисидаги ғояни янада мустахкамлади ва янада унга куч берди.

Ҳукумат томонидан қурилган тадбирлар самараси натижасида маънавият ва маърифат жамиятда рухий покланишга, шахс улуғворлигини оширишга, демократик, ҳуқуқий, инсонпарварлик давлат қуришга мустахкам пойдевор яратди.

2. Таълим тараққиёти, унинг ўзига хос хусусиятлари.

Инсоният тарихида ўз ижтимоий аҳамияти жихатдан алоҳида эътиборга лойиқ ҳолатлар, қадриятлар мавжудки, булар у ёки бу миллат, элат, халқнинг мавжудлиқ белгиси, тараққиёт мезони сифатида баҳоланиши мумкин. Миллат мавжудлигининг ана шундай

муҳим белгиларидан бири таълим тизими ҳамда юқори малакали мутахассис кадрлар тайёрлаш масаласидир.

Дарҳақиқат, таълим тизими демократик тамойиллар билан уйғунлашган, унинг инсонпарвар жамият барпо этиш каби зарур ижтимоий эҳтиёж талабларига жавоб бергандагина у ўз олдига қўйган буюк мақсад – баркамол авлодни тарбиялаш ва шакллантириш вазифасини адо этиши мумкин.

Коммунистик «назария» томонидан таълим тизимига қўйилган асосий мақсад – жамият аъзоларини мафкуравий қулликка, итоаткорликка мажбур қилишдан бошқа нарса эмасди. Мафкуравий биқиклик, эркин фикр юритишдан иборат (шахс дахлсизлиги, демократик тамойилларга беписандлик билан муносабатда бўлиш каби иллатлар кишиларда ижтимоий пассивлик ҳолатини юзага келтирди).

Буларнинг бариси Ўзбекистон мустақиллигининг дастлабки давриданоқ барча соҳаларда бўлгани каби таълим тизимида ҳам чуқур ўзгаришларни амалга оширишга, туб ислохотларни ўтказишга ундади. Истиқлол мамлакат фуқароларида эркин фикрлашга бўлган ижтимоий эҳтиёжни уйғотди.

Мафкуравий қулликдан холи равишда, мамлакат ва халқ манфаатларига мос тарзда фаолият кўрсатишга интилиш хиссиётини бемалол, эмин-эркин рўёбга чиқариш Ўзбекистон фуқаролари дунёқарашида янгиликка ташналик кайфиятини пайдо қилди. Бу масала айниқса, янги тайёрланиши, шаклланиши лозим бўлган мутахассис кадрларга нисбатан муносабатни ўзгартириб юборди. Истиқлолнинг дастлабки даврлариданоқ мамлакат ҳукумати мавжуд таълим тизимида туб ислохотларни ўтказишга алоҳида аҳамият беришга киришиши лозимлигини англаб етди. Мамлакат Президенти таъкидлаганидек, «олдимизга қўйган энг эзгу мақсадларимиз билан узвий боғланган бугунги кундаги яна бир ғоятда долзарб масала – кадрлар тайёрлаш миллий дастурини амалга ошириш, бу борада бошланган ишларимизни давом эттириш ва кучайтириш бундан буён ҳам биз учун устивор вазифа бўлиб қолди»³⁰.

Хўш, юқорида қайд этилган ҳолатлардан ташқари, яна қандай сабаблар таълим тизимида туб ислохотларни ўтказишга ундади? Булар, кадрлар тайёрлаш тизимининг демократик ўзгаришлар ва бозор ислохотлари талабларига мувофиқ эмаслиги, ўқув жараёнининг моддий-техника ва ахборот базаси етарли эмаслиги, юқори малакали педагог кадрларнинг етишмаслиги, сифатли ўқув-услубий ва илмий адабиёт ҳамда дидактик материалларнинг камлиги таълим тизими, фан ва ишлаб чиқариш ўртасида пухта ўзаро ҳамкорлик ва ўзаро фойдали интеграциянинг йўқлиги кабилардир.

Буларнинг бариси таълим тизимини зудлик билан ислох этишни, мазкур соҳани чуқур инсонпарварлаштиришни талаб этарди. Тўғри, 1992 йил июлида қабул қилинган «Таълим тўғрисида»ги қонун ва давлатимизнинг шу асосдаги таълим-тарбия сиёсати ишлаб чиқилган эди. Унда умумий таълим қуйидаги босқичлар бўйича амалга оширилади:

I босқич – бошланғич таълим (1-4 синф);

II босқич – асосий (таянч) мактаб (4-9 синф);

III босқич – юқори ўрта мактаб (10-11 синф);

10-11 синфлар ихтисослашган бўлиб, ўқувчиларни олий ўқув юртларига тайёрлашга хизмат қила бошлади.

Таъкидлаш лозимки, ҳамдўстлик мамлакатлари орасида биринчи бўлиб республикамызда «Таълим тўғрисида»ги қонуннинг қабул қилинганлиги, «Мактабгача тарбия», «Умумий ўрта таълим», «Мактабдан ва синфдан ташқари тарбиявий ишлар», «Ёшлар сиёсатига оид» каби қатор концепциялар ва дастурлар яратилганлигини, давлат таълим тизими жаҳон амалиёти талабларига мувофиқ келиши учун хорижий давлатлардаги илғор тажрибаларнинг ўрганилаётганлиги ва шу аснода 20 дан ортиқ йўналишлар, фанлар бўйича стандартлар лойиҳали тайёрланди³¹.

1993-94 ўқув йилида барча вилоятлар, Тошкент шаҳри ва Қорақалпоғистон Республикаси мактаблари ўқувчилари билимларини текшириш юзасидан ўтказилган тест синовлари қуйидаги натижаларни кўрсатди. Ушбу синовга 70 та туман ва шаҳарларнинг 400 дан ортиқ мактабларнинг ўқувчилари жалб этилди. 9-синфларда кимё ва адабиёт фанларидан тест синови ўтказилди. Яқунлар қуйидаги меъёрга бахоланди: 90 фоиздан ортиқ тўғри бажарганларга «5» баҳо, 80 фоиздан камига «4» баҳо, 60 фоиздан ортигига эса «3» баҳо.

Мазкур синовлар натижалари ўқувчиларнинг гуманитар йўналишдаги фанлар бўйича чуқур билим олаётганликларини кўрсатди. Масалан, адабиёт фани бўйича таянч мактабларининг 10186 ўқувчисидан 1275 таси 90%дан ортиқ вазифаларни, 2552 ўқувчи 80%дан ортиқ вазифаларни бажардилар, яъни ўқувчиларнинг тўртдан уч қисми фанни яхши ва аъло баҳоларга ўзлаштирганликларини намойиш этдилар³².

Истиқлол йилларида умумтаълим мактабларида она тилини ўқитишга муҳим эътиборнинг қаратилиши ва «Давлат тили ҳақида»ги Қонунни бажариш юзасидан олиб борилган ишлар таълим-тарбия жараёнининг сифатини янада ошишига сабаб бўлди. Ўқиш ўзбек тилида олиб бориладиган мактабларда она тили ва адабиётига ажратилган соатлар ҳажми кўпайиб, 2720 соатга етди. Ўқиш рус тилларида олиб бориладиган мактабларда эса ўзбек тили фанига ажратилган соатлар 544 соат ўрнига 1020 соатга етди. Булар ўқувчиларда миллий ўзлигини англаш ҳиссини кучайтирди, ўз ўлкасига, тарихига қизиқишини ва ўз Ватанининг гуллаб-яшнаши йўлида фаолият кўрсатиш ҳиссини уйғотди.

Умуман, 1992 йилда қабул қилинган «Таълим тўғрисида»ги Қонун Ўзбекистонда таълим тизимини ислох қилишда маълум рол ўйнади. Мазкур ҳужжат шўролар мустабид тизими давридан «мерос» бўлиб қолган, коммунистик мафкурага хизмат қилувчи мафкуравий кучни бартараф этишда алоҳида аҳамият касб этди, жаҳон андозаларига мос тизим яратилишида дастлабки қадам бўлди.

Бироқ, қайд этиш жоизки, мазкур ҳужжат Ўзбекистоннинг янги шароитдаги вазифаларига тўлиқ жавоб бера олмас эди. Шунинг учун ҳам Ўзбекистон ҳукумати таълим тизимини тўлиқ ислох этишга қодир ҳужжатларни қабул қилишга эътиборни кучайтирди ва бу борада бош ислохотчилик йўлини ўйнади. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси IX сессиясида тамомила янги, сифат жиҳатдан мукамал «Таълим тўғрисида»ги Қонун ва Кадрлар тайёрлаш миллий дастурини ишлаб чиқди.

Мамлакат Президенти юқорида қайд этилган ҳужжатларни қабул қилишга ундаётган омилларни эътиборга олган ҳолда қуйидаги фикрни баён этди. Биринчидан, биз эски шўролар замонидан қолган таълим-тарбия тизимига хос мафкуравий қарашлардан ва сарқитлардан хали-бери тўлиқ қутулганимиз йўқ. Иккинчидан, барча амалдаги ўзгаришлар ва тадбирлар, асосан юзаки бўлиб, таълим-тарбия ва ўқув жараёнларининг таркибини, босқичларини бир-бири билан узвий боғлаш, яъни узлуксиз таълим-тарбия тизимини ташкил қилиш муаммоларини ечиб берган эмас.

Учинчидан, бизнинг амалдаги таълим-тарбия тизимимиз бугунги кун замонавий, тараққий топган демократик давлатлар талабларига жавоб бера олмаслиги кўп жойларда яққол кўринмокда³³. Мазкур мулоҳазалар янги ҳужжатлар қабул қилингунгача бўлган даврдаги таълим тизимининг чекланганлигидан яққол далил берарди.

«Таълим тўғрисида»ги Қонуннинг энг илғор жиҳатларидан бири – унда таълим соҳасидаги давлат сиёсатининг асосий тамойилларининг баён этилиши бўлди. Улар қуйидагилардан иборат эди:

- таълим ва тарбиянинг инсонпарвар, демократик характерда эканлиги;
- умумий ўрта, шунингдек ўрта махсус, касб-хунар таълимининг мажбурийлиги;
- таълимнинг узлуксизлиги ва изчиллиги;

- ўрта-махсус, касб-хунар таълимининг йўналишини: академик лицейда ёки касб-хунар коллежида ўқишни танлашнинг ихтиёрийлиги;
- таълим тизимининг дунёвий характерда эканлиги;
- давлат таълим стандартлари доирасида таълим олишнинг ҳамма учун очиклиги;
- таълим дастурини танлашга ягона ва табақалаштирилган ёндошув;
- билимли бўлишни ва истеъдодни рағбатлантириш;
- таълим тизимида давлат ва жамоат бошқарувини уйғунлаштириш.

Масалага бундай тарзда ёндошув таълимнинг мамлакатда кўрилатган демократик, ҳуқуқий, инсонпарвар жамият талабларига тўлиқ жавоб бериши, унинг миллий ва умуминсоний кадриятларга содиқлигидан гувоҳдир. Шу билан бирга, умумий ўрта таълим, ўрта махсус, касб-хунар таълими, олий таълим, олий ўқув юртидан кейинги таълим, кадрлар малакасини ошириш ва уларни қайта тайёрлаш, мактабдан ташқари таълим турларига асос солинди, мавжудларини такомиллаштириш йўллари ишлаб чиқилди.

Мамлакатимиз раҳбариятининг таълим-тарбия соҳасига шу даражада катта эътибор бериши бежиз эмасдир. Гап шундаки, мамлакатимиз аҳолисининг аксарият кўпчилиги ёшлар, ўсмирлардан иборат бўлиб, улар ўз келажакларини айнан билим олиш билан боғлагандирлар. Хусусан, ҳозирда Ўзбекистонда 9,5 мингга яқин умумтаълим мактаблари, гимназиялар, лицейлар, коллежлар, 300 га яқин ўрта махсус муассасалар, 65 та олий ўқув юртлари бўлиб, улардан 600 мингдан ортиқ турли малакадаги педагоглар меҳнат қилади.

Сўнгги йилларда миллий мактаблар тизимини яратиш борасидаги ишларнинг таркибий қисми сифатида республикамізда яшаётган ва озчиликни ташкил этган (мамлакатлар) миллатлар фарзандлари таълим-тарбиясига ҳам эътибор кучайтирилди. Ўзбекистонда 2,5 мингдан ортиқ ўқувчиси бўлган 50 га яқин қрим-татар мактаби, 130 та ўқувчисига эга бўлган 2 та немис мактаби, 2400 га яқин ўқувчисига эга бўлган 24 та корейс мактаби, 4 та уйғур, 1 дан курдлар, яҳудийлар мактаблари фаолият кўрсатмоқдалар. Бундан ташқари, 9 мингдан ортиқ қозоқ фарзандлари, 3000 мингдан ортиқ тожик фарзандлари, 1 мингдан ортиқ қирғиз фарзандлари ва 1,5 мингга яқин туркман фарзандлари ҳам ўз тилларида таълим-тарбия ола бошлади³⁴.

Ўзбекистон ҳукумати истиқлол талабларига жавоб бера оладиган иқтидорли ёшларни танлаб олиш, уларга фан йўлидаги сўқмоқларни шараф билан босиб ўтиш борасида ҳам қатор ишларни амалга оширмоқда. «Умид» жамғармасининг Ўзбекистон Президенти томонидан таъсис этилишини шу маънода тушуниш лозим. Жамғарма Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1997 йил 13 январ Қарорига мувофиқ иш бошлади.

Маълумки, мамлакатимизда тарихий туб ўзгаришларни муваффақиятли ўтказиш, ижтимоий-сиёсий, маънавий-иқтисодий ислохотларни амалга ошириш учун жаҳон андозалари даражасида билим олган истеъдодли, руҳан баркамол ёш миллий кадрлар зарурдир. «Умид» жамғармасининг ўз олдига қўйган энг катта мақсади ҳам халқ хўжалигининг нуфузли тармоқларини юқори малакали мутахассислар билан таъминлашдан иборат бўлди. Ҳозирги кунда Ўзбекистонлик талабалар ўз танлаган ихтисосликлари бўйича АҚШ, Буюк Британия, Германия ва Япониянинг жаҳонга машҳур олий ўқув юртларига муваффақият билан шуғулланмоқдалар.

«Таълим тўғрисида»ги қонун, кадрлар тайёрлашнинг миллий дастури жамиятни маънавий жиҳатдан барқарорлаштириш жуда катта вазифаларни бажармоқда, ёшларда Ватанга, миллатга меҳр-муҳаббат ҳиссини сингдиришда, жаҳон андозаларига мос фаолият кўрсатишда муҳим омил бўлмоқда. Шу билан бирга, янги таълим-тарбия дастури ёшларда мафкуравий эътиқодни мустаҳкамлашда, миллий ғоя ва миллий мафкура моҳиятини англашда алоҳида аҳамиятлидир, зеро, мафкуравий таъсирлар салбий оқибатларга олиб келмаслиги учун ёшларимизнинг иймон-эътиқодини мустаҳкамлаш, иродасини бақувват қилиш, уларни ўз мустақил фикрига эга бўлган баркамол инсонлар этиб тарбиялаш жуда

зарурдир. И Каримов қайд этганидек, энг мухим вазифа «уларнинг тафаккурида ўзлигини унутмаслик, ота-боболарнинг муқаддас қадриятларини асраб-авайлаш ва ҳурмат қилиш фазилатини қарор топтириш, уларнинг мен ўзбек фарзандиман, деб ғурур ва ифтихор билан яшашига эришишдир»³⁵.

3. Маданий ҳаёт.

Хар қандай шароитда ҳам барча миллат ва халқлар ўзининг маънавий эҳтиёжларини қондиришга муҳтожлик сезади. Маънавият – инсон учун мавжудлик белгиси. Маънавий бойлик – у ёки бу миллатни бошқа этник бирикмалардан ўзига хослигини билдирувчи, аниқлаувчи муҳим омилдир. Маънавияти йўқ халқнинг ўзи йўқ. Шу билан бирга хар бир халқ маънавияти ҳам бир хил даражада эмас.

Шу ўринда мамлакат юртбошисининг «биз халқни номи билан эмас, балки маданияти, маънавияти орқали биламиз, тарихнинг таг-томиригача назар ташлаймиз»³⁶, – деган фикрларида жуда мантиқ ва маъно бор. Бироқ, шўролар мустабид тизими шароитида ўзбек миллий маданияти ҳаддан ортиқ даражада кўп зарар кўрди. Барча мустамлакачилик каби коммунистик мафкура маддоҳлари ҳам ўзбек халқини қул қилиш учун энг аввало шу халқнинг миллий маданиятини йўқ қилишга зўр бердилар.

Таъкид этиш жоизки, маънавий маданияти юксак, унинг илдизлари бақувват халқнинг ижтимоий онгидан шу халқ маданиятини ҳеч қачон тамомила йўқ қилиш мумкин эмас. Тўғри мустамлакачиликлар натижасида ўзбек маданиятига катта зарар етказилди, унинг маънавий илдизларини қирқиб ташлашга уринилди. Лекин улар бунинг уддасидан чиқа олмадилар.

Ўзбек халқи катта йўқотишларга қарамасдан ўзлигини, ўз миллий маданиятини сақлаб қола билди. Бунга яқин ва узоқ тарих гувоҳдир. Эндиги вазифа – маънавий ҳаётдаги барча йўқотишларнинг ўрнини қоплашдан иборат бўлди. Бу нарса халқимизнинг маънавият ва маърифатга муҳтожлиги ва унинг танқислиги билан белгиланди. Кишининг ўзлигини аниқлаши, ўз шаънини химоя қила олиши ва барча ёмонликлардан ўзини тия олиши учун ориф бўлмоғи, қалбининг тубида, жиндай бўлса-да, маърифат шамчироғи ёниб турмоғи лозим. Ана шунда одам гуноҳдан ҳазар қилиш, барча неъматлардан ақл-идрок ва инсоф доирасида фойдаланиш йўлини тутати. Ножўя хатти-харақатлари учун тавба-тазарру қилиш зарурлигини аниқлаш бошлайди³⁷.

Ўзбек халқи айнан шу йўлдан борди, ўз миллий-тарихий, маданий меросига содиқлигини кўрсата билди. Бу эса мустамлакачиликлар даврида йўқотилган, тапталанган маданий меросни тиклаш, ўзлигини аниқлашга бўлган рағбатни уйғотди.

Истиқлол йилларида ўзбек маданий ҳаёти уйғонди, жонланди ва ўзининг бутун мавжуд бўй-бабини кўрсата билди. Театр, мусиқа санъати ривож топди, маданий алоқалар кенгайди, маданий-маърифий муассасалар фаолияти такомиллашди, музейларнинг ижтимоий-маърифий аҳамияти ошди, миллий адабиёт раванқ топди.

Айниқса, театр санъатининг ривожига гуллаб яшнади. Бу бежиз эмасди, зеро мустамлакачилик даврида театрлар коммунистик мафкуранинг хизматкорига айланган, сиёсий мақсадларнигина бажарувчи кучга айланган эди. Шу аснода асосий эътибор репертуар масаласини ҳал этиш, томошабинларни бездирадиган сахна асарлари ўрнига уларнинг маънавий-ижтимоий эҳтиёжларини қондирувчи спектаклларни фуқаролар ҳуқуқига ҳавола этишга асосий эътибор қаратилди.

Ҳозирги шароитда Ўзбекистонда фаолият кўрсатаётган 36 та драматик, мусиқали драма ва комедия, опера ва балет, кўғирчоқ театрлари ана шундай вазифаларни бажардилар. 1998 йил 26 мартда Ўзбекистон Республикаси Президенти И. Каримовнинг «Ўзбекистон театр санъатини ривожлантириш тўғрисида»ги Фармони эълон қилинди. Унга биноан, Ўзбекистон томоша санъатининг кўп асрлик анъаналарини ўрганиш, бойитиш ва тарғиб

килиш, театр санъатини ҳар томонлама ривожлантириш, унинг моддий базасини янада мустаҳкамлаш, мамлакатимизда маънавий-маърифий ислохотларни амалга оширишда театр арбобларининг фаол қатнашишини таъминлаш, республика Маданият ишлари вазирлиги театр ташкилотлари негизида ва театр арбоблари уюшмасида бадиий замонавий сахнабоп асарлар яратиш мақсадида Маданият ишлари вазирлиги тизимида ва театр ижодий ходимлари уюшмаси қошида «Ўзбектеатр» ижодий-ишлар чиқариш бирлашмаси ташкил этилди.

«Ўзбектеатр» бирлашмаси ўзининг театр ташкилотлари ҳамда минтакавий бўлимига эга бўлиб, мулкчилик шаклларида ва қандайдир муассасага идоравий дахлдорлигидан қатъи назар мамлакатдаги барча давлат театрлари, театр студияларида халқ театрлари ва бошқа тегишли ташкилотлар жамоаларини ихтиёрий тартибда бирлаштирди³⁸.

Театр санъатини ривожлантириш йўлида 1998 йил ноябр ойида ўтказилган «Хумо» халқаро ёшлар театрларининг фестивали алоҳида аҳамият касб этди. Ушбу фестивалда Ўзбекистон ва Исроил давлатларининг энг яхши театр жамоалари иштирок этдилар. Мазкур фестивал доирасида 32 та спектакл намоиш этилди, уларни 20 мингдан ортиқ томошабин томоша қилди.

Ўзбекистоннинг ўз мустақиллигини қўлга киритиши натижасида маънавий маданиятнинг муҳим жабҳаси бўлган мусиқа санъати ҳам жуда ривож топа бошлади, зеро табиатан нозиктаъб, санъатсевар ва санъат аҳлига талабчан ўзбек халқининг мусиқаси кенг қўламли маънавий кўзгусидир. Шўролар даврида асосан мафкуравий ҳукмронлик қўлига айланган мазкур санъат тури эркинлик йўлига кирди. Жамият аъзолари миллий қўшиқчилик санъатидан баҳраманд бўла бошладилар.

Ўзбекистон ҳукумати халқимизнинг миллий қўшиқчиликка бўлган ижтимоий эҳтиёжини эътиборга олиб миллий руҳдаги, халқнинг кўнглига яқин мусиқа асарларини яратишга бўлган қизиқишни доимо рағбатлантирди. Истиқлолнинг дастлабки кунлариданоқ мусиқа санъати бўйича қатор кўрик-танловлар ўтказила бошланди. Хусусан, 1992 йил март ойида Тошкент шаҳрида танбур, сато, кўшна, сурнай ва бошқа миллий соз ижрочиларининг «Асрларга тенгдош наволар» деб номланган республика кўрик танлови, апрел ойида Тошкент вилоятида хаваскор кўғирчоқ театрлари жамоаларининг кўрик-танлови, шунингдек, машҳур санъаткорлар Жўрахон Султонов, Саиджон Калонов, Комилжон Жабборов, Набижон Хасанов, Комилжон Отаниёзов, Фахриддин Содиқов, Жанақ Шомуратовларнинг асарлари ижрочиларининг «Боқий овозлар» деб номланган кўрик-танловлари ўтказилди. Айни вақтда 1992 йил май ойида Хоразм вилоятида фольклор жамоаларининг, аския, қизиқчи ва масхарабозларнинг, июн ойида Қўқонда ўтказилган IX анъанавий ва лапар, ялла ижроияларининг август ойида Тошкент шаҳрида ўтказилган XI анъанавий кўрик танлови миллий санъатимиз ривожига катта хисса бўлиб қўшилди.

Мамлакатимиз ҳукумати қўшиқчилик санъатидан мустақилликнинг маънавий заминларини мустаҳкамлашда ҳам унумли фойдаланишга эътиборни кучайтирди. Шу мақсадда 1995 йил декабрда «Ўзбекистон – Ватаним маним» мавзуидаги қўшиқлар кўрик-танлови эълон қилинди. Мазкур танлов барча вилоят, шаҳар ва туманларда жуда катта кўтаринкилик руҳида ўтказилди ва унинг натижасида юзлаб янги, мустақиллик даври қўшиқлари яратилди, кўплаб истеъдодли санъаткорларнинг пайдо бўлишига сабаб бўлди.

«Ўзбекистон – Ватаним маним» қўшиқ кўрик-танловининг 1996 йил март ойида бўлиб ўтган биринчи босқичида 54 мингдан ортиқ санъаткорлар иштирок этди, 10 мингдан ортиқ янги мусиқий асарлар яратилди. Қайд этиш лозимки, мазкур танлов истиқлолни, Ватанни, ўзлигини англашда муҳим қадам бўлди. Халқимизнинг бундай тадбирга қизиқиши ортиқ бўлди.

Буларнинг барчасини эътиборга олиб, 1996 йил августда «Ўзбекистон – Ватаним маним» қўшиқ байрами ҳақида» махсус фармон қабул қилинди. Фармонда фуқаролар

қалбида муқаддас Ватан туйғусини тарбияловчи юксак бадиий савиядаги мусиқа асарлари ва кўшиқларнинг яратилишига кенг имконият яратиш мақсадида ҳар йили август ойининг учинчи якшанбаси «Ўзбекистон – Ватаним маним» кўшиқ байрами куни, деб белгилаб қўйилди. Айтиш пайтда, халқимизнинг кўшиқчилиқ санъатига бўлган буюк қизиқишини эътиборга олиб, Маданият ишлари вазирлиги ҳузурида «Ўзбекнаво» гастрол-концерт бирлашмаси ташкил этилди.

Натижада, мазкур кўрик-танлов ҳозирда оммавий тус олди, унда нафақат ўзбек миллий, шу билан бирга мамлакатимизда истиқомат қилаётган бошқа барча халқлар вакиллариининг эркин ижод қилиши, ўз санъатларини намойиш этиш имконияти яратилди. Профессional ва халқ бадиий ижодиёти асосида санъатнинг кўшиқчилиқ турига тенг эътибор берилиши, уларнинг уйғун ривожланишига шароит яратилиши туфайли мазкур санъат тури янада ривож топмоқда.

Маълумки, Ўзбекистонда жаҳон цивилизациясида алоҳида ўринга эга бўлган буюк моддий маданият яратилди. Улар халқаро ҳамжамият томонидан аллақачон эътироф этилган. Бироқ, шўролар мустабид тизими даврида Ўзбекистон моддий маданиятига катта зарар етказилди. Минглаб ноёб маданият дурдоналари, асори-атиқалари хорижга, асосан, Москва, Санкт-Петербург музейларига ташиб кетилди. Миллий ўзликни англашда бундай ёдгорликларнинг ахамияти катта эканлигини эътиборга олиб, мустамлакачилар иложи борида улар ижтимоий-маданий ахамиятни камситишга ҳаракат қилдилар.

Аммо, мустақиллик бундай жирканч сиёсатга барҳам берди. Истиқлолнинг дастлабки даврлариданоқ музейлар, кўриқхоналарнинг ўрни ва ролини белгилаб беришга алоҳида ахамият берилди. Маълумки, ҳозирда биргина Маданият ишлари вазирлиги тизимида турли соҳалар бўйича 68 та музей мавжуд бўлиб, булар 21 та ўлкашунослик, 10 та бадиий, 14 та мемориал, 5 та адабий-мемориал, 7 та бадиий, 1 та табиий-илмий музейлардир.

Шу билан бирга Самарқандда Давлат музей-кўриқхонаси, Бухорода Давлат музей-кўриқхонаси, Хивада «Ичон-Қалъа» давлат музей-кўриқхоналари фаолият кўрсатмоқда. 1999 йилги маълумотларга кўра, республикадаги музейлар фондида 1305786 экспонат сақланмоқда. Биргина 1999 йилда уларнинг асосий фондига 7544 та экспонат қабул қилинди. Шу йилнинг ўзида барча музейларга 1655400 киши ташриф буюрди³⁹.

Ўзбекистон ҳукумати халқимизнинг ў миллий ўзлигини англаш жараёнини янада жадаллаштиришни эътиборга олиб, 1994 йил 23 декабрда Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси «Республика музейлари фаолиятини яхшилаш чора-тадбирлари тўғрисида»ги, 1999 йил 5 декабрда эса «Музейлар фаолиятини қўллаб-қувватлаш масалалари тўғрисида»ги қарорларни эълон қилди.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 1998 йил 12 январдаги «Музейлар фаолиятини тубдан яхшилаш ва такомиллаштириш тўғрисида»ги фармони эса музейлар ишида тубдан бурилиш ясади. Унга биноан барча турдаги музейлар фаолиятини мувофиқлаштириш, қўллаб-қувватлаш ва уларга зарур илмий-услубий ёрдам кўрсатишни таъминлаш мақсадида Маданият ишлари вазирлиги қошида «Ўзбекмузей» жамғармаси ташкил этилди, ўзбек, инглиз, рус тилларида чоп этиладиган илмий-амалий, маънавий-маърифий, рангли «Мозийдан садо» журнали таъсис этилди⁴⁰.

Кўрилган барча тадбирлар натижасида музейларнинг ижтимоий-маданий ахамияти анча ортди, уларнинг ўзбек халқи миллий ўзлигини англаш жараёнидаги роли кучайди. Музейларга эътибор хорижлик фуқароларнинг Ўзбекистонга, унинг бой ва қадимий маданиятига бўлган қизиқишини оширди.

Истиқлол ўзбек халқига ўз миллий адабиётини қайтариб берди. Коммунистик мафкуранинг жарчисига айланган «совет адабиёти» вайронлари ўрнига пайдо бўлган ўзбек миллий адабиёти тезликда ўзининг қаддини кўтарди, партиявийлик, синфийлик каби хатто методологик асослардан воз кечила бошланди. Мумтоз адабиётга муносабатда

диний адабиёт, феодал-клерикал адабиёт, сарой адабиёти дейилган тушунча ва бир миллат адабиётини реакцион ва прогрессив деб иккига бўлиб ўрганишдек хатто назарий чеклашларнинг даф этилиши миллий адабиётнинг холисона бахоланишига имкон яратди.

Диний манбаларнинг, жадид адабиётининг сиёсий-мафкуравий ақидаларсиз ўрганилишига нисбатан бўлган муносабатнинг ижобий хал этилиши жамиятни маънавий жихатдан барқарорлаштиришга шарт-шароитлар яратди.

Шундай қилиб, мустақиллик Ўзбекистон маънавий ҳаётини барқарорлаштириш учун замин яратди, маънавий-маърифий ходисаларга муносабатни ўзгартирди. Истиқлол туфайли маънавий турмушимиздаги кўплаб муаммолар хал этила бошланди. Қурилаётган демократик, ҳуқуқий, инсонпарвар жамият, бозор муносабатларига ўтиш, жаҳон ҳамжамияти билан мафкуравий тазйиқларсиз ўзаро ҳамкорлик қилиш имконияти – буларнинг баричи Ўзбекистон маданиятини халқчил қилди. Ўзбекистон, ўзбек халқининг дунёдаги ўзига хос ва мос ўрни борлиги, унинг жаҳон цивилизациясига қўшган бебаҳо хиссасининг эътироф этилиши туфайли маънавий ҳаётнинг гуллаб-яшаши учун мустаҳкам замин яратилди.

Мавзуни такрорлаш учун саволлар

1. Мустақиллик шароитида миллий маданиятлар ривожланишининг ижтимоий-сиёсий омилларини таҳлил этинг.
2. Маданий юксалишнинг ҳозирги босқичи хусусияти нимада?
3. Мамлакатимизда амалга оширилаётган маънавий-маърифий ислохотларнинг моҳияти ва зарурлиги.
4. Маънавий-маърифий ислохотларнинг амалга оширишнинг асосий йўллари айтинг.
5. Таълим қонуни ва Кадрлар тайёрлаш миллий дастурининг маданий-маърифий ислохотларининг амалга оширишдаги аҳамияти.
6. Маданий тараққиётда миллий-маданий марказларнинг ўрни.
7. Маданий-маърифий ислохотлар жараёнида миллий тарихий меросга муносабат мезонлари.
8. Маданий тараққиётда миллий ва умумбашарий қадриятларнинг уйғунлиги.
9. Маданий-маърифий ислохотлар ва комил инсон тарбияси вазифасини тушунтиринг.

АДАБИЁТЛАР

1. Каримов И.А. Ўзбекистоннинг ўз истиқлол ва тараққиёт йўли. Т., 1992.
2. Каримов И.А. Истиқлол ва маънавият. Т., 1994.
3. Каримов И.А. Биз қуриш ва яратиш йўлидан бораверамиз. Т., 1995.
4. Каримов И.А. Биздан озод ва обод Ватан қолсин. Т., 1996.
5. Каримов И.А. Ватан саджагоҳ каби муқаддасдир. Т., 1996.
6. Каримов И.А. Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. Т., 1996.
7. Каримов И.А. Ўзбекистон ХХІ аср бўсағасида. Т., 1997.
8. Каримов И.А. Тарихий хотирасиз келажак йўқ. Т., 1998.
9. Каримов И.А. Ўзбекистон ХХІ асрга интилмоқда. Т., 1999.
10. Каримов И.А. Миллий истиқлол мафкураси – халқ эътиқоди ва буюк келажакка ишончдир. Т., 2000.